

*Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова
Творче об'єднання «Нова парадигма»*

НОВА

ПАРАДИГМА

- *Філософія*
- *Політологія*
- *Соціологія*

ВИПУСК 120

Київ
Вид-во імені М. П. Драгоманова
2014

**Фахове видання з філософських наук, політології та соціології
затверджено Постановою Президії ВАК України
(протокол № 1-05/1 від 10 лютого 2010 р.)**

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 8429 від 11 лютого 2004 р.

Друкується за рішенням Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова
(протокол № 10 від 24 квітня 2014 р.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- В. П. Бех** доктор філософських наук, професор (**головний редактор**);
Ю. В. Бех доктор філософських наук, професор (**відповідальний секретар**);
І. В. Григоренко кандидат філологічних наук, доцент (**секретар-координатор, літературний редактор**);
- Філософія**
- В. П. Андрущенко** доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України;
В. М. Вашкевич доктор філософських наук, професор;
Г. І. Волинка доктор філософських наук, професор;
А. І. Зеленков доктор філософських наук, професор (Республіка Білорусь, м. Мінськ);
Н. І. Мозгова доктор філософських наук, професор;
В. І. Муляр доктор філософських наук, професор;
І. М. Предборська доктор філософських наук, професор;
Т. В. Розова доктор філософських наук, професор;
- Соціологія**
- В. Б. Свух** доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
О. М. Дікова-Фаворська доктор соціологічних наук, професор;
М. І. Михальченко доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Моріц Гунцінгер доктор філософії, професор (Федеративна Республіка Німеччина, м. Франкфурт-на-Майні);
Н. Б. Отрешко доктор соціологічних наук, професор;
Ю. В. Романенко доктор соціологічних наук, професор;
А. О. Ручка доктор філософських наук, професор;
Ю. І. Яковенко доктор соціологічних наук, професор;
- Політологія**
- Б. І. Андрушишин** доктор історичних наук, професор;
О. В. Бабкіна доктор політичних наук, професор;
І. М. Варзар доктор політичних наук, професор;
К. О. Ващенко доктор політичних наук, професор;
В. П. Горбатенко доктор політичних наук, професор;
М. А. Дмитренко доктор політичних наук, професор;
Г. І. Зеленько доктор політичних наук, професор;
М. П. Медведєв доктор політичних наук, професор (Російська Федерація, м. Москва);
С. О. Телешун доктор політичних наук, професор.

Н 72 **Нова парадигма:** [журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех.;
Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; творче об'єднання «Нова парадигма». – Вип. 120. –
К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – 237 с.

Концепція журналу базується на багатоплановому науковому та філософському висвітленні актуальних проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі соціальної педагогіки, психології, соціології, політології, філософії та культурології.

Видання розраховане на вчених гуманітарного напрямку, аспірантів та докторантів, студентів і здобувачів.

ФІЛОСОФІЯ

Бех Ю. В.

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ВИВЧЕННІ РОЛІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ

У статті розкрито рівень розробки проблеми дослідження ролі інтелектуального капіталу в конкурентоспроможності організації. Розкрито базові поняття, що складають проблемне поле дослідження та їх зміст. Проаналізовано сукупність праць вітчизняних та іноземних науковців, що розкривають стан проблеми дослідження. Виявлено підходи щодо побудови систем управління знаннями. Обґрунтовано підвищення ролі інтелектуальних здібностей людини щодо формування конкурентних переваг організації.

Ключові слова: конкурентна боротьба, конкурентний потенціал, конкурентоспроможність організації, управління знаннями, інтелектуальні ресурси, інтелектуальний капітал.

Визначальним процесом третього тисячоліття є глобалізація. Глобалізаційні процеси підсилюють конкурентну боротьбу, причинами якої виступають поява нових конкурентів на ринках. Конкуренція є важливою передумовою для функціонування і повного розкриття потенціалу ринкових відносин. Конкурентоспроможність організації в значній мірі залежить від такої характеристики працівників організації, як здатність швидко адаптуватися до нових умов виробництва, яка обумовлена наявністю у працівників організації професійно-кваліфікаційного потенціалу і знань, що за певних умов надасть можливість сформувати інтелектуальний капітал організації.

Вважається, що термін «інтелектуальний капітал» уперше було використано Дж. Гелбрейтом, який у 1969 р. вживає цей термін у листі до М. Калецькі у значенні інтелектуальної діяльності. Проте ще у 1829 р. Ш. Фур'є у своїй праці «Новий господарський соціетарний світ» до основних чинників виробництва, окрім праці й матеріально-речовинного капіталу, додав ще один вагомий нематеріальний чинник

– талант, який, по суті, є інтелектуальним активом. Пізніше могутнім поштовхом до вивчення сутності та економічної ролі інтелектуальних ресурсів в економічних трансформаціях послужили роботи Й. Шумпетера, Д. Белла і Дж. Гелбрейта, що показали, хай і без чіткого категоріального виразу, значущість цих ресурсів у майбутньому суспільно-економічному розвитку. Із методологічних позицій як наукова категорія інтелектуальний капітал почав досліджуватися порівняно недавно – із 90-х років ХХ ст. Першим досліджував природу інтелектуального капіталу Т. Стюарт, лауреат багатьох премій, член редколегії журналу *Fortune*, в тому числі у статті «Сила інтелекту: як інтелектуальний капітал стає найбільш ціннішим активом Америки».

Мета статті – дослідити ступінь розробленості проблеми обґрунтування ролі інтелектуального капіталу у конкурентоспроможності організації.

Отже, проблематика роботи охоплює дві центральні позиції – конкурентоспроможність організації, як об'єкт дослідження та інтелектуальний капітал, як його предмет. Одному і іншому присвячено достатньо наукових праць теоретиків та практиків галузі економічних наук, управління, навіть, філософських. І якщо конкурентоспроможність як наукова категорія вже встановилась, то інтелектуальний капітал тільки входить у науковий обіг, хоч і достатньо активно.

Тож розпочнемо з визначення проблематиці конкуренції, дотичних до неї або похідних категорій (конкурентне середовище, конкурентна боротьба, конкурентні стратегії, з рештою, конкурентоспроможності), яким присвячено значну кількість праць вітчизняних і зарубіжних авторів. Причому більшість з них зорієнтована на рівень держави (макрорівень) або суб'єкта господарювання (мікрорівень) і розглядає питання суті конкуренції, факторів впливу, ринкових особливостей, оцінки конкурентоспроможності (рейтингу) та ін. [7].

Так, конкуренція є загальновідомою та досліджуваною, в першу чергу, економічною категорією, яка, тим не менш, стає предметом дослідження й інших галузей. Адже можна зустріти розуміння конкуренції у політиці, менеджменті, психології, культурі, природничих науках тощо. Словникова й енциклопедична література пояснює конкуренцію як: суперництво в будь-якій галузі, боротьбу за досягнення кращих результатів; боротьбу між суб'єктами за вигідніші умови; економічне суперництво та боротьбу між приватними й колективними товаровиробниками та продавцями товарів і послуг за якнайвигідніші умови їх виробництва і збуту, за привласнення

найбільших прибутків, у процесі якого стихійно регулюються пропорції суспільного виробництва [22]. Науково-теоретичні аспекти конкуренції були започатковані та узагальнені А. Смітом. Подальше дослідження «конкуренції» як економічної категорії та розробку фундаментальних теоретичних положень проводили такі відомі зарубіжні дослідники, як Д. Рікардо, Дж. Робінзон, Й. Шумпетер, Ф. Хайек, К. Макконел та С. Брю, М. Портер, А. Олів'є, А. Дайян, Р. Урсе, М. Кастенс, Е. Аткінсон, В. Кіп Вескузі, К. Макконнелл, П. Семюелсон, Р. Піндайк, Г. Шрьотер.

Як відзначають І. Бернар, Ж.-К. Коллі, «...наскільки поняття й термін «конкуренція» є першоосновою для ринкових економік, настільки ж важко дати їм визначення, яке було б точним і реалістичним» [6]. Аналізуючи визначення поняття «конкуренція», здійснене різними економістами, було з'ясовано, що воно як наукове поняття багатоаспектне і в кожному випадку його зміст визначається залежно від мети, у зв'язку з якими вона сформована.

У сучасній науковій літературі досить ґрунтовно висвітлені питання, що стосуються розвитку теорій конкуренції. Зокрема, це праці таких відомих економістів, як Т. Мен, Дж. Міль, Е. Хекшер, Б. Олін, П. Самуельсон, В. Леонт'єв та ін. Дослідженню ролі економічної конкуренції присвячено праці російських та вітчизняних дослідників: В. Андрійчука, В. Базилевича, З. Борисенко, В. Вітвицького, І. Герчикова, Т. Горькової, П. Гайдучького, М. Малика, В. Мессель-Веселяка, С. Мочерного, Б. Пасхавера, П. Саблука, Г. Шаповалова, Л. Цигичко. Проблеми конкуренції на галузевих ринках досліджували відомі зарубіжні та вітчизняні вчені: Д. Аакер, І. Ансофф, П. Друкер, Г. Багієв, А. Градов, Р. Фатхутдінов, А. Юданов, І. Білецька, Л. Довгань, В. Немцов, І. Парасій-Вергуненко, С. Савчук, З. Шершньова та ін.

У літературі розрізняють такі види конкуренції: внутрішньогалузеву (між окремими підприємцями всередині кожної галузі щодо одержання прибутку) і міжгалузеву (специфічна форма конкуренції капіталів у боротьбі за більш прибуткове застосування капіталу) [10, 224-226]. В умовах ринкової економіки залежно від кількості конкурентів, обсягу продукції, яка пропонується покупцям, методів конкурентної боротьби існують ще такі види конкуренції, як чиста, монополістична і олігополістична.

Визначають рівні суб'єктів конкурентної боротьби: мікрорівень (певні види продукції підприємства); мезорівень (галузі, корпоративні об'єднання підприємств та організації конгломеративного рівня); макрорівень (народногосподарські комплекси). З огляду на

характеристику конкуренції можна зробити висновок, що конкурентні відносини, які існують при конкурентній боротьбі, передбачають складні зв'язки між учасниками ринку. У випадку інтегрованих структур, яким притаманне володіння значною часткою ринку, такі конкурентні відносини перетворюються на монополізацію ринку, яка виникає в разі захоплення суб'єктом господарювання монопольного чи домінуючого становища, підтримання чи посилення його.

Аналіз літературних джерел дав можливість сформулювати систему таких основних понять, що описують ринкову позицію підприємства стосовно конкурентів: «конкурентна позиція», «конкурентний статус», «конкурентний потенціал», «конкурентна перевага» та «конкурентоспроможність». Так, під «конкурентною позицією» розуміють «позицію, яку компанія займає у певній галузі відповідно до результатів своєї діяльності та зі своїми перевагами й недоліками порівняно з конкурентами» [1], чи «місце підприємства в конкретних сегментах ринку зовнішнього середовища серед конкурентів» [23].

Поняття «конкурентного статусу» І. Ансофф практично ототожнює з попереднім поняттям, описуючи його як позицію фірми в конкуренції [4]. Натомість В. Шинкаренко [26], А. Градов [277] вважають таке трактування хибним, оскільки, на їх думку, конкурентний статус є ширшим поняттям і охоплює не лише позицію підприємства, а й ступінь володіння ним певними конкурентними перевагами. «Конкурентний статус фірми повинен характеризувати засади досягнення фірмою певного рівня конкурентної переваги» [27], при цьому він «зумовлюється конкурентною позицією підприємства, виступаючи в свою чергу підґрунтям для досягнення ним конкурентних переваг» [23].

«Конкурентний потенціал» визначають як потенційну можливість зберігати і збільшувати КСП в довгостроковому періоді. Він формується сукупністю параметрів, що зумовлюють можливість і здатність організації ефективно функціонувати на ринку (утримувати чи збільшувати свою ринкову частку, високий рівень рентабельності) в перспективі [12]. Також під ним розуміють «сукупність виробничо-фінансових, інтелектуальних, трудових і екологічних можливостей підприємства, що забезпечують йому стійкі конкурентні позиції на ринку» [3] чи «сукупність наявних ресурсів та можливостей для розробки і реалізації стратегії підприємства, чи як сукупність обмежених наявних ресурсів та компетенцій підприємства з досягнення глобальних і стратегічних цілей в майбутньому з урахуванням відповідних умов зовнішнього середовища» [5]. В. Шинкаренко відзначає, що конкурентний потенціал також

визначають як засади конкурентних переваг, але тоді як конкурентний статус відображає умови досягнення конкурентних переваг, то конкурентний потенціал – умови збереження і збільшення переваг [26].

Вивченню конкурентних переваг присвячені численні дослідження вітчизняних вчених: Азоєва Г., Войчак А., Зозульова О., Поплавської Є., Харченко Т., Шкардун В., Чупик Г., Коломієць І., Войчак А., Камишніков Р. та ін. В свою чергу, «конкурентну перевагу» М. Портер визначає як «перевагу фірми в якійсь сфері діяльності чи випуску товарів порівняно з конкуруючими фірмами» [19], В. Петруня як «наявність у підприємства певних найкращих засобів та можливостей щодо конкурентів, які є важливими для ринку» [18], Р. Фатхутдинов як «будь-яку ексклюзивну цінність, якою володіє об'єкт, і яка дає йому перевагу над конкурентами» [24], а Ж.-Ж. Ламбен як «такі характеристики й властивості товару чи фірми, які формують певну перевагу над їх прямими конкурентами» [17].

Основними ознаками класифікації конкурентних переваг є такі: фінансово-ринкові показники (рівень рентабельності, собівартість, ціна реалізації), ринково-регулятивні характеристики (частка ринку, кон'юнктура ринку, локалізація), товарно-ринкові переваги (якість, ексклюзивність, ноу-хау), комунікаційно-ринкові переваги (визнання торгової марки, імідж товару, компанії) [20].

Питанням розробки методології управління конкурентними перевагами різних об'єктів присвячені роботи як закордонних вчених-економістів – Ф. Котлера, М. Портера, А. Томпсона, І. Ансоффа, Г. Асселя, так і вітчизняних дослідників – В. Герасимчука, І. Решетникової, Е. Азаряна, А. Воронкової, Ю. Ярошенка.

Питання вивчення проблем конкурентоспроможності знайшли відображення в наукових працях з економічної теорії, політичної економії, менеджменту організацій та маркетингу таких вітчизняних вчених, як [11] Г. Азоєв, Л. Антонюк, Г. Багієв, Я. Базилюк, З. Варналій, О. Зозульов, В. Герасимчук, О. Канищенко, С. Кваша, Ю. Лисенков, А. Мазаракі, М. Малік, Н. Мазур, Н. Місюк, С. Нікіфоров, Р. Ноздрьов, О. Олексюк, Б. Пасхавер, П. Пуцентайло, І. Репіна, П. Саблук, І. Сіваченко, Б. Синицький, І. Спиридонов, С. Соколенко., А. Старостин, Л. Стрий, В. Трегобчук, Р. Фатхутдинов, О. Федонін, Т. Циганков, П. Черномаз, О. Шнипко, О. Шнирков, А. Юданов, а також закордонних, насамперед таких, як В. Олдерсона, Дж. Бемі, Ч. Гіпа, Г. Дея, К. Койна, Ж. Ламбена, Х. Олівера, М. Питераффа, М. Портера, У. Хенсон, Н. Хофманн, Д. Шелбі та інших.

Питання конкурентоспроможності підприємств в контексті стратегічного менеджменту досліджувались такими вченими як І. Багрова, П. Забелін, Л. Калініченко, Н. Мойсеєва. Дослідження питань конкурентоспроможності, які пов'язані з розробкою та впровадженням інновацій, управлінням знаннями, включають праці таких вчених як: Вечорковскі Р., Геєць В. Аналіз економічної літератури з досліджуваного питання свідчить про те, що й до сих пір не існує загальноприйнятого визначення поняття «конкурентоспроможність» [20]. Загалом розбіжності та різноманітність авторських позицій стосовно конкурентоспроможності пов'язані з: а) ототожненням конкурентоспроможності підприємства та конкурентоспроможності продукції або послуг; б) масштабами розгляду конкурентоспроможності на регіональному, національному або світовому ринку (підприємство, галузь, країна); в) заміною одного поняття іншим (конкурентний статус, конкурентний рівень); г) характеристикою будь-якої складової конкурентоспроможності підприємства – конкурентоспроможність виробничого, трудового потенціалу.

Вивчаючи різні методологічні підходи до дослідження сутності конкурентоспроможності, можемо зробити висновок, що методологічний підхід А. Вайсмана до цього питання має певні переваги і відзначається системністю та комплексністю. Він пропонує в основу розподілу (класифікації) наукових підходів до вивчення поняття «конкурентоспроможність» покласти багаторівневий об'єктно-суб'єктний методологічний підхід, що ґрунтується на принципі чіткого розмежування між сутністю конкурентоспроможності суб'єкта економічних відносин (підприємство, галузь, країна) та конкурентоспроможності об'єкта цих відносин (товар, послуга). А. Вайсман наголошує, що сутність конкурентоспроможності суб'єкта полягає в його здатності створювати та реалізовувати переваги, за допомогою яких можна конкурувати та перемагати на відповідному ринку в певний проміжок часу, а сутність конкурентоспроможності об'єкта – це сукупність його переваг перед іншими об'єктами [9].

Проблеми підвищення конкурентоспроможності підприємств досліджували багато вітчизняних та зарубіжних авторів. Цій темі присвячені публікації таких вітчизняних вчених, як Антонюк Л., Бондаренко Г., Воронкова Л., Горбатов В., Дикань В., Іванов Ю., Павлова В., Реутов В., Футало Т. та ін. Вони розкривають питання сутності конкурентоспроможності, її видів, факторів, що впливають на

неї, наводять критерії та методи оцінки. Певні вчені створюють концепції конкурентоспроможності підприємств [13, 158].

З розвитком ринкових відносин у світі, за умов загострення конкурентної боротьби, питанням оцінки конкурентоспроможності приділяється значна увага. Вагомий теоретичний внесок було зроблено такими відомими науковцями, як А. Сміт, М. Портер, Й. Шумпетер, Дж. Робінзон та ін. Наукові аспекти аналізу та оцінки конкурентоспроможності підприємства висвітлені в роботах багатьох відомих як вітчизняних, так і закордонних вчених як минулої, так і сучасної наукової думки (Ансофф І., Алопія В., Азоев Г., Бланка І., Градова А., Томпсона А., Качмарика Я., Мазаракі А., Маркіної І., Фатхутдінов Р., Юданов А. та ін.). Відмінні аспекти оцінки конкурентоспроможності підприємства розглянуто в роботах представників різних течій: Рожок В., Покропивний С., Мочерний С., Зозульов О., Кіт А., Хріпач В., Суша Г., Онопрієнко Г., Косянчук Т., Лук'янова В., Майорова Н., Швид В., Денисенко М., Гречан А., Шилова К. та ін.

Деякі автори займаються розробкою методичного інструментарію оцінки конкурентоспроможності підприємства різних галузей економіки з урахуванням їх особливостей (Г. Бондаренко, В. Захарченко, І. Зулькарнаєв, А. Шепіцен та ін.). Важливе значення для розв'язання цього питання мали роботи щодо стратегічного управління підприємством в умовах конкурентного середовища І. Ансоффа, Ф. Котлера, М. Портера, А. Томпсона. Безпосередньо дослідженнями конкурентостійкості підприємства, її оцінки та забезпечення в сучасних умовах розвитку української економіки займаються В. Дикань, Т. Надгонка, О. Тридід та інші.

Оскільки досі не розроблено єдиної методологічної бази дослідження, чим пояснюється наявність великої кількості трактувань категорійного апарату, то логічно, як зазначає В. Бурчевський [8, 178], що у світі немає загальноприйнятої методики визначення, оцінки, інструментарію та системи показників вимірювання конкурентоспроможності організації. Проте аналіз сучасних наукових розробок дав змогу зауважити, що представники різних течій, залежно від об'єкта дослідження, пропонують різну кількість показників, вибір яких значною мірою залежить від поставленої мети та завдань, які висувають вимоги часу [13, 159].

Отже, як бачимо, за результатами аналізу наукової літератури, проблемне поле об'єкта цього дослідження достатньо розкрито. Однак повною мірою не узгоджено його категоріальний апарат. Як зазначає С. Клепко [16], більшість сучасної наукової, філософської і

педагогічної літератури базується на тезі про швидкісну трансформацію нинішньої цивілізації в нову, так звану постіндустріальну, або інформаційну цивілізацію, яка приходить на зміну індустріальній. Вважається, що «наблизитись до високого рівня розвитку суспільства і ефективно функціонувати в ньому можна лише за умови, що отримання знань впродовж життя і функціонування людини на знаннєвій основі в усіх сферах стане визначальною рисою способу життя людини». Таке наближення описується і концептуалізується в численних проектах знаннєвих суспільств (англ. – Knowledge society), відображаючи факт, що у цей час інвестиції в знання ростуть швидше, ніж інвестиції в основні фонди. У цьому вбачаються найбільш явні ознаки переходу від економіки, що базується на використанні природних ресурсів, до економіки, заснованої на знаннях. Знання, що змінюють якість життя людини, стають високоприбутковим товаром. Індекс розвитку людського потенціалу, який щорічно визначає ООН, серед багатьох різних факторів розвитку країни враховує передусім рівень доступу людини до знань та створення нового знання. Розвиток усіх видів виробництва, матеріального і нематеріального, свідчить про зростання частки вартості знань у всіх економічних категоріях: у ціні окремого товару – націнка за новизну, стиль, торговельну марку, професійний дизайн, гарантії якості, страховки у вартості компанії – оцінка її інтелектуальних активів (вкладення в людський капітал і дослідження та конструкторські розробки, патенти, ліцензії, ноу-хау) і управлінського потенціалу кваліфікація менеджменту, відносини зі споживачами і постачальниками [16, 17].

Для опису нового сприйняття соціально-політичної, економічної та інтелектуальної реальності використовують різні терміни: «високотехнологічна цивілізація», «економіка знань» або «знаннева економіка», «інноваційна економіка», «інформаційне суспільство» (Й. Масуда), «капіталізм знань», «нова економіка», «постіндустріальний капіталізм» (Р. Хелбронер), «суспільство знань», «суспільство інформатики та високих технологій» (Дж. Неебіт), «суспільство послуг» (Ж. Фурастє), «суспільство, що навчається», «технотронне суспільство» (З. Бжезінський), «цивілізація третьої хвили» (О. Тоффлер). Тут не місце конкретизувати відмінності між цими поняттями. Усі вони базуються на переконанні, що у сучасному суспільстві основним економічним ресурсом стають знання та інформація, і саме вони є основою успішного розвитку [16, 18].

Так, термін «економіка знань» був уведений австрійсько-американським ученим Ф. Махлупом (1962) стосовно одного із

секторів економіки. Тепер цей термін, поряд із терміном «економіка, що базується на знаннях», використовується для визначення типу економіки, у якій знання відіграють вирішальну роль, а їх виробництво є джерелом росту. Концепції знанневих суспільств, відображаючи реальні особливості зростання ролі знання в суспільстві, все ж залишаються ідеалом або проектом, за яким встановлюється, що суспільству треба знати, аби в ньому утвердився всезагальний добробут. Ризиком для втілення такої гіпотези є пересторога, яку висловив свого часу Конфуцій: суспільство можна змусити до послуху, але не можна змусити до знання. Здається, цією характеристикою об'єктивного опору суспільства і визначається важкість розбудови знанневих суспільств.

Дослідження і розробки в галузі систем управління знаннями беруть свій початок з другої половини 90-х років. І якщо перше десятиліття кількість публікацій з цього напрямку не перевищувало декількох десятків на рік, то починаючи з 1997 року спостерігається їх кратне збільшення. У 2000 році їх число перевищило тисячу, а в 2002 – мільйон.

Зазначимо, що аби управляти знанням, обирати певні стратегії знання, тобто порядок розгортання, збереження й трансформації знання у суспільстві, важливо знати, власне, що є знанням. Оскільки поняття знання відображає нескінченні прояви людського інтелекту, існує величезне різноманіття його трактувань. Знання є результатом інтелектуальної діяльності, яку здійснює певна «інтелектуальна сутність» (людина чи група фахівців, чи взагалі у якійсь формі штучний інтелект). Розрізняють поняття «дані», «інформація» і «знання». Дані – це недовго живучі новини, тимчасові записи тощо, не призначені для тривалого використання. Інформація – мало структуровані дані, що є, наприклад, опорою для періодичного ухвалення яких-небудь рішень. Знання – результат переробки інформації, вони мають досить тривалий цикл життя, несуть визначену ідею і обумовлені контекстом, що визначає галузь його ефективного застосування в цьому місці і часі [16, 20].

Глобалізація економіки зумовила появу нового наукового і практичного напрямку – управління знаннями. Розвинуті країни протягом останніх років активно розвивають і використовують інформаційні технології управління знаннями. У другій половині 1990-х рр. концепція управління знаннями вийшла за рамки бізнесу і стала освоюватися бібліотечним співтовариством, наукою й освітою, а також покладена в основу урядових програм реформування окремих галузей економіки. Фахівці проводять міжнародні форуми, конференції і

виставки, присвячені результатам розвитку і використання технологій знань.

Управління знаннями – як і сама концепція, і породжувані нею технології – достатньо складний предмет. Ідея управління знаннями не є новою – різні його способи з'являються протягом усієї історії людства (усна передача традицій і секретів, писемність, виникнення бібліотек і навчальних закладів, друкарство, списки заборонених книг, правила, стандарти, закони, цензура, форми управління наукою). Засоби управління розвитком знання умовно поділяють на економічні (пов'язані насамперед із фінансуванням пріоритетних напрямків у науці) і неекономічні (інформаційно-бібліографічні). Економічні засоби – планування наукових досліджень, система грантового фінансування, оголошення спеціальних наукових програм, засоби індивідуального заохочення вчених, створення «наукоградів» і технопарків.

Але тільки в другій половині ХХ ст., завдяки розвитку ІКТ з'явилася можливість відійти від стихійного продукування і поширення знань і зробити цей процес більш цілеспрямованим, регульованим і масштабним. Це і привело до розроблення концепції управління знаннями, яку можна інтерпретувати так: управління знаннями – це створення інформаційного середовища, у якому відбувається інтегрований процес виявлення й одержання явних і прихованих знань, необхідних для творчого розумового процесу, їх якісної оцінки, перетворення і збереження для поширення і спільного використання з метою створення і формування нового знання, необхідного фахівцям для ухвалення рішень з конкретного питання. У цілому, управління знаннями – це управління складним процесом переходу прихованих знань у явні [16, 23].

У розвитку досліджень проблем управління знаннями найбільших успіхів досягли зарубіжні вчені та практики менеджменту, зокрема Брукінг Е., Букович У., Вільямі Р., Воул Ф., Давенпорт Т., Едвінссон Л., Коллісон К., Коулопоулос Т., Нонака І., Парселл Д., Пруссак Л., Румізен М.К., Свейбі К.Е., Стюарт Т., Такеучи Х., Уїллер Е., Фраппаоло К., Харрінгтон Дж., Чавел Д.

Українські та російські вчені почали проявляти активний інтерес до проблеми управління знаннями та працювати над цим питанням в 90-х роках минулого століття. Значний вклад у розробку методологічних засад внесли Л. Абалкін, О. Амосов, Д. Богиня, О. Бутнік-Сіверський, В. Врублевський, Н. Гавкалова, В. Геєць, М. Долішний, О. Дацій, М. Дороніна, О.В Кендюхов, А. Колот, В. Куценко, О. Крисальний, Н. Лук'яненко, В. Онікієнко,

---

О. Онищенко, Л. Прусак, П. Саблук, В. Ситник, А. Чухно, П. Цибульов.

Аналіз літературних джерел з проблематики управління знаннями виявляє два значно відрізняються один від одного підходу в побудові систем управління знаннями.

Перший базується на використанні різних комбінацій вже зарекомендували себе інформаційних технологій, що реалізують окремі функції і процеси роботи зі знаннями. До них відносяться стандартні IT-технології, такі як, E-mail, дошки оголошень, дискусійні форуми, web-портали, а також технології, що використовуються при побудові експертних систем (розпізнавання образів і ситуацій, автоматичне анування та класифікація, і тощо). Очевидно, що цей підхід, що його класичним, є певним розвитком інформаційних систем компаній в частині роботи з неявними знаннями.

Другий підхід базується на використанні семантичних технологій, тобто на методах роботи зі змістом і семантикою даних, на онтологічних описах предметних областей людської діяльності, на використанні метаописів, семантичного пошуку і логічного висновку. Даний підхід, який можна визначити як онтолого-семантичний, є більш новим, селищем великі перспективи в навчанні сучасних комп'ютерних систем роботі зі змістом даних та інформації, у витягу на цій основі нових знань, у створенні більш ефективних засобів і середовищ для співпраці фахівців і обміну знаннями. Природно, що новий онтолого-семантичний підхід стикається з певним дефіцитом методів, засобів і технологій, не тільки в частині їх розробки, але і в частині додатка до конкретних предметних областях і особливостям конкретних компаній.

Однією з ключових проблем залучення в бізнес-процеси компанії значних ресурсів неявних знань є проблема виявлення профілів компетентності фахівців, їх формалізованого опису та формування на цій основі відповідної бази знань. Незважаючи на наявність в науковому середовищі консенсусу в частині актуальності цієї проблеми, методики та алгоритми опису та виявлення профілів компетентності фахівців до теперішнього часу в достатній мірі не розроблені, а опубліковані ідеї в цьому напрямку не достатньо апробовані. Зберігають високу актуальність і такі питання розвитку корпоративного ринку знань, як стимулювання фахівців до обміну знаннями, розробки та впровадження системи їх морального та матеріального заохочення, як елемента корпоративної культури. Важливість стимулювання і необхідність використання такого роду систем заохочення, усвідомлена багатьма фахівцями. Однак публікації

на цю тему страждають загальними міркуваннями і не містять конструктивних пропозицій. У той же час слід зазначити, що сьогодні все ще недостатньо повно опрацьовані теоретичні та практичні питання розробки і впровадження механізмів управління неформалізованими знаннями в щоденну діяльність суб'єкта економіки.

Важлива роль у розробці теоретичних засад інтелектуального капіталу належить таким відомим вченим, як К. Беккер, Д. Белл, Т. Давенпорт, Д. Даффі, Х. Ітамі, М. Кагельс, Х. Макдональд, М. Мелон, Р. Райх, І. Роос, Т. Сакаїя, І. Нонака, П. Пільцер, К. Тейлор, Х. Текеучі, О. Тоффлер, Л. Туроу, С. Хантінгтон, Т. Шульц, Ф. Фукуяма та ін., які зробили значний внесок щодо уточнення змісту поняття «інтелектуальний капітал», а також його структурних елементів. Дослідження сутності, структури інтелектуального капіталу, механізму управління інтелектуальним капіталом виконувалось в дослідженнях таких фахівців, як Л. Едвісон, М. Мелон, К. Свейбі, В. Глухов, У. Буковіч, А. Козирев, Р. Булига, О. Кендюхов та інших.

Особливий внесок у розроблення і визначення ефективності застосування поняття інтелектуального капіталу внесли дослідники А. Василик, Т. Гаврилова, А. Гапоненко, В. Гойло, Л. Городянський, Дж. Гелбрейт, С. Дятлова, Т. Ємшанов, А. Жарінова, С. Ілляшенко, В. Іноземцев, С. Клімов, В. Кравецький, В. Лабодький, Б. Лев, Б. Леонтьєв, Л. Лукичев, М. Мареничів, Б. Мільнер, Л. Мельник, В. Подсолонко, В. Пономаренко, Е. Попов, В. Рач, Д. Стеченко, А. Тузовський, С. Чугуєвець, В. Ямпільський та ін. Вони розкрили основний зміст і дослідили структуру понять інтелектуальний капітал, економіка знань, пояснили вплив цих категорій та визначили їх роль у розвитку сучасних організаційних структур.

Автори, які у своїх наукових працях розкрили методичні підходи до визначення та оцінки інтелектуального капіталу, класифікації його ознак і видів, а також управління ним: Л. Бенювська, Н. Білоус, Г. Возняк, А. Головка, Г. Ступнікер, В. Шевчук, Н. Шпак та ін. Теоретико-методологічні основи формування інтелектуального капіталу досліджувались в дисертаційних роботах Маркової Н., Бервено О., Стрижак О.

У процесі еволюції теорії інтелектуального капіталу сформувались багато концепцій щодо розуміння його сутності та різні підходи до його структурування. У цілому основою відтворення і розвитку інтелектуального капіталу є наукова діяльність. А. Чухно, зауважуючи про значущість науки в сучасних суспільно-економічних

трансформаціях, підкреслює, що «постіндустріальне суспільство виникає в результаті науково-технічної революції, яка забезпечує високе зростання продуктивності праці в матеріальному виробництві, відносне, а потім і абсолютне зменшення зайнятих у ньому і прискорений розвиток сфери послуг, тобто науки, інформації, освіти, культури, що перетворюється в пануючу і визначальну сферу економіки. Інформація, наука, знання стають основними джерелами зростання її ефективності» [25]. Тут же він акцентує: «...розвиток інформації, науки, освіти, культури людської особистості, її соціокультурних і духовних потреб визначає нарощування інтелектуального потенціалу постіндустріального суспільства, який визначає розвиток економіки та суспільства. Нагромадження інтелектуального капіталу супроводжується удосконаленням умов і механізмів для ефективного його використання, посилення його впливу на економічний і соціальний розвиток».

Інтелектуальний капітал, таким чином, набуває ролі домінуючого фактора в генезисі інтелектуальної економіки. В такому випадку збільшення ролі інтелектуального капіталу перетворює фінанси із головного джерела ринкової сили на її наслідок. Гроші втрачають значення, а конкурентоспроможність усе більше визначається технологіями та знаннями, передача і використання яких набагато складніше за передачу і використання грошей.

Таким чином, розвиток інтелектуального капіталу має здійснюватися за допомогою двох рівнобіжних процесів: з одного боку, розвиток машинного інтелекту, який дозволяє задовольняти інформаційні потреби практично будь-якого користувача, з іншого – розвиток людського інтелекту[15]. Як впливає із праць О. Амоші, саме інтелектуальні ресурси визначають можливості інноваційного розвитку як на загальнонаціональному рівні, так і на регіональному [2; 3]. Як відзначають Л. Мельник, Л. Федулова та Н. Пашута у [15], вони створюють основу науково-інноваційного забезпечення стійкого економічного розвитку України, що підтверджується дослідженнями О. Василика та І. Лютого, А. Захожая, І. Калюжного, М. Комісової та О. Черноіванової, І. Кукурудзи, О. Лапко, В. Маєвського та Б. Кузика, А. Ревви, О. Сталінської.

Вплив інтелектуального капіталу на інноваційний розвиток був предметом дискусій цілого ряду міжнародних конференцій і продовжує залишатися актуальною проблемою як в Україні, так і у інших країнах. Як впливає з праці В. Каткова [14], збалансованість ефективного використання інтелектуального та виробничого потенціалів забезпечує підвищення конкурентоспроможності сучасної

організації. Зростання ролі інтелектуального капіталу чітко простежується в особливостях розвитку як великих промислових корпорацій, так і в забезпеченні конкурентоспроможності малих підприємств [15]. Українська та зарубіжна наука достатньо добре розробила питання, які стосуються інноваційних аспектів управління техніко-технологічним інтелектуальним капіталом, що знайшло відображення в роботах Л. Белаковського, О. Бутник-Сіверського, І. Бойка, О. Бичкової, В. Ландика, А. Савчука.

Отже, ми розкрили, що питаннями конкурентоспроможності займалися достатня кількість вітчизняних та зарубіжних науковців, які розкривали зміст та напрямки конкурентних переваг, а також умови та фактори при яких можливе її підвищення. В свою чергу питання змісту інтелектуального капіталу та його активне використання в управлінні організацією стало предметом дослідження науковців тільки у ХХ ст. і пов'язано з глобалізацією економіки. Однак вже швидко набирає обертів теоретичне дослідження та практичне використання напрацювань у галузі управління знаннями.

Проаналізувавши наявну літературу з цієї проблематики, логічно доходимо висновку, що головним у створенні інтелектуального капіталу як конкурентної переваги організації є людина, оскільки тільки вона володіє інтелектуальним потенціалом – невичерпним джерелом формування творчих новацій, потужним чинником розвитку й удосконалення бізнес-діяльності, ефективними засобами завоювання ринку товарів і послуг, а також має лідерство в конкурентному середовищі. Можна констатувати, що актуальність та важливість проблематики управління знаннями усвідомлює більшість фахівців, які займаються корпоративним управлінням та ІТ-технологіями з метою управління. Концептуальна єдність поширюється і на процес управління знаннями, найважливішими елементами (етапами) якого видається створення, зберігання, пошук, передача (поширення) і використання знань.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Азоев Г.Л.* Конкуренция: анализ, стратегия и тактика. – М. : Центр экономики и маркетинга, 1996. – 208 с.
2. *Амоша О.І.* Концепція інноваційного розвитку регіону / НАН України. Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2002. – 172 с.
3. *Амоша О.І.* Проблеми та шляхи поліпшення інвестиційної діяльності у промисловості України. – Донецьк : ІЕП НАН України, 1999. – 29 с.

4. *Ансофф И.* Новая корпоративная стратегия. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 416 с.
5. *Ахтеров А.В.* Управление знаниями в организации: Учебное пособие для студентов специальности 080505 «Управление персоналом» / А.В. Ахтеров, О.В. Лезина, И.В. Федоров. – М. : МАДИ, 2010. – 143 с.
6. *Бернар И., Колли Ж.К.* Толковый экономический и финансовый словарь. Французская, русская, английская, немецкая, испанская терминология: В 2 т. / пер. с фр. – М. : Междунар. отношения, 1994. – Т. 1. – 784 с.
7. *Беленький П.* Дослідження проблем конкурентоспроможності // Вісник НАН України. – 2007. – № 5. – С. 9-18.
8. *Бурчевський В.З.* Конкурентоспроможність страхової компанії як об'єкт стратегічного аналізу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Foa/2009_13/13_23.pdf.
9. *Вайсман А.* Стратегия маркетинга: 10 шагов к успеху. Стратегия менеджмента: 5 факторов успеха. – М. : Экономика, Интерэксперт, 1995. – 343 с.
10. *Гальчинський А.С.* Основи економічних знань. Навч. посіб. / А.С. Гальчинський, П.С. Єщенко, Ю.І. Палкін. – К. : Вища школа, 1998. – 544 с.
11. *Журило Р.М.* Аналіз теоретичних підходів до визначення конкурентоспроможності підприємства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ekpr/2009_28/Statti/35PDF.pdf.
12. *Забелін П.В., Моисеева И.К.* Основы стратегического управления. – М. : Информ.-внедр. центр «Маркетинг», 1998. – 195 с.
13. *Калініченко Л.Л.* Розробка концепції конкурентоспроможності підприємств // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2009. – № 28. – С. 156-160.
14. *Катков В.В.* Двуетапний процес підвищення конкурентоспроможності організації // Інновації. – 2002. – № 7. – С. 66-69.
15. *Кендюхов О.В.* Ефективне управління інтелектуальним капіталом: Монографія / НАН України. Інститут економіки промисловості; ДонУЕП. – Донецьк: ДонУЕП, 2008. – 359 с.
16. *Кленко С.Ф.* Наукова робота і управління знаннями: Навчальний посібник. – Полтава : ПОШПО, 2005. – 201 с.
17. *Ламбен Ж.Ж.* Стратегический маркетинг: Европейская перспектива. – СПб. : Наука, 1996. – 381 с.
18. *Петруня В.Ю.* Екологічний менеджмент в системі ринкової конкурентоспроможності підприємства : автореф. дис. на

- здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 8.00.06 «Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища». – Дніпропетровськ, 2008. – 21 с.
19. *Портер М.Э.* Конкуренция : пер. с англ. – М. : Изд. дом «Вильямс», 2003. – 496 с.
  20. *Рibaкова О.В.* Конкуренція і конкурентоспроможність: економічна суть та фактори підвищення [Електронний ресурс] // Науковий вісник академії муніципального управління. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu_ekon/2009_7/09_govaif.pdf.
  21. *Семененко С.В.* Роль інтелектуального капітала в розвитку конкурентоспособности организации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://be5.biz/ekonomika1/r2012/3332.htm>. – Заголовок з екрану.
  22. *Слободчикова Ю.В.* Теоретичні аспекти формування конкурентного середовища [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dtr_ep/2009_6/files/ekon_06_09_40_Slobodchikova.pdf.
  23. *Тридід О.М.* Стратегія розвитку підприємства в умовах кризи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук : спец. 08.06.01 «Економіка, організація і управління підприємствами». – Донецьк, 2003. – 24 с.
  24. *Фатхутдинов Р.А.* Стратегический маркетинг. – 2-е изд. – СПб. : Изд-во «Питер», 2002. – 448 с.
  25. *Чухно А.А.* Новые подходы в экономической теории // Экономика Украины. – 2006. – № 5. – С. 89-91.
  26. *Шинкаренко В.Г.* Управление конкурентоспособностью предприятия / В.Г. Шинкаренко, А.С. Бондаренко. – Харьков : Изд-во ХНАДУ, 2003. – 186 с.
  27. Экономическая стратегия фирмы / под. ред. проф. А.П. Градова. – СПб. : спец. лит-ра, 1995. – 415 с.

Бех Ю. В. Основные тенденции в исследовании роли интеллектуального капитала в конкурентоспособности организации.

В статье раскрыта степень разработки проблемы исследования роли интеллектуального капитала в конкурентоспособности организации. Представлены базовые понятия, которые составляют проблемное поле исследования и их содержание. Проанализирована совокупность трудов отечественных и зарубежных ученых, раскрывающие состояние проблемы исследования. Выявлено подходы к построению систем управления знаниями. Обосновано повышение роли интеллектуальных способностей человека по формированию конкурентных преимуществ организации.

Ключевые слова: конкурентная борьба, конкурентный потенциал, конкурентоспособность организации, управления знаниями, интеллектуальные ресурсы, интеллектуальный капитал.

Bekh Y. V. The basic tendencies in the study of intellectual capital in the competitiveness of the organization.

The article considers the degree of development problems of the study of the role of intellectual capital in the competitiveness of the organization. Presents the basic concepts that make up the problem field studies and their contents. Analyzed a set of works by Russian and foreign scientists, presenting the state of the research problem. Identified approaches to the development of knowledge management systems. Substantiated the role of intellectual abilities of the person on the formation of competitive advantages of the organization.

Keywords: competition, competitive potential, competitiveness of the organization, knowledge management, intellectual resources, intellectual capital.

Кубко В. П.

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ОРГАНІЗАЦІЙ

У статті проаналізовано гендерні аспекти корпоративної культури організації та їх роль у поведінці й самореалізації членів колективу, в управлінні організацією. Увагу акцентовано на явищі гендерної асиметрії в межах корпоративної культури; розкрито способи нівелювання цього явища шляхом усунення негативних наслідків управління.

Ключові слова: гендер, корпоративна культура, цінності, гендерна асиметрія.

Дослідження гендерних аспектів корпоративної культури є досить важливим і в теоретичному, і в практичному відношенні. Корпоративна культура, що складається в кожній організації, є «суб'єктом управління “людськими ресурсами”». У цьому процесі управління істотну роль відіграє гендер. Він «керує» способом думок, впливає на прийняття рішень і моделі поведінки чоловіків і жінок за допомогою таких засобів, як гендерні стереотипи, гендерні уявлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки наше дослідження присвячене гендерним аспектам корпоративної культури, то з одного боку значущими для нас є роботи в межах соціології гендеру (гендерних досліджень): у роботах О. Здравомислової, А. Тьомкіної [18], О. Вороніної [4], Р. Коннела [11], І. Клещиної [9] та

ін., а з іншого боку, роботи, у яких розглядається поняття «корпоративної культури»: І. Ансофф [1], М. Армстронг [2], К. Камерон [7], Р. Куїнн [7], Ф. Котлер [13], Е. Капітонов [8], В. Козлов [10], Г. Хаєт [12] та ін. Також два аспекти дослідження – інтракультурологічний і екстракультурологічний – у філософській теорії культури запропонував М. Каган [6]. Соціальні та філософські аспекти корпоративної культури досліджували також вчені М. Ронзіна [17], В. Щербина [24], В. Воронкова [20], В. Бебик [3] та ін.

Дослідженню гендерної асиметрії з використанням гендерного підходу у сфері зайнятості присвячені роботи А. Московської [15], Н. Римашевської [16], О. Самарцевої [19], Т. Фоміної [19], С. Ільїних [5] та ін.

Мета аналізу полягає у дослідженні гендерних аспектів корпоративної культури та нівелюванні гендерної асиметрії на рівні організації.

Перш за все звернемося до поняття «гендер». Гендер (gender, від genus «рід») – соціальна стать, що визначає поведінку людини. Гендерні відмінності – сукупність специфічних психологічних і фізіологічних особливостей чоловіків і жінок, тобто відмінності в їх поведінці і сприйнятті світу. Н. Хамітов у своїй книзі «Філософія людини: від метафізики до мегаантропології» пише: «Роздвоєння людського буття на чоловіче і жіноче – одна з найбільш глибоких його таємниць... Все наше життя народжується із взаємодії чоловічого і жіночого» [21, 141].

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває вивчення корпоративної культури, оскільки саме при зверненні до цього феномену у фокусі уваги опиняється людина, її потреби, інтереси, цінності.

Корпоративна культура характеризується як комплекс поведінкових норм, артефактів, цінностей, уявлень і понять, створеними організацією, навчаючись долати перешкоди внутрішнього і зовнішнього характеру на шляху до успіху і процвітання, а також це соціально створені реалії, котрі подають нам здобуті методи вирішення проблем. Дане визначення підкреслює, що в основі корпоративної культури лежить процес набуття знань у результаті соціальної взаємодії в умовах зміненої реальності [14, 6].

Важливо зазначити два підходи до вивчення гендерних аспектів корпоративної культури.

«Філософсько-культурологічний» підхід полягає в обґрунтуванні процесу формування корпоративної культури як цілісного феномену, як комплексу проявів зовнішніх та внутрішніх його чинників та

свідчить про такий високий рівень абстракції, при якому «корпоративна культура» виокремлюється швидше не як грань суспільного розвитку, а як явище, що виділяється з процесу аналітично [22, 21].

«Антропологічний підхід» – релятивістський в тому сенсі, що він не виходить із досліджень ієрархії цінностей, а припускає, що кожне суспільство, кожна організація через корпоративну культуру шукає і певним чином знаходить цінності. А. отже, завдання антропології – встановити коло різновидів, ступінь стійкості і взаємовідносини цих незлічених цінностей. Адже, цінності є тим ядром корпоративної культури, на основі яких виробляються норми і форми поведінки в організації.

Елементи корпоративної культури постають як культурні зразки, що задають орієнтири внутрішньої інтеграції персоналу, ефективних ділових стосунків і зовнішньої адаптації організації. Корпоративна культура через зміст своїх елементів виражає відчуття загального стилю організації і забезпечує її гнучкість, процвітання і стабільність. За Е. Шейном виокремлено такі рівні корпоративної культури як: артефакти, цінності і базові уявлення [23, 43]. Модель досить універсальна, оскільки вона інваріантна стосовно галузевої належності організації, етапу життєвого циклу її розвитку, форми власності тощо. До основних переваг трирівневої будови корпоративної культури відноситься те, що вона дозволяє виявити спадщину і відтворення гендеру в надсистемному і підсистемному рівнях корпоративної культури

Загалом, нам імпонують підходи до розгляду корпоративної культури з точки зору культурологічної парадигми наукового знання. Адже це цілком виправдано з методологічної точки зору. Наприклад, Е. Шейн [23], розглядаючи корпоративну культуру за аналогією з культурою того чи іншого народу, ввів у науковий обіг термін «базові уявлення», які лежать в основі корпоративної культури. Найважливішими з них є уявлення співробітників про природу реальності, часу і простору, про людську природу, діяльність і спілкування.

Також варто відзначити, що звернення лише до культурологічних аспектів недостатньо для повноцінного аналізу досліджень корпоративної культури. Ми розглядали сутність культури, звертаючись також при цьому до загальнонаукових методів та філософії. Тому слід згадати дослідження російського вченого М. Кагана «Філософія культури» [6]. Автор говорить про існування трьох масштабних модусів культури: культури людства, культури

соціальної групи, культури особистості. За термінологією М. Кагана, культура організації може розглядатися як культура виробничого колективу. Також іде мова про існування двох аспектів дослідження у філософській теорії культури: інтракультурологічного і екстракультурологічного. Перший передбачає вивчення внутрішніх відносин у самій культурі, другий – дослідження відносин культури як підсистем буття з іншими підсистемами, а саме відносин: «культура – природа», «культура – суспільство», «культура – людина» [6, 48].

Інтракультурологічний аспект вивчення корпоративної культури дозволяє виявити її сутність, перелік необхідних і достатніх елементів, закономірності її функціонування, розвитку тощо. Екстракультурологічний підхід дозволяє глибше зрозуміти, що включають у себе взаємовідносини між культурою організації і природним середовищем, суспільством та людиною як об'єктом і суб'єктом корпоративної культури.

Загалом варто зазначити, що сучасні організації перш за все акцентують увагу не на досягненні технологічних успіхів роботи, а на управлінні «людським потенціалом». Тобто складається ситуація, коли конкуренція між організаціями спричинена саме людським чинником, оскільки саме «людський капітал», «людський ресурс» визначають конкурентну перевагу організації, її здатність ефективно функціонувати в умовах мінливого макросередовища.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває вивчення корпоративної культури, оскільки саме при зверненні до цього феномену у фокусі уваги опиняється людина, її потреби, інтереси, цінності.

Одним із принципових положень гендерних досліджень стала теза про те, що у двох складових статі – соціальній і культурно-символьній – містяться неявні ціннісні орієнтації і установки. Природа і культура, емоційне і раціональне, духовне і тілесне – ці феномени, що не пов'язані безпосередньо зі статтю, ототожнюються з чоловічим і жіночим таким чином, що всередині цих пар створюється ієрархія, що отримала назву «гендерна асиметрія». Тобто, те, що визначається як маскуліне, поміщається в центр і розглядається як позитивне і домінуюче, а позначене як феміне стає периферійним. З усвідомленням гендерної асиметрії пов'язане і розповсюдження терміну «андроцентризм».

Гендерна асиметрія є одним із факторів формування культури. Бо культура як соціальна система має компоненти: культура праці, професійна культура, політична культура, моральна культура тощо. Всі вказані елементи у жіночому і чоловічому варіантах мають жіночу

і чоловічу специфіку, як наприклад: «жіноча культура» і «чоловіча культура».

Загалом, нині наявний конфлікт між статями у всіх сферах буття: в науці, культурі, політиці, економіці. Історико-філософський аналіз тендерної проблеми, зроблений С. Ільїних, дозволяє виокремити три основні моделі міжстатевого діалогу: патріархальна, феміністська і партнерська [5, 98]. Перші дві моделі ґрунтуються на принципах домінування, тоді як партнерська модель взаємовідносин базується на принципах толерантності і співробітництва.

Гендерна асиметрія, яка створює нерівність можливостей чоловіків і жінок для реалізації особистісного потенціалу як представників гендерних груп, є результатом управління гендером в корпоративній культурі. Гендерна асиметрія у межах корпоративної культури викликає ряд негативних наслідків. До основних наслідків відноситься істотне обмеження можливостей для реалізації людиною свого потенціалу, свого внутрішнього ресурсу. Це впливає, з одного боку, на потреби, інтереси, становище людини, з іншого – на ефективність управління організацією. Ефективність управління, конкурентоспроможність організації, її творчий і діловий потенціал можуть знизитися внаслідок певного недостатнього використання внутрішніх «людських ресурсів», а також завдяки дії інших факторів, спровокованих зазначеним процесом. Організація здатна втратити стабільність, здатність швидко реагувати на мінливі мікро- і макросоціальні умови через інертність, пасивність, незадоволення людей, що виникає внаслідок впливу гендеру.

Загалом гендерна асиметрія є джерелом нестабільності не тільки в організаціях, але й у державах та світі, що доведено фахівцями, в тому числі експертами ООН. На цей час міжнародні агентства і організації розробляють масштабні програми з подолання гендерної асиметрії у всіх сферах життя.

Як зазначає С. Ільїних, для нівелювання гендерної асиметрії необхідне впровадження і розвиток соціально-партнерських відносин чоловіків і жінок. Соціальне партнерство чоловіків і жінок фокусується на балансі реалізації їх інтересів, на принципі взаємності, який діє в корпоративній культурі на міжособистісному і міжгруповому рівнях. Соціальне партнерство чоловіків і жінок як система відносин забезпечує не тільки врахування потреб кожної зі сторін, можливість самореалізації в індивідуальному і соціальному планах, але і розвиток гармонійних відносин, які виключають гендерний аспект. З упровадженням соціального партнерства

одночасно здійснюється формування корпоративної культури нового типу [5, 12].

Отже, необхідне формування гендерної політики, в основу якої покладено принцип створення рівних умов для самореалізації особистості у всіх соціальних сферах не залежно від її статевої приналежності. Особливість цієї гендерної політики в тому, що вона здійснюється інститутом соціального партнерства чоловіків і жінок.

Сам механізм нівелювання гендерної асиметрії на рівні організації варто розглядати як механізм впровадження та розвитку соціального партнерства з допомогою соціальних технологій у соціально-правовій, соціально-економічній, управлінській, соціальній та культурній сферах.

Таким чином, втілення гендеру в корпоративній культурі впливає не тільки на життєдіяльність кожної окремої людини, на її повноцінну самореалізацію в індивідуальному та соціальному аспектах, а й на ефективність управління організацією.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ансофф Н.* Новая корпоративная стратегия. – СПб. : Питер, 1999. – 416 с.
2. *Армстронг М.* Стратегическое управление человеческими ресурсами. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 328 с.
3. *Бибик В. М.* Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка наблік рилейшнз : Монографія. – К. : МАУП, 2005. – 440 с.
4. Гендерное равенство в современном мире. Роль национальных механизмов / Отв. ред. О. А. Воронина. – М. : МАКС Пресс, 2008. – 772 с.
5. *Ильиных С. А.* Гендерная концепция организационной культуры: Автореферат дисс. на соиск. ученой степени д. социол. н. – Новосибирск, 2009. – 36 с.
6. Каган М. С. Философия культуры. – СПб. : ТОО ТК «Петрополис», 1996. – 416 с.
7. *Камерон К.* Диагностика и изменение организационной культуры / К. Камерон, Р. Куинн; пер. с англ.; [под ред. Андреевой И. В.]. – СПб. : Питер, 2001. – 320с.
8. *Капитонов Э. А.* Корпоративная культура: стратегическое направление развития социально-трудовых отношений. – Ростов-на-Дону : Изд. РГУ, 2003. – 192 с.
9. *Клецина И. С.* От психологии нола – к гендерным исследованиям в психологии // Вопросы психологии. – М., 2003. – X 21. – С. 61-78.

10. *Козлов В. В.* Корпоративная культура: опыт, проблемы и перспективы развития: Монография. – М., 2001. – 540с.
11. *Коннелл Р.* Маскулинность и глобализация // Введение в гендерные исследования. Часть 2 : Учебное пособие / Под ред. С. Жеребкина. – Харьков : ХЦГИ, 2001; СПб. : Алетейя, 2001. Ч. 2. – С. 851-880.
12. Корпоративна культура: Навчальний посібник / Під заг. ред. Г. Л. Хаєта. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 403 с.
13. *Котлер Ф.* Основы маркетинга / [Пер. с англ.]. – М. : Ростинтэр, 1996. – 704 с.
14. *Кубко В. П.* Корпоративна культура вищих навчальних закладів України: філософсько-культурологічний аналіз: автореферат дис. на здобуття наук. ступеню к.філос. н. – К. : вид.-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – 17 с.
15. *Московская А. А.* Стереотипы или конкуренция? Анализ некоторых тендерных предпочтений работодателей // Социологические исследования. – 2002. – № 3. – С. 52-61.
16. *Риммашевская Н. М.* Гендерные аспекты социально-экономической трансформации в России // Народонаселение. – 2000. – № 2. – С. 6-16.
17. *Ронзина М. Д.* Корпоративная культура как предмет системного философского исследования [Электронный ресурс] // Библиотека научной и студенческой информации. – Режим доступа : <http://www.roman.by/r-92549.html>.
18. Российский гендерный порядок: социологический подход / Е. Здравомыслова, А. Темкина. – СПб. : Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2007. – 306 с.
19. *Самарцева О. К.* Мужчина и женщина: менеджмент в сфере бизнеса / О. К. Самарцева, Т. А. Фомина // Социологические исследования. – 2000. – № 11. — С. 57-62.
20. Управління людськими ресурсами: філософські засади. Навчальний посібник / Під ред. В. Г. Воронкової. – К. : ВД «Професіонал», 2006. – 576 с.
21. *Хамитов Н. В.* Философия человека: от метафизики к метаантропологии. – Киев : Ника-центр, 2002. – 336 с.
22. *Хорошильцева Н. А.* Гендерная метафора в современной культуре: дисс. на соиск. ученой степени к. филос. н. – Ставрополь, 2003. – 161 с.
23. *Шейн Э.* Организационная культура и лидерство / под ред. В. А. Спивака; [пер. с англ.]. – СПб. : Питер, 2002. – 336 с.
24. *Щербина В. В.* Социальные теории организации: Словарь. – М. : Инфра-М, 2000. – 264с.

Кубко В. П. Гендерные аспекты корпоративной культуры организаций.

В статье анализируются гендерные аспекты корпоративной культуры организаций и их роль в поведении и самореализации членов коллектива и, в целом, в управлении организацией. Акцентируется внимание на гендерной асимметрии в пределах корпоративной культуры, указываются способы нивелирования данного явления путем устранения негативных последствий управления.

Ключевые слова: гендер, корпоративная культура, ценности, гендерная асимметрия.

Kubko V. P. Gender aspects of corporate culture organization.

The gender aspects of corporative organization culture and its role in one's conduct and self-exposure among the group of collective and in the manager of organizations at all are analyzed in this work. The great attention is paid to phenomenon of gender asymmetry in the sphere of corporative culture and the ways of leveling this phenomenon are mentioned by eliminating the negative consequences of the management.

Keywords: gender, corporative culture, corporative values, gender asymmetry.

Жижко Т. А.

КРИЗОВІ ЯВИЩА В УНІВЕРСИТЕТСЬКІЙ ОСВІТІ УКРАЇНИ

Сучасна українська освіта стоїть перед необхідністю відповісти на подвійний виклик: з одного боку, йдеться про потребу бути на рівні вимог глобалізованого й інформаційного суспільства, з іншого боку, доводиться враховувати об'єктивні ресурсні обмеження, які є результатом кризових соціально-економічних процесів у межах України і світового господарського комплексу.

Ключові слова: філософія освіти, система освіти, ціннісно-світоглядні пріоритети, ефективна освітня парадигма, освітній простір, якість освіти.

Актуальним завданням для вітчизняного філософсько-освітнього знання, є завдання концептуалізації університетської освіти як різновиду динамічного процесу на такому рівні узагальнення, який дозволяє інтегрувати філософське споглядальне теоретизування, різні теорії освіти і емпірику в їх орієнтації на реалії і об'єктивні тенденції розвитку світової і вітчизняної освіти. Специфічним функціональним навантаженням сучасної філософії освіти в її прикладному українському форматі є комплексне, системне з'ясування передумов, закономірностей і особливостей перебігу та наслідків кризи в освітній

галузі. Якщо філософія освіти визначає сутність системи освіти як соціального інституту, її зміст і взаємодію з іншими соціальними інституціями суспільства, а також місце в системі виховання, то педагогіка конкретизує форми того, що саме слід викладати і розробляє систему як викладати, щоб реалізувати мету й завдання освіти.

Потреба глибинної трансформації, реформування, приведення у відповідність з вимогами часу освіти набула ознак самоочевидності. Де *facto* перед сучасною українською освітою стоїть подвійне завдання: зберегти всі позитивні здобутки українського освітнього досвіду, а також збагатити його досягненнями інонаціональних освітніх середовищ, котрі гармонійно узгоджуються й поєднуються з українськими. Адже чим складніше й комплексніше завдання, тим більш гармонійними і прозорішими мають бути взаємини у взаємопотенціювальному трикутнику освіта (наука) – людина – суспільство.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей трансформації університетської освіти, а також тенденцій розвитку університетської освіти в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. На тлі глобальних кризових явищ очевидних ознак набуває криза традиційних принципів освіти, увиразнюється загальне уявлення про те, що університетська освіта потребує оновлення і соціально-філософського осмислення. Особливо гостро перед людством постає складне концептуальне завдання осмислення, філософської рефлексії, реінтерпретації вищої освіти як процесу саморозвитку особи і як світогляду у зв'язку з усвідомленням складності, нелінійності сучасного світу, котрий перебуває у фазі динамічного розвитку. Гострота проблеми обумовлена також сучасною соціально-економічною та духовною кризою, пов'язаною з невизначеністю подальших пріоритетів розвитку українського суспільства загалом і освітньої сфери зокрема.

Перехід до інформаційного суспільства актуалізує філософське осмислення перспектив розвитку як окремих держав і націй, так і світової спільноти в цілому. Річ у тім, що взаємопов'язуючи економічне, соціально-політичне та культурне життя країн, глобалізація створює синергетичний ефект. Стисло його сутність можна викласти так: поряд із перевагами глобалізації, з'являється низка ризиків і викликів, що загрожують екологічними, структурно-економічними та світоглядно-гуманітарними негараздами.

Ознак виразної очевидності набуває теза, згідно з якою розв'язання проблем глобально-цивілізаційного поступу залежить від

людського капіталу і якісної освіти. Тому країни, що прагнуть до лідерства в умовах інформаційної цивілізації, скеровують пріоритетні зусилля передовсім на примноження свого освітнього потенціалу шляхом розбудови критично-інноваційної університетської освіти. Інструментальним взірцем сучасної університетської освіти є самоорганізуюча критичність особи, яка забезпечує її успішну інтеграцію до вимог інформаційного суспільства.

Славетний педагог зі світовим ім'ям П. Фрейре у працях «Педагогіка пригноблених» та «Формування критичної свідомості» аргументовано довів потребу нової філософії освіти, яка сприятиме визволенню людини від соціокультурного, ідеологічного, психологічного та догматичного гноблення. Ця мета може бути досягнута насамперед і в основному за рахунок формування критичної свідомості як особливої здатності до сприйняття навколишньої дійсності, вибудованої на комплексному аналізі й порівнянні чинного статус-кво з іншими конкретно-історичними аналогами і вірогідними альтернативами.

Філософія освіти не може не здійснювати пошуки, не обґрунтовувати проекти освіти майбутнього, не ініціювати концептуальні пропозиції по реорганізації освітньої сфери. Причому, такі проекти зовсім не обов'язково мають бути достеменно адекватними наявним соціокультурним ресурсом країни: вони можуть і повинні певним чином випереджати час, задавати перспективу розвитку як освітньої системи, так і філософської та педагогічної думки.

Освіта повинна рухатись далі – у сферу інтердисциплінарних дискурсів. Ця стратегія ґрунтується на постнекласичній науці, передовсім на теорії самоорганізації, синергетиці, теорії дисипативних структур, автопоезисі. Результатом такого руху має бути становлення своєрідної наукоємної філософії, адекватної духу і викликам сучасного нелінійного світу. В основу ж нової філософії освіти зразка ХХІ століття варто покласти ідею освіти, вибудованої на синергетичних, комунікативних та діалогічних принципах і – відповідно – трьох ключових поняттях: самоорганізація, діалог, комунікація.

На початку ХІХ століття виникла нова філософська концепція освіти, яка робила акцент на становлення самосвідомості особистості, на самоформування особистості в актах самосвідомості культури. В німецькій класичній філософії (на рівні творчості Г. Гегеля, І. Гербарта, В. Гумбольдта) цей підхід призвів до гуманітаризації освіти і утвердження права особистості на освіту. Особистість як суб'єкт самосвідомості конституювалася водночас як суб'єкт

культури. Ця філософська концепція освіти, котра істотною мірою протиставлялася просвітницькій концепції, слугувала основою для пошуку нових форм освіти і педагогічних реформ, орієнтованих на культурно-гуманітарні ідеали.

Сьогодні освічена людина – це не стільки людина, яка володіє знаннями і сформованим світоглядом, скільки підготовлена до динамічних реалій життя, спроможна орієнтуватися в складних проблемах сучасної культури, осмислити своє місце в соціальному бутті. Освіта має створювати умови для формування вільної особистості, для адекватного розуміння дійсності і комунікативного інструментарію, для формування мислення, способів спілкування, практичних дій і вчинків людини. Освічена людина повинна бути готовою до викликів, зумовлених динамізмом і кризовим станом сучасної інформаційної цивілізації.

Мета вищої освіти полягає у формуванні всебічно розвиненої та обдарованої особистості, яка буде застосовувати здобуті знання не лише в своїй подальшій професійній діяльності, а й постійно оновлювати та поповнювати їх. Важливо бути не лише кваліфікованим фахівцем, а й, передусім, компетентним. Компетентний фахівець відрізняється від кваліфікованого тим, що він не лише володіє певними знаннями, уміннями та навичками, що необхідні для його плідної професійної діяльності, а й реалізує їх у своїй роботі; завжди саморозвивається та виходить за межі своєї дисципліни; вважає свою професію великою цінністю. У наш час потреба в компетентності є найголовнішою ознакою та потребою кожної людини.

Впродовж тривалого періоду в системі вітчизняної освіти панував підхід, який ґрунтувався на передачі майбутньому фахівцеві лише відповідних знань з певної предметної галузі, а його уміння, здібності та навички не висувалися на перше місце. Сьогодні ситуація кардинально змінилася. Безумовно, конкретні предметні знання не можна виключати зовсім з освіти майбутнього фахівця, але головною метою нашої освіти, як зазначається у державній національній програмі «Освіта (Україна XXI століття)», є виховання всебічно розвиненої та обдарованої особистості, забезпечення можливостей для її постійного духовного та культурного самовдосконалення.

Уміння передбачати розвиток університетської системи освіти – одна з найважливіших умов успішності її функціонування. Процес навчання триває довгий час, в який змінюються як сама університетська система освіти і оточуюче середовище, екологічні, економіко-соціальні складові системи, так і критерії оцінки та самооцінки, важливість, значущість, пріоритетність показників і сама

людина, що оцінює. Тобто потрібна модель, що враховує ці зміни. Потрібна модель розвитку університетської системи освіти, що містить як суб'єкт і умови оцінки, так і об'єкт оцінки з позиції характеристик, індексу людського розвитку.

Доволі сумнівним є прагнення навчати у вищому навчальному закладі всьому, що може виявитися потрібним людині впродовж подальшої діяльності. Однак відстоювання достатнього інвестування в освіту, організації системи атестації вищих навчальних закладів, акредитації учбових програм і створення якісного компендіуму учбової літератури – вкрай важливі завдання, виконання яких в повному обсязі до снаги лише централізованим структурам. Відсутність самостійності – наслідок не лише тиску адміністративних інстанцій, а й укоріненої особливості мислення викладацького складу вищих навчальних закладів. Більшість з них настільки звикла до роботи за певними програмами і планами, затвердженими «зверху», що побоюються брати змістовні питання освіти в свої руки, очікуючи натомість чергових інструкцій.

Університетський підхід до освіти, який проходить червоною ниткою крізь усю історію європейської культури, відрізняється настільки високим запасом ефективності, що спроможний навіть за умов кризових ситуацій зберігати і розвивати інтелектуальні традиції. Як зазначає Є.Шикін, «по-університетськи освічена і вихована людина – це індивід, який насамперед володіє широким міждисциплінарним кругозором, знає фундаментальні науки і грамотно мислить» [6, 9].

Відродження і розвиток університетської ідеї передбачає відповідну модель освіченої людини. Хоча в XX столітті вища освіта перестала бути елітарною в сенсі її доступності різним соціальним прошаркам, однак, по суті університети вирощують інтелектуальну еліту. Освічена людина – це індивід високої, а відтак – елітарної культури. Таке завдання можна досягти шляхом культивування особливої університетської атмосфери.

Кого повинен виховувати університет: освічену людину чи професіонала? Можна згадати вислів М. Мамардашвілі: «Людина не може досягти значних успіхів в одній галузі, якщо вона дорівнює нулю в інших» [5, 14]. Ця світоглядна сентенція коректно екстраполюється і на суспільство в цілому. Неможливо розробити розвинені технології на тлі занепаду гуманітарної і політичної культури, а саме університети повинні закладати основи інфраструктури, в межах якої можливе існування сучасних високих технологій. Криза сучасного університету – це насамперед криза універсальної освіти, і особливо філософії, котра завжди виконувала функцію чи то універсального знання, чи

пропедевтики універсального знання. Відтак, модернізація університетської освіти невід'ємно пов'язана з перебудовою викладання філософії. За якими напрямками має піти ця перебудова?

Ідеал є взірцем досконалості, нормою і найвищою метою, на реалізацію якої спрямовані прагнення особистості. «Як елемент світогляду людини, ідеали виражають активно-творче ставлення до дійсності, відіграють роль кінцевої мети її діяльності. Вчитель забезпечує усвідомлення і сприйняття (переведення у власну духовність) учнями суспільно-політичних, моральних, естетичних та інших ідеалів, збуджує їх діяльно-творче ставлення до дійсності, спонукає до реалізації ідеалу у безпосередньому процесі» [1, 29]. Ідеалом освітніх зусиль є цілісна, органічна людина: і така, що володіє знаннями та почуттями, і тілесна, і духовна і як особистість, і як щось потенційне, про яке ми лише підозрюємо.

Спочатку пріоритет полягав у навчанні знанням, потім шальки терезів схилились до потреби навчання мисленню. Ще згодом йшлося про необхідність навчати способам діяльності. Доволі поширеною є теза, що коли ми будемо продовжувати навчати знанням, предметам і дисциплінам, то це виявиться шляхом у тупик. Мовляв, всі знання треба перевести на баланс довідкової літератури, а щоб нею ефективно оперувати, стане в нагоді спроможність до навчання, до пошукової діяльності.

Власне, саме такий концептуалізований акцент покладено в основу сучасного компетентнісного підходу. Однак концептуальна стрункість знехтувала деякими імовірнісними «дрібничками», внаслідок чого соціологи вже зафіксували невтішні результати: досконале вміння відшукати знання на тлі абсолютної відсутності систематизованих знань на рівні свідомості й оперативної пам'яті. Студенти стали заручниками хибної концепції, яка недооцінює функціональні параметри знання, нехтує значущістю цього фактора як чинника формування світоглядного, духовного і культурного стрижня індивіда, зводячи інструментальний потенціал до вузько прикладних аспектів.

Мислення – це завжди мислення відмінностей, зумовлене відмінностями і орієнтоване на відмінності. Критичне мислення має стати ключовим і вирішальним самоорганізуючим принципом сучасної особистісно орієнтованої освіти. Демократичне суспільство об'єктивно зацікавлене в тому, щоб кожен громадянин був світоглядно суверенним, тобто не довіряв іншим думати за нього та робити вибір. Ще більш зацікавлені у розвитку критичного духу ті суспільства, які тільки-но започаткували рух в напрямку відкритості, демократизації та ринкової лібералізації життя.

Переорієнтація сучасної університетської освіти на формування критичного мислення свідчить про перехід від класичної до постнекласичної парадигми освіти, яка зосереджує увагу на культивуванні мудрості та її застосуванні у практиці, житті [7, 24]. Зрозуміло, що в інформаційному суспільстві не бракує інформації, а бракує мудрості, як її використати. В університетській освіті відбувається зміщення основного акценту із засвоєння обсягу інформації на розвиток самостійного, критично-рефлексійного мислення у навчанні та розв'язанні завдань, навичок роботи з інформацією.

Як справедливо наголошує М. Ліпман, треба навчитися міркувати самостійно. Ніхто нас цього не навчить, хіба що помістить нас у дослідницьку спільноту, де досягти цієї мети відносно легко. «Суть полягає в тому, що студентів слід заохочувати ставати раціональними задля їх власної користі (це – крок до їхньої незалежності), а зовсім не задля нашої користі – користі суспільства» [4, 35]. Вишукана іронія і приємний парадокс полягає в тому, що в результаті суспільству буде забезпечено максимально можливий рівень користі.

Згідно з прогнозами М. Кайку, держави можуть розквітати й занепадати залежно від здатності опанувати здобутки трьох наукових революцій: квантової, комп'ютерної та біомолекулярної. Той, хто протистоятиме чи ігноруватиме ці революції, опиниться на периферії глобального ринку прийдешнього сторіччя [3, 30]. Особливо перспективними для майбутнього є опанування нано- та фемтотехнологіями. Практичне використання цих технологій надасть можливість забезпечити людство дешевими й екологічно чистими енергоресурсами та продуктами харчування. Власне, університети якраз і мають стати науковими центрами теоретичних та експериментальних досліджень у галузі нанотехнологій.

Принагідно зазначимо, що численні українські університети не мають ні власного кваліфікованого професорсько-викладацького складу, ні техніко-технологічної бази для подібних наукових досліджень. Вони постали як відповідь на виклики ринкової трансформації українського суспільства. Функціонуючи на засадах адаптаційної моделі, університети вбачають своє завдання в наданні освітніх послуг за помірну плату. В такий спосіб вони конкурують із класичними університетами. На жаль, йдеться не про змагальність за покращання якості освіти, а за виживання у ринковому суспільстві. Натомість інноваційність університетської освіти конституюється шляхом органічного поєднання освітньо-навчального процесу з науковими дослідженнями.

Поширені спроби уподібнити предмет освіти знанням, вмінням і навичкам суб'єктів освітнього процесу слід визнати надто абстрактними. Насправді сутність проблеми знаходиться значно глибше: які знання, вміння й навички, яким чином, якими засобами і в ім'я чого набуваються? Як зауважили М. Косінов і П. Харченко, «в теорії пізнання існують три великих запитання – «що?», «як?» і «чому?» Що відбувається? Як відбувається? Чому відбувається так, а не інакше? Якщо проаналізувати наявні фізичні теорії з цих позицій, то виявиться цікава особливість. В основному закони фізики дають відповідь лише на перше запитання – «що відбувається?» Дуже мало теорій, які розкривають механізм явищ, тобто відповідають на запитання: «Як відбувається?» І практично відсутні теорії, які пояснюють: «Чому це відбувається так, а не інакше?» [2, 9-11].

Хоча наведена думка стосувалася лише фізичних теорій, її нормативні й проблемні вузли цілком притаманні й гуманітарним, світоглядно-концептуальним доктринам. Цей брак сукупного, цілісного, автентичного світосприйняття, на жаль, є всезагальним для сучасної освіти в цілому і теорії пізнання зокрема. Останнім містично-езотеричним спробам досягнути життя в його автентичній єдності й неподільності, як відомо, поклав край ще вогонь інквізиції. Очевидно, вогонь – досить переконливий аргумент, бо він майже на півтисячоліття відбив охоту не те, щоб знайти, а хоча б серйозно пошукати філософський камінь – оту матрицю, універсальний буттєвий інтеграл, котрий дозволяє відповісти на всі «що?», «як?» і «чому?»

Критичне мислення і рефлексійність – основні засоби, які забезпечують освітню сферу від догматизму, доктринерства, концептуальної порожнинності, невизначеності й неефективності. Як зазначав К.Ясперс, «університет збідніє, якщо це живе духовне підґрунтя припинить своє існування, якщо запанує філологія без філософії, технічна практика без теорії, безкінечні факти без ідей, наукове дисциплінування, а не дух» [8, 117].

Інноваційне мислення й інноваційна діяльність набули надзвичайного значення для всіх сфер життєдіяльності, а особливо для освіти. Саме через освіту насамперед ми почали готувати людину з інноваційним типом мислення, культури і здатності до інноваційної діяльності. Без цього ні людина не буде конкурентоспроможною, ні країна не буде успішною в сучасних умовах розвитку. Інновації – це та суспільно-необхідна творча діяльність, без якої не може результативно відбутися жодний суспільний процес, у тому числі освітній.

В цьому контексті обґрунтовані світоглядні акценти ефективної освіти розставили В. Андрущенко та Л. Губерський: «Висхідна установка формування новітньої парадигми розвитку освіти пов'язана з утвердженням України не лише як локальної, а й як європейської і світової цивілізації, яка має власну ідентичність, національний характер і культуру, і вибудовуючи власний державний дім, має потребу у власних національних системах науки, освіти і виховання» [1, 9]. І далі: «Освіта повинна забезпечити не лише впровадження західних цінностей і розвиток глобальної культури, а й збереження автентичних цінностей кожної нації. Критерієм гармонізації цих суперечливих тенденцій можуть бути вічні загальнолюдські цінності. Суб'єктом відтворення культурної моделі єдності освіти і цінностей в умовах загальносвітової глобалізації може бути інтелігенція, яка традиційно була таким суб'єктом на терені України» [1, 166-187].

На сучасному етапі університетська освіта відчуває нагальну потребу в нових філософських і загалом світоглядних підставах, у новій філософії освіти. Поки що сепаратні фрагменти майбутньої концепції потребують синтезу, який узагальнив би наявні напрацювання у філософських, природничо-наукових, соціологічних, психологічних, педагогічних ученнях, починаючи з глибокої давнини і по теперішній час. Природно, що така інтеграція знань і підходів повинна здійснюватися філософією і має відбуватися на рівні насамперед онтологічних і методологічних уявлень і понять.

Суспільний та освітній процес необхідно розглянути крізь призму синхронізації і взаємопотенціювання. Слід враховувати, що, з одного боку, кожна молода людина сама є організаційним началом свого життєвого влаштування, а з іншого боку, низка непростих факторів і суперечливих подій впливають ззовні, з боку суспільних структур, згідно з їхніми цілями діяльності, а також функціями та можливостями на конкретному етапі історичного розвитку.

Нова парадигма університетської освіти має бути орієнтована на формування потреб у постійному поповненні та оновленні знань, вдосконаленні умінь та навичок, їх закріпленні та перетворенні в компетенції – сукупність взаємопов'язаних якостей особистості (знань, вмінь, навичок та способів діяльності) щодо певного кола предметів (процесів), необхідних для ефективного оперування ними.

Сьогодення висуває вимогу, згідно з якою індивід має володіти не лише знаннями, вміннями і навичками, а й такими особистісними якостями, які забезпечать виконавську гнучкість і надійність за умов динамічно мінливих обставин перехідного періоду.

Сучасна українська вища освіта стоїть перед необхідністю дати відповідь на подвійний виклик: з одного боку, йдеться про потребу бути на рівні вимог глобалізованого й інформаційного суспільства, з іншого боку, доводиться враховувати об'єктивні ресурсні обмеження, які є результатом кризових соціально-економічних процесів у межах України і світового господарського комплексу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Губерський Л., Андрущенко В. Філософія як теорія та методологія розвитку освіти. – К. : «МП Леся», 2008. – 516 с.
2. Долженко О.В. Очерки по философии образования. – М. : Наука, 1995. – 312 с.
3. Кайку М. Візії: як наука змінить ХХІ сторіччя. – Львів : Літопис, 2004. – 214 с.
4. Ліпман М. Критичне мислення: чим воно може бути? // Постметодика, 2005. – №2 (60). – С. 33–41.
5. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. – М. : Прогресс, 1990. – 365 с.
6. Образование в конце XX века (Материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1992. – №9. – С. 9–10.
7. Фрейре П. Формування критичної свідомості. [Текст] / Пер. з англ. О. Дем'янчук. – К. : Юніверс, 2003. – 176 с.
8. Ясперс К. Ідея університету // Ідея університету. Антологія. – Львів, 2002. – С. 109–167.

Жижко Т. А. Кризисные явления в университетском образовании Украины.

Современное украинское образование стоит перед необходимостью ответа на двуединый вызов: с одной стороны, речь идет о потребности быть на уровне требований глобализированного и информационного общества, с другой стороны, приходится учитывать объективные ресурсные ограничения, которые являются результатом кризисных социально-экономических процессов в Украине и в мировом хозяйственном комплексе.

Ключевые слова: философия образования, система образования, ценностно-мировоззренческие приоритеты, эффективная образовательная парадигма, образовательное пространство, качество образования.

Zhyzhko T. A. Crisis developments in university education of Ukraine.

Modern Ukrainian education faces the need to tackle a dual challenge: on the one hand, there is a need to be at the level of requirements of a globalized and information society, on the other hand, we have to take into account

objective resource constraints that result from critical social and economic processes within Ukraine and global economic complex.

Keywords: philosophy of education, system of education, value-worldview priorities, effective educational paradigm, educational space, quality of education.

Шелюк Л. О.

ЄДНІСТЬ ТРАДИЦІЙ ТА ІННОВАЦІЙ ЯК ЗАКОНОМІРНІСТЬ СИСТЕМНИХ ЗМІН У СУЧАСНІЙ ОСВІТІ

Сучасна освіта є середовищем змістового, ціннісного і культуротворчого поєднання минулого, теперішнього і майбутнього українського народу. З огляду на це актуальним є вивчення єдності традицій та інновацій як однієї з головних закономірностей системних змін у сучасній освіті. Саме традиція є таким стабілізуючим елементом розвитку освіти, який дозволяє не тільки транслювати історичну пам'ять і духовно-культурну енергію нації, але й смисложиттєві орієнтири життєтворчої активності кожної особистості. Водночас орієнтація на традиційні форми навчання і виховання не повинна перешкоджати інноваційному пошуку нових форм і технологій навчально-виховного процесу, адже створення інноваційної моделі освіти – це одна зі світоглядних засад трансформації вітчизняної системи освіти.

Ключові слова: людина, освіта, культура, наука, традиція, інновація, навчання, виховання.

Модернізація охоплює систему освіти як цілісність, а тому має здійснюватись системним чином. Основними складниками системи освіти України є дошкільна, початкова, шкільна, професійно-технічна та вища освіта. У систему освіти входить також позашкільна освіта та післядипломна освіта. Модернізація має розгортатись у кожному з цих підрозділів, причому, розгортатись за системними закономірностями, а не всупереч їм. Зупинимось на розгляді цього процесу більш детально.

Цілісність системних реформ у галузі освіти є передумовою становлення України в якості сучасної європейської інтелектуально-інноваційної держави і нації, яка, зберігаючи власні традиції культури і освіти, здатна до творення нових методів, технологій, засобів навчання і виховання. Визначаючи культ знань і освіти як вагому складову української національної ідеї, науковці наголошують на її «орієнтуючій складовій, яка єднає суспільство, створює передумови глобальних перетворень, спонукає до повноправного входження

України в європейський і світовий простір як великої, міцної держави, демократично організованого суспільства» [1, 11]. Освіта в такому суспільстві має бути модернізованою, такою, що на кожному етапі життєвого шляху людини може забезпечувати її освітні, наукові, навчально-компетентнісні потреби. Забезпечити це можливо лише на основі гармонійного взаємозв'язку традиційних, перевірених часом позитивних здобутків національного навчання і виховання із новітніми, інноваційними тенденціями оновлення педагогічно-наукового і освітньо-організаційного базису навчально-виховної діяльності. «Відтак, концепт-ідея розвитку сучасної української освіти полягає у поєднанні вітчизняних традицій та європейських інновацій, що й актуалізує дослідження їх взаємозв'язку» [2, 173]. Модернізація української освіти в сучасному стані гостро потребує позбавлення радикальних позицій, що наголошують на абсолютній цінності або ж виключно традиційних, або ж тільки інноваційних форм і методів навчання і виховання. Освіта має бути середовищем змістовного, ціннісного та культуротворчого поєднання минулого, теперішнього і майбутнього народу, нації, держави. Водночас, сучасне освітнє середовище поєднує системно і різні періоди життєдіяльності кожної людини, що вимагає системного ставлення і до стратегії освітнього самовдосконалення кожної особистості. В цьому полягає ще один з найважливіших аспектів системної модернізації національного освітнього середовища.

Отже, першою концептуальною проблемою, що визначає загальнотеоретичну структуру нашого дослідження є необхідність вивчення феномену єдності традицій та інновацій як однієї з головних закономірностей системних змін в сучасній освіті. Враховуючи це, досліджуючи процес модернізації національної освіти, необхідно якнайповніше актуалізувати проблематику поєднання, гармонізації традицій та інновацій навчально-виховної діяльності на всіх рівнях і етапах освітнього самовдосконалення людини. «На сьогодні стає зрозумілим той факт, що сучасна модель освіти повинна бути, з одного боку, орієнтованою на перспективу, а з іншого – не може не спиратися на традиційні для цієї культури цінності та ідеали, на історично сформовані уявлення про педагогічний процес і характер взаємодії його суб'єктів. Втіленням спадкоємних зв'язків, усталених у вітчизняній педагогіці, є педагогічна традиція. Історико-педагогічний процес неможливий без традиції, оскільки саме вона зберігає його цілісність» [3, 289]. Саме збереження цілісності і системності модернізаційних змін в освіті є одним з найважливіших завдань, що постають перед сучасними українськими освітянами. Неможливо

провести модернізацію лише певних структурних елементів освітньої системи. Процес оновлення має бути всеохоплюючим, але, в той же час, і не руйнівним, що й може бути забезпечено завдяки системному і гармонійному поєднанню традицій та інновацій в процесі модернізації.

Одразу може здатися, що таким чином ставиться суперечливе завдання: зберігати старе, при цьому створюючи нове. Однак процес творчого оновлення будь-якої соціальної сфери реальності і життєдіяльності по своїй внутрішній суті характеризується саме діалектичною суперечливістю, необхідністю враховувати внутрішню енергетичність, що ґрунтується на протиставленні різних тенденцій розвитку. «Освітнянські реалії характеризуються суперечливими процесами, що спрямовані на збереження освітнянських традицій, цінних надбань вітчизняної та світової педагогічної культури і водночас на модернізацію галузі відповідно до вимог інформаційної цивілізації, новітніх потреб науки, культури і соціальної практики» [4, 28]. Головне, щоб така суперечність вирішувалася в творчий спосіб і, завдяки ній, здійснювалися б справжні демократично-гуманістичні перетворення в освітньому просторі країни. Важливо не радикалізувати прагнення до «старого» чи «нового» за будь-яку ціну, але в єдності традицій і новацій педагогічного простору нації відшукувати такі форми освітньої діяльності, які б гармонійно супроводжували кожну людину протягом всього її життя, починаючи з дошкільної освіти і закінчуючи різноманітними формами післядипломної безперервної освіти.

На концептуально-теоретичному рівні серед дослідників також відбуваються дискусії з приводу домінантної позиції в процесі розвитку таких його невід'ємних елементів, як традиція та інновація. Постійно відбувається парадигмальний пошук та обґрунтування того, що вважати фундаментальним елементом розвитку освіти: чи традиційні напрацювання в сфері навчально-виховної діяльності, чи технологічно-інноваційні нововведення педагогічного характеру. «Різноманітні тлумачення поняття традиції та новації свідчать про неоднозначність їх змісту для дослідників. Через традицію здійснюється звернення до минулого. Традиція у сучасному світі постає своєрідним виходом з кризи життя – шляхом творення нових форм для стародавніх канонів. Різниця між традиційним і інноваційним в суспільстві полягає більшою мірою у формах культурних елементів, що утворюють систему, а не у її глибинних основах, пов'язаних із традицією. Соціальна стабільність досягається розширенням меж культури, основою якої є традиція. Вона транслює позитивні загальнолюдські цінності й цінні для успішного розвитку

суспільства стереотипи. Таким чином, у сучасних умовах є актуальною потреба створення культурного підґрунтя та міцного ціннісного фундаменту для подальшого розвитку традицій і духовної еволюції суспільства» [5, 58]. Таким чином, традицію можна визнати стабілізуючим елементом в розвитку освіти як на загальносоціальному рівні, де вона допомагає зберігати і транслювати «історичну пам'ять», духовно-культурну енергію нації, так і на індивідуальному, де традиція є смисложиттєвим обґрунтуванням подальшої життєтворчої активності кожної особистості.

Головне, щоб орієнтація на позитивні здобутки вітчизняної освіти, на традиційні форми навчання і виховання не затьмарювало прагнення всієї української освітньої спільноти і окремих педагогів і науковців до інноваційного самовираження, до пошуку нових форм і технологій навчально-виховного процесу. Сьогодні відбувається активний пошук педагогічних форм, які б гармонійно поєднували здобутки минулого та перспективні-творчі орієнтації освітян. «Сучасний етап розвитку освіти в Україні характеризується органічним взаємозв'язком минулого та сучасних перетворень, спрямованих в майбутнє. Тому сьогодні в освіті одна з ключових проблем – реалізація педагогічних ідей, що орієнтуються на творче поєднання традицій та новаторства. Саме в інтеграції педагогічної мудрості минулого та нових підходів прослідковується основа досягнень якісно нового рівня роботи сучасної школи» [6, 64]. Шлях модернізації української освіти, з нашої точки зору, полягає саме в пошуку оптимальної моделі використання гуманістичних ідей, принципів і традицій національної педагогіки як фундаменту для інноваційних знахідок, спрямованих на сучасні вимоги щодо навчально-виховних послуг конкурентоспроможних на рівні європейського простору освіти.

Досліджуючи внутрішньо-евристичний та феноменологічний потенціал традиції та інновації окремо, важко досягти достеменних результатів, що відображали б глибинну сутність цих феноменів. Їх концептуально-теоретичний аналіз уможливлується не просто на основі визнання взаємозв'язку і взаємозалежності, але й завдяки вивченню конкретного історично-культурного та педагогічно-комунікативного контексту, в якому може привалювати традиційний чи інноваційний чинник модернізації освітньої системи. «Традиції та інновації – поняття достатньо умовні, що повністю залежать від парадигми їхнього розгляду. Бувають моменти в історії – це особливо стосується розвитку теорії – коли інноваційні елементи є поверненням до минулої традиції. Взагалі традицію розуміють як певні сторони соціальної і культурної спадщини, що зберігаються у соціумах

протягом тривалого часу. З іншого боку, під традицією розуміють саме те, що передається» [7, 5]. В освітньому контексті традиція відіграє особливу роль із врахуванням того, що освіта і являє собою неперервний процес передачі соціокультурного досвіду, трансляції культурних цінностей, вироблених тією чи іншою соціальною спільнотою. Цінність традиції в освіті тим важливіша, чим активніше вона використовується для залучення кожної людини на всіх етапах її освітнього шляху до культурного простору народу, нації, держави.

Як на соціально-функціональному, так і на індивідуально-стратегічному (перехід людини від одного до іншого освітнього рівня) рівні освіта являє собою рух від старого до нового, при чому від попереднього етапу залишається змістовно-ціннісний здобуток, який є смисловим та аксіологічно-енергетичним фундаментом подальшого освітнього шляху. Освіта в цілому та навчально-виховна активність особистості зокрема являють собою поєднання традиції та інновації, минулого з майбутнім, здобутків з прагненнями. «Освіті притаманний здоровий консерватизм, який впливає з її характеристики як ретрансляції знань. Те, що за цієї ретрансляції може відбуватися відкриття нових знань, напрацювання пошукових і творчих навичок не означає, що освіта може відбуватися без ретрансляції знань. Така ретрансляція не лише виховує повагу до знань, навчає опановувати навичками володіння знаннями, але й готує того, хто навчається, для передачі знань наступним поколінням. Освіта – неперервний ланцюг ретрансляції знань, а все інше покликане сприяти більш ефективному здійсненню цього завдання. Саме на підставі врахування цієї аксіоми можна адекватно оцінювати намагання посилити інноваційний характер освіти та знаходити критерій істини в дискусіях навколо цієї проблеми» [8, 277-278]. Безперервність освітнього шляху суспільства і особистості має стати також ключовим принципом процесу модернізації вітчизняної системи освіти. Проявитися це має як в поєднанні національних педагогічних традицій з європейсько-орієнтованими освітніми інноваціями, так і в побудові такої системи навчання, яка б забезпечила кожному українцеві можливість навчатися впродовж життя, використовуючи потенціал свого особистісно-компетентнісного саморозвитку.

Розглядаючи взаємозв'язок традиції та інновації в педагогічному процесі, українські дослідники в рамках сучасного освітньо-філософського дискурсу відмічають, що ці два феномени не просто взаємопов'язані та взаємозалежні, але й такі, що не існують один поза іншим, не функціонують як окремі явища. Іншими словами, традиція є невід'ємною частиною інновації, а педагогічне нововведення

обов'язково містить в своїй структурі традиційно-орієнтовані елементи. «Традиції не протилежні новаціям за змістом, вони навіть не є взаємодіючими полюсами одного цілого. На наш погляд, педагогічна традиція містить у собі значний інноваційний потенціал; використовуючи його як паливо вона здійснює подальший розвиток у просторі та часі своєї культури. При цьому найменш стійкі, нежиттєздатні новації безслідно згорають, а раціональні збагачують ядро традиції, дозволяючи їй плавно увійти у нову педагогічну реальність і адекватно, відповідно до рівня культури відповідати на виклик часу, використовуючи найбільш цінні уявлення про педагогічний процес і його суб'єктів» [9, 292-293]. Таке співіснування, співфункціонування традицій та інновацій в освітній, навчально-виховній, педагогічно-організаційній сфері забезпечує те, що ми називаємо системністю модернізаційних змін. Таким чином, концептуально-теоретична парадигма модернізації освітньої сфери нашого суспільства має ґрунтуватися на глибокому усвідомленні всіма суб'єктами національного освітнього процесу нероздільності, єдності таких феноменів, як педагогічна традиція та інновація.

Таке усвідомлення необхідне насамперед для того, щоб усі суб'єкти освітнього простору країни, який активно модернізується, на рівні суспільної свідомості орієнтувалися б на реалізацію і забезпечення принципів гуманістично-демократичної цілісності національних традицій та необхідних в сучасному інформаційно-цивілізаційному просторі інновацій. Особливо важливим цей аспект модернізації національної освіти є в контексті прагнення української освітньої спільноти до єдиної сім'ї європейських освітян. «Важливим завданням сучасної освітянської спільноти в нашій державі є створення необхідної теоретичної основи та умов для реалізації сміливих інноваційних проєктів і принципів, які з одного боку наблизять нашу систему освіти до європейських стандартів, а з іншого – враховуватимуть корисний національний досвід і зберігатимуть ті незаперечні надбання, якими славиться українська освіта в різних вимірах, від дидактики до організації» [10, 16]. Єдність традицій та інновацій має бути чітко задекларованим принципом, реалізованим в освітній реальності держави, який виражає ключову основу і закономірність системності модернізаційних змін національної освіти. Без врахування цього принципу, ми ризикуємо або ж втратити значні традиційні здобутки української педагогіки, або ж високий потенціал та орієнтованість на створення і використання новітніх технологій освітньо-організаційної та навчально-виховної діяльності.

Спадковість традицій та прагнення до інновацій мають закладатися також в сам зміст освітньої діяльності кожного суб'єкта навчально-виховного процесу. Таке наповнення змісту освіти не лише забезпечить системний розвиток та модернізацію загальнонаціонального освітнього комплексу, але й сприятиме цілісності навчально-виховної життєтворчої стратегії кожної людини, що навчатиметься впродовж всього життя, поєднуючи вже отримані знання із власними інноваційно-творчими орієнтирами. «Зміст освіти – це складне динамічне явище, до якого висуваються певні вимоги, що поєднують традиції та інновації, а саме: знання мають бути справді науковими і відображати досягнення науки та техніки в державі; зміст освіти має базуватися на досягненнях національної культури, розвитку державної мови та народних традицій, враховувати принципи історизму; передбачати послідовність, систематичність та доступність у засвоєнні знань суб'єктами освіти; враховувати розвиток вікових та індивідуальних особливостей суб'єктів освіти, їх інтелект; базуватися на свідомому оволодінні знаннями та власній активності суб'єктів освіти у навчальному процесі» [11, 22-23]. Інноваційне навчально-виховне середовище обов'язково особистісно-орієнтоване за власним змістом, що необхідно враховувати та реалізовувати, модернізуючи національну освітню систему. Особистісна орієнтація на всіх рівнях системного забезпечення індивідуальної навчально-виховної стратегії кожної людини є, з нашої точки зору, найефективнішим способом поєднання традиції та інновації в освітньому середовищі.

Зрештою, необхідно підкреслити й те, що за всієї цінності традицій в освіті, головною цінністю сучасного світорозвитку в усіх його вимірах є саме інновація та інноваційний стиль мислення і дії. Модернізація української освіти не має альтернативи інноваційному шляху саморозвитку. «Створення інноваційної моделі освіти – це оптимальний шлях цивілізаційного розвитку світу в умовах глобалізації, з його інноваційними, культурними і соціальними трансформаціями, становленням нового інформаційного суспільства» [12, 64]. Сьогодні це загальносвітоглядна основа модернізації будь-якої національної освіти, на основі якої відбувається і модернізація кожного суспільства, що прагне до конкурентного саморозвитку в умовах глобалізованого світу. «Інноваційна освіта в сучасному світі є умовою теоретичного переосмислення освітньої практики виходу з кризової ситуації через розробку сучасної методології і теорії педосвіти» [13, 35]. Орієнтація модернізаційних зусиль при реформуванні національної системи освіти в обов'язковому порядку має ґрунтуватися на прагненні до інноваційного оновлення навчально-

виховного середовища. Без такої орієнтації українська освіта може залишитися на узбіччі динамічного загальноосвітнього освітньо-інноваційного процесу.

При цьому, в концептуальній матриці модернізації національної освіти чільне місце має посідати саме проблема єдності освітньої традиції та інновації. Важливо підкреслити також, що всі відомі успішні навчально-педагогічні та освітньо-організаційні системи та комплекси ґрунтувалися саме на принципі гармонійного застосування вироблених традицій та назрілих інновацій. «Новації в педагогіці не є особливістю нашого часу. Історія освітньо-виховного процесу є чергуванням традицій та інновацій. Будь-яка інновація може виникнути лише з добре усталеної традиції» [14, 55]. Сьогодні ж, в епоху надзвичайно агресивних і надшвидких змін, людині часто дуже складно не забути про єдність традиції та інновації, не втратити відчуття культурного підґрунтя, в основі якого і лежить традиція. Часто це призводить до втрат, які згодом неможливо відшкодувати, що особливо помітно і негативно відбивається на соціокультурній та духовній сферах буття людини і суспільства. Тому, «єдність традицій та інновацій в становленні сучасної школи є необхідною умовою її успішного розвитку» [15, 64]. Освіта, з одного боку, є середовищем де традиція та інновація якнайгармонійніше поєднуються і народжують значні досягнення, а з іншого – сферою, всі суб'єкти якої постійно мають свідомо і дбайливо ставитися до збереження єдності традиційних та інноваційних елементів навчання і виховання. Таким чином, відзначимо, що беззаперечним в сучасному динамічному інформаційно-цивілізаційному середовищі ключовим аспектом системності модернізаційних змін в національному освітньому сегменті має бути визнана гармонійна єдність традицій та інновацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття / Авт. кол.: В. Литвин, В. Андрущенко, С. Довгий та ін. – К.: Навчальна книга, 2003. – Книга 2. – 672 с.
2. *Котівська О. Р.* Концепт традицій та інновацій у тренді сучасної культурно-мистецької освіти // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: науковий журнал. – К.: Міленіум, 2012. – № 2. – С. 173-177.
3. *Костилева К. В.* «Педагогічна традиція» як наукове поняття: історико-педагогічний аспект // Педагогічний альманах. Збірник наукових праць. – Херсон: ПРИПОПК, 2011. – Випуск 11. – С. 289-293.

4. *Корж-Усенко Л. В.* Традиції та інновації в історії педагогіки України // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. Науковий журнал. – 2010. – № 4 (6). – С. 28 – 38.
5. *Гоцалюк А. А.* Традиція та інновація в культурі: особливості взаємодії // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: РДГУ, 2011. – Випуск 17, том II. – С. 55-58.
6. *Кузьмич Т. А.* О единстве традиций и инноваций в становлении современной школы // Педагогичний альманах. Збірник наукових праць. – Херсон: ПРИПОПК, 2011. – Випуск 12, частина 2. – С. 60-65.
7. *Кисельов С. О.* Традиційне та інноваційне в уявленнях про громадянське суспільство в Україні / С. О. Кисельов, О. В. Кундеревич // Наукові записки НаУКМА. – 2006. – Том 57 : Політичні науки. – С. 5-10.
8. *Скубашевська О.* Інновація як різновид творчості // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Випуск 53 (№ 10). – С. 275-281.
9. *Костилева К. В.* «Педагогічна традиція» як наукове поняття: історико-педагогічний аспект // Педагогічний альманах. Збірник наукових праць. – Херсон : ПРИПОПК, 2011. – Випуск 11. – С. 289-293.
10. *Андрушкевич Ф.* Національні пріоритети українських освітніх інновацій та їх значення для польської системи освіти // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. Український науковий журнал. – 2011. – № 4. – С. 16-21.
11. *Гончаров В.* Технологія діалогу як складова інноваційних підходів в стратегії підготовки майбутнього вчителя // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Випуск 20. – С. 20-26.
12. *Чумак О. В.* Інноваційні зміни в освіті на сучасному етапі розвитку // Ноосфера і цивілізація. Всеукраїнський філософський журнал. – Донецьк: ДВНЗ «ДНТУ», 2010. – Випуск 8-9 (11). – С. 59-64.
13. *Клименко Т. К.* Традиции и инновации в педагогическом образовании // Педагог. Сибирский межвузовский журнал. – 1999. – № 7. – С. 31-35.
14. *Будас Ю. О.* Готовність студентів до майбутньої інноваційної педагогічної діяльності // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – Випуск 120. – С. 54-58.

15. Кузьмич Т. А. О единстве традиций и инноваций в становлении современной школы // Педагогічний альманах. Збірник наукових праць. – Херсон : ПРИПОПК, 2011. – Випуск 12, частина 2. – С. 60-65.

Шелюк Л. О. Единство традиций и инноваций: закономерность системных изменений в современном образовании.

Современное образование – это среда содержательного, ценностного и культуросозидательного сочетание прошлого, настоящего и будущего украинского народа. Учитывая это актуальным является изучение единства традиций и инноваций как одного из главных закономерностей системных изменений в современном образовании. Именно традиция является таким стабилизирующим элементом развития образования, который позволяет не только транслировать историческую память и духовно-культурную энергию нации, но и смысложизненные ориентиры жизненной творческой активности каждой личности. Одновременно ориентация на традиционные формы обучения и воспитания не должна препятствовать инновационному поиску новых форм и технологий учебно-воспитательного процесса. Ведь создание инновационной модели образования – это одна из мировоззренческих основ трансформации отечественной системы образования.

Ключевые слова: человек, образование, культура, наука, традиция, инновация, обучение, воспитание.

Shelyuk L. Unity tradition and innovation: pattern of systemic changes in modern education.

Modern education is the environment of combining of meaningful, valuable and culture, past, present and future of the Ukrainian people. Given this current study is the unity of tradition and innovation as one of the main patterns of systemic changes in modern education. That tradition is such a stabilizing element in the development of education, which allows not only to translate the historical memory and the spiritual and cultural energy of the nation, but also the meaning of life landmarks of creative life activity of each individual. Simultaneously focus on traditional forms of training and education should not hinder the search for new forms of innovative technologies and educational – educational process. After creation of an innovative model of education – this is one of the philosophical foundations of transformation of our education system.

Keywords: people, education, culture, science, tradition, innovation, training.

Морозов В. В.

РІВНИЙ ДОСТУП ДО ЯКІСНОЇ ОСВІТИ ЯК ОДИН З ОСНОВНИХ НАПРЯМІВ ЇЇ РОЗВИТКУ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Глобалізація освіти може не тільки призвести до переваг і вигод, але й стати і викликом для освітньої системи будь-якої країни. Особливо це стосується української освіти, оскільки пристосування вітчизняної освітньої системи до світових тенденцій передбачає комплекс дій з реформування практично усіх освітянських ланок. Цей процес має розгортатися у європейському просторі сучасного міжнародного освітнього дискурсу, в якому головна увага зосереджена на таких напрямках, як рівний доступ до освіти на тлі забезпечення і підвищення її якості, реалізації концепта навчання протягом життя, академічна мобільність, особливо її роль у формуванні майбутніх спеціалістів для європейського ринку праці та полікультурно орієнтованих громадян Європи, а також питання державно-громадського управління освітніми процесами й освітніми організаціями різних ланок.

Ключові слова: глобалізація освіти, якість освіти, освітній дискурс.

В епоху глобалізації простежується природне прагнення до максимальної сумісності систем вищої освіти. Це дасть змогу всім учасникам процесу повною мірою скористатися перевагами культурного різноманіття, невпинно підвищувати якість освіти, полегшити мобільність студентів і забезпечити міждержавне визнання кваліфікацій.

Базові принципи міжнародного дискурсу щодо освіти на Європейському континенті відображені у Болонському процесі, який націлено на сумісність освітніх систем та педагогічних технологій, гомогенність систем організації освіти, побудова її на загальнонаціональних та європейських цінностях, таких як: демократизація, гуманітаризація, екологізація освіти, трансляція надбань культури, діалогічність та толерантність.

З огляду на загальнолюдські цінності, які є частиною філософської платформи сучасного освітнього дискурсу, його особливий аспект складають основні напрями розвитку освіти у європейському просторі. Дійсно, як зазначає В. Андрущенко, у порівнянні з XIX ст., світ XX ст. змінив свій економічний, політичний і соціокультурний вигляд. Разом із цими змінами він висунув до людини, її підготовки до життя, насамперед, до її освіти низку нових вимог. Власне в контексті цих вимог і змін відбулася трансформація вищої освіти, вершиною якої

став Болонський процес. Якщо на початку ХХ століття головною освітянською проблемою була ліквідація неписьменності й залучення до вищої освіти вихідців із робітників і селян, то кінець століття поклав початок своєрідній епосі знань, здобуття яких стало першочерговим завданням для кожного протягом усього життя. У загальному вигляді європейська освіта ХХ століття будується на таких загальних підвалинах: 11-12 річна загальноосвітня підготовка майбутнього абітурієнта; єдність системи «наука – освіта – практика»; рівний доступ до якісної освіти; інформатизація освіти; освіта впродовж життя; академічна мобільність викладачів і студентів; кредитно-модульна технологія навчання; демократизація освіти; єдність національних та загальнонародських культурних пріоритетів; державно-громадське управління освітою [1, 10]. Таким чином, серед базових напрямів розвитку освіти у європейському просторі ми можемо виділити:

- рівний доступ до якісної освіти;
- освіта впродовж життя;
- академічна мобільність;
- державно-громадський характер управління освітою та ін.

Велика робота з питання щодо розробки цих напрямків виконана, починаючи з 1972 року, коли ЮНЕСКО розглядав освітні тренди як поняття глобальної перспективи, яке фокусується на наступних аспектах:

- потреби і права людей на навчання впродовж життя,
- формування комплексного підходу між формальним і неформальним контекстами навчання,
- адекватне фінансування для обох вказаних видів навчання,
- охоплення всіх людей, починаючи з наймолодших і закінчуючи найстарішими,
- пошук шляхів демократизації доступу до навчання [10, 13].

В окремих міжнародних документах, які порушують питання рівного доступу до якісної освіти (Всесвітня декларація про освіту для всіх, 1990 р.; підсумковий звіт «Освіта для всіх 2000»; Програмний документ ЮНЕСКО «Реформа та розвиток вищої освіти», 1995 р. тощо) висвітлюються питання доступу до сучасної освіти з метою розвитку людського капіталу і суспільного розвитку. В рамках Болонського процесу принципам доступу та якості освіти приділяється значна увага. Зокрема, Конференція європейських вищих навчальних закладів і освітніх організацій 29-30 березня 2001 року у м. Саламанка ще раз підкреслила, що «зона європейської вищої освіти повинна будуватися на європейських традиціях відповідальності освіти перед

суспільством; на широкому й відкритому доступі як до доступеневого, так і післяступеневого навчання; на освіті для розвитку особистості й навчанні протягом усього життя; на громадянстві як короткочасної, так і тривалої соціальної доцільності» [8, 24].

Ситуація, що була позначена Ф. Кумбсом як «криза освіти» [5], дала життя численним дослідженням, які виявили можливості доступу до різних ступенів освіти; спонукала до нового способу життя учнівський молоді, її взаємин з педагогічним персоналом; визначила положення в системі суспільних відносин, інтересів і очікувань. Почалося широке дослідження освіти як фактора «вирівнювання соціально-культурних шансів» і каналу соціальної мобільності. Освіті стали притаманні нові соціально-економічні функції, серед яких усе більшого значення стала набувати функція виховання людини, формування в неї певних цінностей, рис, відповідального ставлення до себе, інших та світу в цілому.

Такий підхід, згідно зауваженню А. Флієра, кардинально змінює існуючий погляд на завдання освіти як на «трансляцію знання, відтворення культури, її цінностей і традицій» і потребує визнання того, що освіта «відтворює наявний суспільний порядок, готуючи соціалізованих, компетентних, лояльних учасників колективного життя, які дотримуються норм, правил і законів, загальноприйнятих у певній країні» [11, 151].

У контексті проблематизації рівного доступу до якісної освіти В. Андрущенко прогнозує розгортання суперечностей філософії та практики освіти саме з цього приводу: «з одного боку, посилюючи свою гуманістичну сутність, суспільство буде й надалі вимагати вирівнювання можливостей в отриманні якісної вищої освіти всяк і кожним, з другого – воно не зможе рухатись сходами прогресу, якщо не «вискочить за горизонт» посередності й не забезпечить спеціалізацію освіти з урахуванням інтелектуальних можливостей обдарованої молоді. В майбутньому ця суперечність може призвести до серйозного суспільного розшарування, формування своєрідних груп інтелектуалів і аутсайдерів, які не завжди і не у всьому зможуть знайти між собою порозуміння.

Уже сьогодні ми маємо бути готовими до визнання (і толерантного прийняття суспільною свідомістю) того простого й незаперечного факту, що не лише не кожен, а більшість не зможе «здолати науковий Еверест», ввійти в когорту «мислячої еліти», яка підніметься над наявним буттям і визначить обрії майбутнього. З другого боку, суспільство має погодитись з тим, що підготовка когорти інтелектуалів – справжньої, а не позірної національної еліти, яка створить і

впровадить високі технології, організує виробництво, задасть духовно-моральні параметри нового стилю життя, розгорне перспективи й покличе (поведе) за собою суспільство, – є єдиним реальним шансом і засобом прогресу, до якого ми прагнемо» [1, 9-10].

Загальне зростання рівня освіти (ріст показників соціалізації) не спричиняє зменшення суспільних нерівностей участі в навчанні. Основні ознаки, що окреслюють середовищно-суспільне положення (тип місцевого середовища, рівень освіченості батьків, суспільно-професійна категорія), визначають фактичний рівень нерівностей. Тривалий характер нерівностей участі в навчанні, пов'язаних з впливом середовищно-суспільних чинників, має місце особливо на середньому і вищому рівні. Ріст нерівності освітнього старту пов'язаний з регресом у сфері дошкільного виховання. Особливо різко погіршилась доступність дошкільного виховання сільських дітей, яким дуже потрібна компетентно організована рання освіта [4, 47].

Нерівність умов навчання пов'язана з фактом існування в окремих суспільних і територіальних середовищах специфічних для них бар'єрів авансу, які блокують освітні шанси і є суттєвими причинами освітніх нерівностей. Такі бар'єри є значущими комплексами зумовлень освітньої селекції і мають різний характер: просторовий і регіональний, економічний, демографічний, психологічний, ідеологічний, культурний, шкільно-освітній, статевий. Нерівність результатів навчання, досліджена та інтерпретована в суспільному контексті, є рівнем шкільних знань і умінь, шкільними долями (особливо на першому порозі селекції), другорічництвом, шкільним відсівом, шкільними оцінками. Кожне з цих явищ, що має місце в середовищно-суспільному контексті, свідчить про існування розбіжності між засадами освітньої політики і властивостями освітньої системи у зв'язку з постійними цивілізаційними і культурними відмінностями між містом і селом [3].

Питання нерівності індивідів та цілих держав в інтелектуально-освітньому просторі і розгляд освітнього потенціалу суспільства як об'єкта високоефективних інвестицій та домінуючого чинника економічного, наукового, соціокультурного та духовного розвитку вимагає розробки принципово нових підходів до фінансування освітньої галузі. Отже, на думку В. Андрущенка, виключно актуальною є розробка напрямів удосконалення організаційно-економічного механізму формування освітнього потенціалу суспільства, реалізація яких дозволить посилити диверсифікацію джерел фінансування освіти та підвищити ефективність використання бюджетних коштів. Якість і доступність освіти є пріоритетними не

тільки для споживачів освітніх послуг, але й для держави. Вирішення проблем, пов'язаних з даним питанням, належить до основних напрямків державної політики в освітній сфері. Не існує універсальної теоретичної формули та моделі рівного доступу до якісної освіти. Реалізація цього суспільного принципу завжди має конкретно-історичний вимір.

На переконання В. Андрущенка, стратегія надання рівного доступу до якісної освіти може базуватися на двох принципах: адресне надання бюджетних коштів та матеріально-технічного забезпечення для освіти дітей з особливими потребами кожній дитині за правилом «кошти за дитиною»; максимально повне і всебічне використання можливостей, які надають для отримання якісної освіти для цих категорій дітей існуючі політика, законодавство, структурні елементи механізму їх реалізації та існуючі методики та технології навчання [2, 14].

Крім того, на нашу думку, диверсифікація форм та технологій освіти також потенційно стане у нагоді задля розширення доступу до освіти. Адже, велика кількість аналітиків нагадує, що наприкінці ХХ сторіччя суттєвого розвитку набули інструменти систем відкритої освіти, що спрямовані на розв'язання проблем е-педагогіки, сприяють підвищенню якості та розширенню обсягів контентного наповнення інформаційного ресурсного простору, поліпшенню доступу до наукових і навчальних відомостей широкого кола користувачів, підвищенню ефективності проектування і застосування комп'ютерно орієнтованих систем навчального призначення [12, 356].

Якість вищої освіти, безумовно, є основою для створення Європейського простору вищої освіти. Згідно з документом ЮНЕСКО «Реформа і розвиток вищої освіти» існує три аспекти освітньої діяльності, які впливають на якість вищої освіти. Це, по-перше, якість персоналу, що її гарантує висока академічна класифікація викладачів і наукових співробітників ВНЗ, а також якість освітніх програм, що забезпечує поєднання викладацької і дослідницької діяльності. По-друге, це якість підготовки студентів. Високого рівня якості підготовки нинішніх студентів можна досягти лише шляхом диверсифікації освітніх програм, шляхом подолання багатопланового розриву між вищою та середньою освітою, шляхом підвищення ролі механізмів навчально-професійної орієнтації і мотивації молоді. По-третє, це якість інфраструктури, середовища вищих навчальних закладів, зокрема комп'ютерні мережі і сучасні бібліотеки [9, 9].

Під час зустрічі представників більш ніж 300 європейських університетів та освітніх організацій у Саламанці (29-30 березня 2001 р.) проблема якості освіти стала центральною темою. У

прийнятому на цій зустрічі Посланні ключову роль серед інших фундаментальних цінностей було відведено якості освіти. Зокрема, відзначено, що поняття якості є багатовимірним і всеохоплюючим, яке потребує постійного підтвердження. Визначення якості освіти в Посланні було сформульовано відповідно до завдань побудови єдиного освітнього простору. У цьому контексті якість розглядали як «обов'язкову умову становлення довіри, співвідносності, мобільності, зіставленості, порівняності та привабливості в Європейському просторі вищої освіти» [8, 24-25]. Найбільш доцільною є розробка на європейському рівні механізмів взаємного визнання результатів оцінки якості, що враховують національні особливості і змістовні відмінності об'єктів оцінки. Такими механізмом може бути акредитація, яка полягає у підтвердженні відповідності обсягу, змісту, рівня і якості освіти, отриманої в результаті навчання за певною програмою, мінімальним вимогам освітніх стандартів, котрі визначають обсяг, зміст і рівень навчання та встановлюють показники (критерії) акредитації, що застосовуються певною агенцією в країні та в сфері знань. Можна стверджувати, що зазначені особливості актуальні і для вітчизняної вищої освіти в контексті входження до ЄПВО.

На Берлінському саміті міністрів освіти європейських країн у 2003 році спеціально розглядалось питання про необхідність забезпечення високої якості освіти. Міністри підтримали подальший розвиток гарантій якості на рівні навчальних закладів, національному та європейському рівнях. Вони наголосили на потребі розвитку критеріїв і методологій для загального користування у сфері якості освіти [8, 30-31]. На європейському рівні міністри закликали всі зацікавлені сторони розробити узгоджені стандарти, процедури та рекомендації з питань гарантії якості, а також впровадити системи рівноправного розгляду та акредитації агенцій чи органів. На сьогодні практично всі країни вжили відповідних заходів для запровадження системи забезпечення якості, що базується на критеріях, визначених у Берлінському комюніке, і передбачають широку співпрацю, включаючи мережеве співробітництво.

Проте все ще нагальним є досягнення більш вагомого прогресу, зокрема в тому, що стосується участі студентів та міжнародної співпраці. Важливою складовою потенціалу якості освіти є:

– персоналізація освіти, тобто спроможність використовувати світові освітні ресурси для підготовки людей під вирішення унікальних і перспективних завдань, можливість кожному формувати власну освітню траєкторію професійного зростання впродовж усього життя;

– технологізація освітньої інфраструктури, що має своєю передумовою повноцінне інформаційно-технологічне забезпечення доступу кожного до світових інформаційних ресурсів;

– відповідність освіти вимогам сучасності виражається в академічній незалежності, інституційній автономії як базових принципах забезпечення рівня відповідності зростаючої диверсифікації структур, форм та методів підготовки;

– якість як складна багатоаспектна система оцінювання та регулювання освіти (якість викладання, підготовки і досліджень, що залежить від якості персоналу, програм, підготовки студентів, інфраструктури, навчального середовища, організації й управління, оцінювання діяльності тощо);

– інтернаціоналізація за рахунок співпраці з міжнародними організаціями, використання загальновизнаних стандартів та обладнання.

Отже, питання забезпечення якості освіти також набуває особливої ваги та актуальності в сучасному світі і стає предметом для аналізу як науковців, так і управлінців-практиків. Так, на думку С. Ніколаєнка, ніколи ще проблема якості освіти не мала такого важливого ідеологічного, соціального, економічного і технічного значення, як нині, що визначається, з його точки зору, низкою об'єктивних чинників:

– від якості людських ресурсів залежить рівень розвитку країни та її глобальної економічної конкурентоспроможності;

– якість освіти набуває все більшого значення в забезпеченні конкурентоспроможності випускників вищої школи на ринку праці;

– специфіка управління якістю освіти полягає в тому, що управління діяльністю людини, яка є об'єктом педагогічного впливу, здійснюється через її психічну діяльність, внаслідок чого навчання несе певний елемент невизначеності;

– якість професійної підготовки фахівців – невід'ємна вимога до вітчизняної вищої освіти, якщо вона прагне інтегруватися в європейський освітній простір [7, 6].

Зазначимо: сучасні критерії оцінювання якості освіти мають враховувати свободу для університетів у формуванні навчальних планів; значення якості підготовки фахівців; необхідність постійного вдосконалення освітніх програм з метою підвищення їх якості; стимулювання інновацій в освітніх стандартах. Як помічає М. Михайліченко, завдання забезпечення якості вищої освіти в цьому контексті є багатоплановим і включає: наявність необхідних ресурсів (кадрових, фінансових, матеріальних, інформаційних, наукових,

навчально-методичних тощо); організацію навчального процесу, яка найбільш адекватно відповідає сучасним тенденціям розвитку національної та світової економіки та освіти; контроль освітньої діяльності ВНЗ та якості підготовки фахівців на всіх етапах навчання та на всіх рівнях: рівні ВНЗ, державному та міжнародному (європейському) рівнях [6, 107].

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. П. Вища освіта в пост-болонському просторі: (спроба прогностичного аналізу // Філософія освіти. – 2005. – № 2. – С. 6-19.
2. Андрущенко В. П. Філософія освіти XXI століття: пошук пріоритетів // Філософія освіти. – 2005. – № 2. – С. 5-17.
3. Вакарчук І. Рівний доступ до якісної освіти створює додаткові можливості для молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://youthministers2008.org/ukr/news/20081010153725.html>.
4. Гриценко М. В. Філософський вимір рівного доступу до якісної освіти в Україні // Культура і сучасність : альманах. – 2002. – № 2. – С. 46-49.
5. Кумбс Ф. Г. Кризис образования в современном мире (системный анализ) / [пер. с англ., ред. Г. Е. Скорова]. – М. : Прогресс, 1970. – 261 с.
6. Михайліченко М. В. Забезпечення якості як визначальний принцип європейського простору вищої освіти // Вісник Черкаського університету. Сер. : Педагогічні науки. – 2010. – Вип. 176 – С. 104-109.
7. Ніколаєнко С. Якість вищої освіти в Україні: погляд у майбутнє // Вища школа. – 2006. – № 2. – С. 3–23.
8. Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали 2003 – 2004 рр.) / М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, В. Д. Шинкарук, В. В. Грубінко, І. І. Бабин [ред. В. Г. Кремень]. – Тернопіль : вид-во ТДПУ імені В. Гнатюка, 2004. – 147 с.
9. Сенашенко В. Болонский процесс и качество образования / В. Сенашенко, Г. Ткач // Alma mater. Вестник высшей школы. – 2003. – № 8. – С. 8-14.
10. Степко М. Ф. Болонський процес і навчання впродовж життя / М. Ф. Степко, Б. В. Клименко, Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ. – Х. : НГУ «ХПІ», 2004. – 111 с.
11. Флер А. Я. Культурная компетентность личности: между проблемами образования и национальной политики //

Общественные науки и современность. — 2000. — № 2. — С. 151-165.

12. Bykow W. E-pedagogika a wspolczesne systemy nauczania na odleglosc // Kształcenie ustawiczne do wielokulturowosci / pod redakcją Tadeusza Lewowickiego i Franciszka Szłoska. – Warszawa – Radom : Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii Eksploatacji – PIB, 2009. – С. 356-361.

Morozov V.V. Equal access to quality education as one of the main directions of its development in the European space.

Глобализация образования может не только привести к преимуществу и выгодам, но и стать вызовом для образовательной системы любой страны. Особенно это касается украинского образования, поскольку адаптация отечественной образовательной системы к мировым тенденциям предусматривает комплекс действий по реформированию практически всех образовательных звеньев. Этот процесс должен развиваться в европейском пространстве современного международного образовательного дискурса, в котором главное внимание сосредоточено на таких направлениях, как равный доступ к образованию на фоне обеспечения и повышения его качества, реализации концепта обучения в на протяжении жизни, академическая мобильность, особенно ее роль в формировании будущих специалистов для европейского рынка труда и поликультурно ориентированных граждан Европы, а также вопросы государственно-общественного управления образовательными процессами и образовательными организациями различных уровней.

Ключевые слова: глобализация образования, качество образования, образовательный дискурс.

Morozov V. V. Equal access to quality education as one of the main directions of its development in the European space.

The globalization of education can lead to advantages and benefits, and to become a challenge for the educational system of any country as well. This is especially true in the terms of Ukrainian education, as adapting the national educational system to world tendencies provides a complex of actions to reform virtually all educational links. This process must unfold in the European space of contemporary international educational discourse, in which the main attention is focused on such areas as equal access to education on the background of ensuring and improving its quality, a concept of lifelong learning, academic mobility – especially its role in shaping future professionals for European labor market and multicultural-oriented European citizens, as well as issues of state and public control of the educational process and educational organizations of various links

Keywords: globalization of education, quality of education, educational discourse.

Петренко Г. С.

**ЕВОЛЮЦІЯ СМISЛУ ЖИТТЯ В РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ:
СОЦІОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ**

У статті досліджено гроші як соціокультурний феномен. Показано, що гроші завжди відігравали провідну роль не лише в економіці, але й у культурному житті. Автор аналізує вплив грошей на розвиток цивілізації і трансформацію смислів існування людини. Виявлено творчий характер грошей, які визначають напрямок розвитку цивілізації.

Ключові слова: культура, гроші, цивілізація, смисл, цінності, «осьовий час», соціум, розум.

Сутність і сенс кожного явища визначається часом, процесом історії суспільства і цивілізації. Це стосується і феномену грошей, які є не лише економічною категорією, але й результатом розвитку культури. З часу виникнення грошей як індивідуальне, так і соціальне життя людини набули більш динамічних трансформацій. Вони обумовили новий досвід, нове мислення, нову культуру, новий цивілізаційний простір. В силу чого виникає проблема виявлення специфіки та особливостей взаємозв'язку грошей і культури в часі.

Проблема грошей в економічному і соціальному аспектах розглядається в працях А. Гальчинського, Ю. Осипова, І. Льченко, З. Оруджева, В. Ільїна, З. Скринник та ін. Методологічною основою їх розвідок стали праці класиків економічної і філософської думки К. Менгера, Г. Зіммеля, Ф. Гаска, М. Фрідмена та інших.

Переважна більшість наукових робіт, присвячених проблемі «грошей», в основному аналізують їх функції, завдяки яким здійснюється їх обіг та розвиток соціально-економічного життя. При цьому в більшості випадків увага зосереджується на ролі грошей в розвитку соціальної системи. Проте мало уваги приділяється вивченню їх значення в розвитку культури і цивілізації, які обумовлюють якість життя людини.

Метою цієї статті є визначення основних аспектів взаємодії грошей і соціокультурного життя в процесі еволюції суспільства та зміни його цивілізаційних форм, з урахуванням розвитку монетарної системи та її впливі на суспільну та індивідуальну свідомість.

Загальні рамки соціокультурної значущості для всієї сучасної цивілізації бути сформовані у «осьовий час», той духовний процес який відбувся «близько 500 років до нашої ери» [10, 32], – вважає К. Ясперс. Саме в цей період в трьох регіонах світу – Китаї, Індії,

Давній Греції, – незалежно одне від одного, майже водночас впродовж кількох століть виникла нова культурна реальність. Її особливістю стало раціональне усвідомлення людиною в цілому самої себе, своїх можливостей. Дана ситуація утворилася шляхом рефлексії: відбулося становлення нового світовідношення, розпочалася боротьба раціональності й раціонально перевіреного досвіду проти міфології, яка до того часу визначала зміст свідомості людини. Почалася «духовна боротьба, випробовувалися й обговорювалися найсуперечливіші ідеї, погляди, можливості, переглядалися всі прийняті раніше несвідомо погляди та звичаї» [9, 77-78].

Загальний зміст цього духовного руху К. Ясперс визначає як перехід до «універсальності». Це потрібно розуміти в тому смислі, що людина виходить за межі свого індивідуального існування, усвідомлює своє місце в цілісності буття, яке досягається лише розумом. Відбулося відкриття того, що пізніше стало називатися інтелектом і особистістю. Однією з важливих рис, якими К. Ясперс характеризує «осьовий час», є, на наш погляд, те, що цей час «начебто закликає нас до безмежної комунікації. Здатність бачити й розуміти інших допомагає з'ясувати самого себе, подолати можливу вузькість кожної замкненої в собі історичності, зробити стрибок удалечинь» [10, 49]. Саме з цієї причини Дж. М. Кейнс тісно пов'язує гроші з часом. Говорячи точніше, «гроші є засіб дистанції часу і простору», що гарантує «власності та її володарю високий рівень незалежності» [2, 138]. Або, іншими словами, самостійність дій.

«Осьовий час» знаменує собою завершення великих культур минулого, які існували впродовж тисячоліть. Хоча це величні витвори творчої сили людини, однак у перспективі «осьового часу» вони сприймаються лише як передісторія, попередники справжньої історії, те, що так і не пробудилося від історичної апатії. Водночас «осьовий час» – це початок того історичного періоду, який триває донині. Його важливою характеристикою є глобалізація, яка виступає об'єднувальною, а не тією, що роз'єднує людей, силою. Хоча форми, в яких виступає це об'єднання, дуже часто породжують конфлікти, причина яких криється зовсім не в цивілізації. Сама по собі «цивілізація не перешкоджає будь-якій формі самоідентифікації груп людей, націй, держав та їх об'єднань, оскільки не є зовнішньою формою самовираження людини» [6, 432]. У цьому контексті можна говорити про «осьовий час» як новий напрямок культурної самоідентифікації, котра для нас пов'язана з Давньою Грецією. Саме там знаходяться витoki нашої цивілізації.

За твердженням Ф. Ніцше, людина усвідомила себе в античну епоху. Вона відчула себе «зануреною» у «вічне життя, вічне повернення до життя, обіцяне їй передчуте ще в минулому, торжество життєвої сили над смертю та змінами, справжнє життя, як загальне продовження життя через породження, через таїнства чуттєвих взаємин» [7, 420]. Це чуттєве, оргіастичне начало у людині, яке дає їй сили, Ф. Ніцше називає еллінським, діонісійським началом у людині. Поряд з діонісійським людина несе в собі ще одне начало – розум, який упорядковує світ і пристосовує його до потреб людини – аполонівське начало. Якщо діонісійське начало – джерело сили, то аполонівський розум – це те, що ослаблює інстинкти життя, це знаряддя слабких. У поняття «розум», «дух» Ф. Ніцше вкладає смисл «обережність, терплячість, хитрість, лицедійство, велике самовладання і все, що називають «тімегу», а до цього належить більша частина так званих чеснот» [10, 438]. З цих «чеснот» формується нове відношення до життя і нове розуміння, що складає тепер його культурну доміную.

Причиною цього стали, окрім іншого, соціально-економічні перетворення, зокрема дія механізмів товарно-грошового обігу. Завдяки ним була встановлена шкала для вирахування місця в Космосі, тобто людському впорядкованому світі буквально всього, чого завгодно. Остаточне утвердження феномену раціональності відбулося після краху імперії Александра Македонського, коли давньогрецька мова, а з нею і логіка їх мислення та вчинків стали універсальною від Італії до Інду [1, 54]. Греки остаточно втрачають те, що робило їх вільними громадянами полісів і стають «цивітас» – громадянами імперії. Виникає феномен і поняття «цивілізації».

Цей поворот збігся в часі з процесом в економічному житті, який неможливо розглядати безвідносно до описаних духовно-культурних явищ, – «монетарною революцією», ініційованою свого часу царями Лідії. Як зауважує Дж. Везерфорд, до появи монет існувало багато цивілізацій – єгиптяни й вавилоняни, ацтеки, хети, критяни. Вони створили розвинені культури, але в усіх це закінчилося застоєм і занепадом. Лише греки подолали цей бар'єр. Греків від усіх інших відрізняло те, що вони жили поруч із лідійцями, які придумали гроші. На відміну від інших сусідів, які вже мали складні соціальні системи, але без системи грошей, греки не являли собою сформовану цивілізацію, і прийняття грошей швидко просунуло їх культуру вперед, дозволивши випередити інші народи регіону. Велич Греції була «побічним результатом монетарної та комерційної революції в Лідії, появи грошей, предтечі сучасних ринків, оптової та роздрібної

торгівлі» [1, 53-54]. Створенням ринкової системи господарювання був покладений початок еволюції Давньої Греції як держави, орієнтованої на торгівлю, однак масштаби змін далеко вийшли за межі економічного життя.

З точки зору Дж. Везерфорда, Давня Греція стала першою цивілізацією, «трансформованою грошима». Але у відносно короткий час всі культури пішли тим же шляхом і пережили ті ж метаморфози. Створена грошима нова соціальна мережа, заснована на комерції, викликала зміни в політичному і культурному житті. Так, Олександр Македонський, завойовуючи нові землі, засновував нові торгові міста, що примножували його імперію, яка ставала все більш зростаючим світом комерції. Завдяки Олександру Македонському грецька мова стала мовою комерції. Торговці використовували просту грецьку мову, але вона виявилася здатною нести великі ідеї далеко за межі потреб простого ринкового обміну. Ринки Середземномор'я стали центрами обговорення нової «релігії Христа», послідовники якої користувалися спрощеною ринковою мовою для розповсюдження своїх ідей в Ефесі, Єрусалимі, Олександрії, Римі, Афінах. Вони записували свої історії на цій ринковій грецькій мові, які стали Новим Завітом. Християнство було першою «міською релігією», котра прагнула переступити через соціальні і культурні відмінності людей і об'єднати їх в єдиний світ релігії. Її послідовники «активно намагалися зробити християнство універсальною релігією, і вони зробили це точно таким же шляхом, як гроші утворювали універсальну економіку» [1, 55].

В епоху глобального фінансизму, в якій домінують тільки гроші, ступінь свободи, рівності, відповідальності та інших цінностей культури залежить від наявності або відсутності грошей. В цьому суть ринкової економіки як «грошового ладу». Ймовірно, що вимірювання грошима таких цінностей духовної культури, як совість, доброта, співчуття, жалість до ближнього, – це означає відректися від традиційних християнських цінностей, що лежать в основі європейської і вітчизняної культури. Тому говорити про те, що гроші можуть бути тотальним мірилом усього, на зразок платонівського «блага», як верхини ієрархії цінностей, не може бути правомірно як практичний принцип організації буття, як світоглядна установка. Однак це не означає, що гроші втрачають своє домінуюче положення. В ринковому суспільстві першочергова роль належить грошам, і від їх наявності залежить існування цієї держави, суспільства. Ступінь рівності кожної людини з іншими залежить від наявності або відсутності певної кількості грошей. В демократичному (ринковому) соціумі рівність не залежить більше ні від чого іншого. Але якщо в

суспільстві всі його члени «оплачуються» по Ж.-Б. Прудону – однаково, незалежно від здібностей і якості діяльності, то це можна назвати «несправедливою рівністю» (подібна «рівність існувала в СРСР). І в цьому причина втрати перспективи примітивного рівня соціалізму. СРСР за декілька десятиліть перевершив цей рівень справедливості і опинився в ситуації несправедливості і саморуйнації. І якщо в сфері продуктивної діяльності ця обставина виявляла себе однобоко і залежала від того, куди могли бути спрямовані гроші – на розвиток сільського господарства або гонку озброєнь, то в сфері мистецтва їх вплив проявляв себе не лише в аспекті напрямку творчої діяльності, але і на рівні творчості загалом [6, 434].

Сьогодні «масова культура» немовби урівнює в культурному відношенні більшу частину суспільства, з одного боку залучаючи її до певного роду «культури», а з іншого – знижуючи рівень культури тих нечисленних страт суспільства, які традиційно є носіями високого творчого потенціалу. В «масовій культурі» торжествують і «свобода», і «рівність», і «цінності», і навіть «справедливість», але далеких від сподівань форм. Що свідчить про «вплив «цивілізації грошей» на культуру, особливо в її масовій, пересічній формі» [6, 434].

Не викликає сумніву, що гроші були, є і, ймовірно, залишаться в умовах «грошового ладу» універсальним фактором соціальності людей і тому належать до так званих «трансісторичних» і «кроскультурних» цінностей, що «пронизують» всі культури і цивілізації впродовж «інтелігібельної» історії людства. І, отже, вони вже через це належать не до соціально-історичних цінностей, а до всезагальних соціокультурних цінностей, посідаючи своє особливе місце серед так званих «абсолютних» цінностей, універсальї культури. Однак «світ грошей», точніше – світ «фінансової цивілізації», на сьогодні є абсолютним лідером демонстрації самих неочікуваних феноменів процесу глобалізації, попереджаючи своїм трансформуванням тенденції інформаційно-індустріального типу відтворення. В цьому відношенні йому немає рівних, так само як і немає інших сфер в рамках ринкових механізмів, де б явища, характерні для фінансової сфери, були б в якійсь мірі повторені, стали потрібними як свого роду досвід.

У сфері цінностей, сфері культури «світ грошей» можна розглядати в якості проблемних прецедентів. Якщо в рамках ринку, економіки гроші відіграють виключно, неповторну роль, то в сфері культури гроші можна розглядати вже в якості аналогу інших явищ. І аналогу узагальненого, тобто такого, який може описувати явища в абсолютно різних сферах. Справа в тому, що ринкові закони,

принципи «грошового ладу» у формі прямих і зворотніх зв'язків – фундаментальні і об'єктивні, і їх неможливо змінити, під них можна лише підлаштовуватися. Але зворотні зв'язки в сфері культури, світі цінностей можна коректувати, трансформувати, змінювати, оскільки вони «вже суб'єктивні і спираються на поведінкову логіку людини або спільноти. А її, логіки поведінки індивіда, закони багато в чому схожі, хоча і проявляються у вирішенні різних економічних задач» [3, 498-499]. Іншими словами, в культурі через домінування суб'єктивного фактору гроші одержують можливість формувати іншу систему цінностей, як позитивних, так і негативних.

Важливим аспектом цієї проблеми є те, що культура, на відміну від цивілізації, пов'язана не лише з продуктивною, але й творчою діяльністю. Безумовно, творча здатність грошей (творення політики, науки, нових технологій тощо) постійно виявляє себе в сфері матеріальної культури, демонструючи панування цього рівня цивілізації. Але творчість в сфері духовної культури має всеохопний характер. У сфері власне «творчої культури, яка передбачає підготовку «творця», ми можемо спостерігати істотну відмінність від звичайної продуктивної (виробничої діяльності)» [6, 434-435]. Причина полягає в тому, що матеріальні або прості духовні потреби людини, як правило, мають потребу лише у відтворенні, повторенні засобів їх задоволення, тоді як розвинені духовні потреби постійно вимагають нових засобів і способів їх задоволення, поскільки вони безперервно змінюються: чим більше розвинена людина, тим швидше ростуть її духовні потреби.

Розкриття змісту поняття «гроші» у культурологічному аспекті сучасна філософська література пропонує через категорію «грошова культура», яка має складний зміст, оскільки відображає різнобічність ролі грошей у суспільстві та для окремих індивідів. В її структурі можна умовно виділити «монетарну свідомість» і культуру «монетарної поведінки». До «монетарної свідомості» належать уявлення, знання про феномен грошей, оцінки цього феномена як такого, безвідносно до практичної діяльності. До культури «монетарної поведінки» належить сукупність уявлень про необхідну поведінку в різних ситуаціях, пов'язаних з грошима. Культура «монетарної поведінки» є прикладним аспектом грошової культури та відбиває залучення індивідів і груп у практичну, соціоекономічну діяльність. Ці уявлення можуть формуватися як теоретичним шляхом – через «сприйняття розповсюджених у суспільстві норм і цінностей, так і практичним – через накопичений досвід господарської та іншої діяльності в різних ситуаціях» [6, 435].

Особистісний аспект безпосередньо пов'язаний з індивідуальною культурою. Головним механізмом формування грошової культури в особистісному аспекті є процес соціалізації, а також ресоціалізації. Інституційний аспект грошової культури відображає соціальну реальність, що складається з норм і правил поведінки, зумовлених функціонуванням інститутів фінансового регулювання, інших економічних, а також неекономічних інститутів. Наприклад, пасивна протягом довгого періоду часу інвестиційна поведінка населення України може бути зумовлена як особистісним аспектом грошової культури – відсутністю поінформованості про закони й правила діяльності банків, фондового ринку, впливом традиційних форм зберігання грошей та їхнього використання, так і інституційним аспектом – втратою довіри до банківської та у цілому фінансової системи внаслідок державної економічної політики [3, 496].

Всі соціальні інститути за їх впливом на грошову культуру можна поділити на такі різновиди, як ті, що забезпечують виробництво «грошової культури» (право, наука, економіка): ті, що забезпечують передачу культурних форм, пов'язаних із грошима (освіта) та інститути, що контролюють виконання вимог грошової культури (законодавство, мораль, право). Чинники формування грошової культури на інституційному рівні численні, і разом з тим специфічні для кожного окремого соціального інституту. В цілому, найбільш важливим процесом, що призводить до зміни функціонування соціальних інститутів, які, у свою чергу, змінюють грошову культуру, є ринкові реформи. Пристосування функціонування інститутів до нових, ринкових умов і є чинником, що сприяє трансформації інституційного аспекту «грошової культури» [3, 495].

На наш погляд, важливим проявом «грошової культури» є визнання їх творчої ролі, обумовленої їх синтетичною природою. Гроші в руках людини стають знаряддям добра або зла. Тому всі мислителі до ХХ ст. включно вважали, що головне – «бути», а не «мати». Але їх помилка полягала в тому, що вони розглядали гроші лише в ролі посередника в сфері споживання продуктів економічної, а не творчої діяльності людини.

Але посередник, якщо розглядати його як проміжну ланку, і є творчим елементом цілого. Проміжна ланка – це поєднання, синтез властивостей, рис протилежностей. Нове, як правило, є продуктом синтеза. Тому всі «проміжні ланки», поєднуючи в собі властивості крайніх складових відношення, тим не менше відрізняються від них, тобто є чимось новим по відношенню до них. З цієї точки зору гроші являють собою універсальну «проміжну ланку». Будучи, з одного

боку, самі товаром, а з іншого – символом вартості, ціни, вони робили можливим і створювали обмін. У великих концентраціях вони вже творили і творять більш грандіозні творіння. «Розум генія не може безпосередньо створити грандіозні підприємства, нові технології, соціальні інститути в реальному світі. Але інвестиції (фінанси) поєднують чисті ідеї, думки з матеріальним світом. Вони творять світ (суспільство, його елементи) реально. Сама праця людини, яка утворює всі ці підприємства, нові технології тощо, неможлива без цих інвестицій, без грошей, без накопиченого минулого. Тому зовнішнім джерелом ідеї світової творчості виявились саме гроші, за якими незабаром постав дійсний творець – Всемогутній Дух, Розум, Інтелект» [8, 141], – підкреслює З. М. Оруджев.

Безперечно, гроші (фінанси) опосередковують в суспільстві увесь предметний світ: торгівлю, працю, мистецтво тощо, тобто, майже всі види опредметненої людської діяльності. Будь-який творчий і нетворчий процес приймає зовнішню, предметну форму. Вони роблять можливими і утворюють будь-які нові сфери виробництва та культурної діяльності. Такою є вирішальна роль творця (проміжної ланки) зовнішньої предметності. В синтезі, єдності з «історичним часом гроші забезпечували людині, суспільству всемогутність (владу над предметним світом у формі концентрації грошей і часом у формі історичного часу з його світовим календарем)» [8, 142]. На цьому рівні «накопиченого» минулого і стала можливою монотеїстична релігія, котра поклала начало нової історичної епохи і нової культури.

Сучасна культура у всіх своїх проявах відкриває нові можливості як для розвитку соціуму, людини так і, звичайно, грошей. Зокрема, Ж. Бодрійяр говорить про особливий «діонісійський» характер сучасної культури, де все яскравіше проявлює себе принцип непродуктивної розтрати грошей, «буйного», невгамовного споживання, не обумовленого нагальними потребами. Смысл вільного підприємництва полягає саме в тому, щоб використовувати будь-яку можливість для одержання додаткової вартості, навіть якщо це поєднано з неkontrolьованим виходом надлишкової енергії. Саме надлишок творчих сил, своєрідна «агональна енергія» проявляється в подібному «діонісійському шабаші» нових часів, коли «вже розв'язані сили розтрати і руйнування, і їх же не повернути назад» [5, 214], – констатує А. В. Костіна.

Однак з таким песимістичним висновком не у всьому можна погодитись, якщо виходить з концепції еволюції культури та її феноменів, зокрема часу їх прояву в культурі. Так, гроші допомогли отцям церкви побачити «історичний час», Б. Франкліну –

«економічний час». Нашу, сучасну епоху допоможе зрозуміти «час як знання», котре вже здатне створювати вартість. Отже, і гроші. З часів Ф. Бекона відомо, що «знання – це сила». В епоху індустріалізму спостерігається лише однобічне перетворення знання в силу – через втілення винайденної техніки у виробництво. Тепер, в умовах інформаційної епохи, знання у всіх сферах людської діяльності повинно дати «істинну владу розуму, а не суто економіці, котра нав'язує тим чи іншим частинам свого фінансову могутність» [8, 142].

Сьогодні фактом стає внутрішня суперечливість ринку в зв'язку із зростаючою роллю фінансового капіталу в світі («фінансова цивілізація»), що дозволяє відчутти зміну фактору грошей як мірила справедливої оцінки діяльності людини індивідуальних здібностей. Лише ті здатності досягають справедливої оцінки у формі грошей, які знаходять свій шлях із суб'єктивного світу людини (світу «індивідуальних можливостей»), в предметний світ об'єктивної цінності цих здібностей. Гроші (на відміну від Слова, головного в культурі), можуть взаємодіяти лише з опредметненими здібностями і тільки з ними. В суспільстві «масової культури», де домінують «масові» і «колективні» здібності людини, гроші можуть слугувати основним мірилом «справедливої» оцінки діяльності людини. Але подальший розвиток інформаційної епохи, формування власне «інформаційного світу» буде постійно відтісняти «колективні здібності» на другий план. На перше місце буде виходити нове мислення, нове розуміння, нова культура, і, відповідно, нове відношення до грошей.

Історія європейської цивілізації почалася з «осьового часу», який є процесом «одухотворення», тобто становлення культури. Її основу складає раціональність, що стало умовою ствердження грошової системи. На її основі формується нова соціальність і нова культура, опредметнена грошима. Якщо в економіці гроші відіграють виключну роль, то в сфері культури їх можна розглядати в якості аналогу інших явищ. Умовою успішного розвитку суспільства і культури є включення грошей в соціальні контексти. Гроші виконують творчу роль, оскільки завдяки їм виникає нова економічна і соціокультурна реальність.

Проблема грошей в сучасному глобальному світі може вирішуватися не лише в економічному, але й ціннісно-цивілізаційному контексті. Зокрема, важливо дослідити роль і значення грошей в кодах знаково-символічної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Везерфорд Дж. История денег: Борьба за деньги от песчаника до киберпространства / [Пер. с англ. Т. Слуцкой, И. Сиснёва]. – М. : ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. – 320 с.
2. Гидденс Э. Последствия современности / [Пер. с англ. Г. К. Ольховикова; Д. А. Кибальчича; вступ. статья Т. А. Дмитрова]. – М. : «Праксис», 2011. – 352 с.
3. Ильченко И. А. Деньги как обобщенный институциональный аналог / И. А. Ильченко. Россия как цивилизация денег // М.; Волгоград: Волгоградское научное издательство. – 2008. – С. 493-499.
4. Камю А. Бунтующий человек. – М. : Прогресс, 1990. – С. 427.
5. Костина А. В. Массовая культура как феномен постиндустриального общества. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 253 с.
6. Кузнецова Т. В. Деньги – феномен культуры / Т. В. Кузнецова, З. М. Оруджев // Россия – цивилизация денег. – М.; Волгоград : Волгоградское научное издательство. – 2008. – С. 429-437.
7. Ницше Ф. Избранные произведения. – М. : Сирип, 1990. – 446 с.
8. Оруджев З. М. Способ мышления эпохи: философия прошлого. – М. : Едиториал УРСС, 2009. – 400 с.
9. Скринник З. Е. Гроші у вимірах комунікативних практик: соціокультурний аспект: Монографія. – Львів : ЛІБ НБУ, 2006. – 335 с.
10. Ясперс К. Смысл и назначение истории / [Пер. с нем.]. – М. : Республика, 1991. – 527 с.

Петренко Г. С. Эволюция смысла жизни в развитии цивилизации: социокультурный контекст.

В статье исследуются деньги как социокультурный феномен. Показано, что деньги всегда играли ведущую роль не только в экономике, но и социокультурной жизни. Автор анализирует влияние денег на развитие цивилизации и трансформацию смыслов существования человека. Выявлен творческий характер денег, которые определяют направление развития цивилизации.

Ключевые слова: культура, деньги, цивилизация, смысл, ценности, «осевое время», социум, разум.

Petrenko G.S. The evolution of the meaning of life in the development of civilization: sociocultural context.

The paper investigates money as a sociocultural phenomenon. It is shown that money has always played a leading role not only in the economic but also in the cultural life. The author examines the impact of money on the development of civilization and the transformation of meaning of human existence. The creative nature of money that determines the direction of civilization development is revealed.

Keywords: culture, money, civilization, meaning, values, axial age, society, mind.

Бежнар Г. П.

КОНСОЛІДУЮЧЕ ЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПТУ РЕЛІГІЙНОСТІ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІОСОФСЬКИХ СТУДІЙ М. КОСТОМАРОВА

У статті визначено місце та специфіку релігійності в українському національному характері крізь призму українського романтизму. Проаналізовано релігійність як засадничу рису українського національного характеру у творчому доробку М. Костомарова. З'ясовано, що прояви релігійності українського народу суттєво відрізняються від релігійності росіян.

Ключові слова: релігійність, національний характер, романтизм, консолідація, народ.

Кардинальні зміни у політико-економічній сфері та міжнародній політиці, свідками та співучасниками яких стало все українське суспільство, гостро поставили перед українською нацією проблему консолідації та власної духовно-культурної ідентичності. В умовах сучасної ціннісної кризи українська нація зазнає викликів не тільки щодо політичного устрою, територіальної цілісності, економічних стандартів, а й зустрічається з необхідністю вирішення мовного питання та переосмислення морально-правових норм.

Проблема самодостатності та самотності українського народу поза рамками спільного буття з великоруським «старшим братом» актуалізує звернення до надбань доби романтизму. До основних питань, які досліджувала романтична філософія, відноситься дослідження національного характеру, доведення самотності української мови та культури, з'ясування історичного призначення українського народу. Значення ідей українського філософського романтизму для сучасного суспільства, що перебуває на рівні процесу національного державотворення та національного пробудження, видається надзвичайно вагомим, адже духовні надбання зазначеного періоду дозволяють підняти рівень національної самосвідомості та підтвердити духовну самотність нашого народу.

Романтизм на перший план вивів такий фактор історії народу, як національний характер, який є одним з важливих чинників як націєтворчих і державотворчих процесів у будь-якій країні. Саме в рамках українського романтизму вперше визріли і сформувалися не тільки ідеї національного державотворення, але й відбулося усвідомлення українцями власної унікальності та національної виокремленості у світовій спільноті поруч з російським та польським народами.

У творах найяскравіших представників українського романтизму, зокрема Миколи Костомарова, була осмислена і узагальнена ідея українства, що може бути розглянута як виразник національної самосвідомості. Реконструкція самобутності української спільноти в творчій спадщині українського мислителя сприятиме розв'язанню питання української консолідації, що є першочерговим у контексті збереження українцями цілісності на всіх вимірах буття.

Цілком очевидно, що питання, пов'язані з сутністю поняття «національний характер» та його специфічними рисами, вже неодноразово піднімалися як світовій так і вітчизняній гуманітарній думці. Перш за все, необхідно згадати німецьких мислителів М. Лацаруса, Г. Штейнталя, В. Вундта, які спираючись на вчення Й. Гердера та Г. Гегеля про «дух народу», одними з перших почали вивчати особливості внутрішнього життя народів й звернули увагу на існування духу народу як певного духовного цілого. Чимало уваги цим питанням приділив і О. Бауер, який доводив, що розуміння сутності нації неможливе без врахування тих особливостей її характеру, що зумовлені як природними факторами, так і набутими історією нації, її культурою.

У вітчизняному науковому просторі значна увага приділялася вивченню специфічних рис українського національного характеру. Особливої уваги в цьому контексті заслуговують праці О. Кульчицького, В. Липинського, Ю. Липи, І. Лисяка-Рудницького, О. Потебні, І. Мірчука, Б. Цимбалістого, Д. Чижевського, М. Шлемкевича, та інших вчених. Український національний характер, за твердженням І. Лисяка-Рудницького, виявляє себе як культурний досвід самовизначення та результат історичного розвитку певної етнічної спільноти. Дослідник стверджував, що «національний характер» – це «...концепт, що виражає культурну індивідуальність певного народу, його історично сформовану особливість, в якій знаходить відображення життєвий світ цього народу і, яка постає не лише у вигляді ансамблю психологічних рис, а перед усім у вигляді усталеного комплексу культурних диспозицій та артикуляцій, через які

відбувається (як через умови можливості) самопокладання людей певної культури» [9, 7].

Констатуючи значний доробок згаданих мислителів у висвітленні окремих аспектів української психології, мусимо зазначити, що останні суспільно-політичні події актуалізують нові звернення не тільки до питання щодо особливостей та специфічних рис українського національного характеру, але й до творчості тих мислителів, які вперше в українській суспільно-політичній думці надали науково обґрунтовані підстави для зародження української національної самосвідомості у ХІХ ст., та й сформулювали достатнє світоглядне підґрунтя для збереження української єдності сьогодні. В цьому контексті мова йде про представника філософського романтизму Миколу Костомарова.

Український письменник та історик, аналізуючи самотність української спільноти, значну увагу приділяв й релігійності як специфічній рисі українського національного характеру. Релігія завжди займала чільне місце в житті української нації, відповідно релігійність може бути розглянута як одна з домінуючих рис українського національного характеру. Необхідно зазначити, що сучасний український національний рух виразно вкладається у всі попередні національні спротиви, але варто звернути увагу на той чинник, який став невід'ємною частиною українського націєтворення на сучасному етапі розвитку української нації. Цим, відносно новим, однак, досить важливим чинником соціальної консолідації виступає релігія і церква.

Говорячи про релігію і церкву як необхідні чинники національної консолідації, ми спираємося на праці М. Грушевського, І. Огієнка, В. Липинського, Д. Донцова, В. Винниченка, І. Лисяка-Рудницького та ін. Названі вище дослідники приділили багато уваги вивченню причин поразки української державності на початку ХХ ст. Однією з найголовніших серед них, як писав І. Огієнко, була спроба «будувати українську державу без підтримки Української церкви» [10, 35]. Схожі думки висловлював і В. Винниченко. Будучи мислителем-гуманістом атеїстичного спрямування, він стверджував, що «для нашої державності некорисно було настроювати проти себе і духовенство, навпаки треба було привертати його на свій бік, бо як не як, а це при темноті нашого народу є велика сила» [2, 115].

Наведені вище висловлювання стосуються релігії і церкви як соціальних інститутів. Але поняття «релігія» може нести й інше смислове навантаження. Зокрема, воно передбачає «виокремлення особливої сфери суспільної свідомості, особливого типу соціальних

зв'язків та інститутів у рамках цілісної соціальної системи». Таким чином, «релігійність можна аналізувати через взаємозв'язок із процесами національного відродження, національної консолідації, через взаємодію з суспільно-політичною та духовною сферою суспільства» [4, 54].

Релігійність відіграла важливу роль в процесі націєтворення. Адже, «християнство й церква стали консолідуючою, духовною силою українського народу, справжнім осередком збереження української культури та традицій» [1, 55]. З іншого боку, саме специфіка української релігійності стала одним із засадничих чинників етнічної диференціації українців серед інших народів.

Зважаючи на попередньо зроблені зауваження метою нашої статті є, по-перше, виявлення місця та специфіки релігійності в українському національному характері крізь призму українського романтизму, та, по-друге, з'ясування ролі релігійності українців як чинника консолідації нації.

Переходячи до реалізації поставлених завдань, вважаємо за необхідне зазначити, що романтизм як особливий тип світобачення, що розгортає специфічне філософське рефлектування над дійсністю, з'явився у Західній Європі наприкінці XVIIIст. Найприкметнішою рисою романтизму, зазначає М. Семчишин, було не зацікавлення сучасною дійсністю, а «поринання в якийсь інший, ніби досконаліший світ ідей, заперечення сучасності в ім'я кращого майбутнього та революційної боротьби за майбутнє» [11, 228].

На українські етнічні землі романтизм приходить під час «ночі бездержавності», проте занепад національно-державного життя України сприяв пробудженню національної свідомості та став чинником боротьби пригнобленого народу за незалежність, рідну мову та національну культуру. Український романтизм як «фактор національного пробудження», виявляє «зацікавлення народною поезією, народним побутом, малодослідженим героїчним минулим, та виявив любов до національної самобутності. [11, 228].

Отже, інтерес до свого історичного минулого та різних його періодів став складовою частиною романтизму, а також фактором національної свідомості, що найяскравіше проявилось у творчості видатного українського історика, мислителя, громадського діяча та поета Миколи Костомарова.

Творчість Миколи Костомарова отримала різну оцінку в історичній ретроспективі – від звинувачень у «буржуазному націоналізмі» до закидів в недостатній увазі до українських проблем та неповазі до важливих національних інтересів. Посилаючись на

твердження О. Гриніва, зазначимо, що М. Костомаров один із перших мислителів сформував «ідею України», яка постає «як ідея народу, який має свою історію, мову, культуру, психологію, що він є окремим народом, а не частиною «великоруського племені», як заявляли великоруські шовіністи» [3, 63-68]. Цінним видається й висновок Козачок про те, що М. Костомаров не тільки «сформував і художньо увиразнив принципово нове розуміння духовної спадщини українського народу в синкретичному поєднанні його матеріальної культури, народної словесності, моральних засад та етичних норм», а й виразив «новий погляд на націю як духовну спільноту», оскільки в обсяг поняття національна спільнота вів народ як «найрепрезентативніший виразник духовної єдності нації», як «основний чинник етноментальності» [5, 15].

Світогляд М. Костомарова сформувався під впливом філософії німецьких романтиків – з'єднавши, за словами М. Семчишина, «філософію Гегеля та ідеї німецького поета-етнографа Гердера з українською народною поезією, яка є «виявом вічних думок людської душі», він одним з перших в українській і російській історіографії почав розглядати народ як важливий об'єкт історії [11, 229].

Для Костомарова народ, як і окрема людина, має свій власний певний ідеал, свій характер, своє душевне життя, які найправдивіше виявляють себе в поезії, народна поезія найглибше відбиває всі минуле народу [11, 230]. Спроба з'ясування основних рис українського національного характеру вперше була здійснена Костомаровим у праці «Об историческом значении русской народной поэзии», згодом розвинута в «Книзі бутя українського народу» й набула форми концепції в «Двох руських народностях».

Не заперечуючи той факт, що українці і росіяни перебували в одній соціально-політичній структурі, М. Костомаров вказує на істотні відмінності типологічних рис українського і російського народів, й стверджує, що це абсолютно різні народи за культурою, способом поведінки й світосприйняттям.

Дослідник підкреслює, що в українців переважає поезія, ідеалізм і м'якість, а у росіян – проза, матеріалізм і твердість. «Великоруський народ ... виявляє нахил до матеріалізму й одстає від українського народу в духовному житті, в поезії, яка в останнього розвинулася незмірно більше, живучіше й повніше» [6, 29]. Якщо у вдачі українського народу переважає особиста воля, то в «великоруськім переважає загальність» [6, 29]. Отже, М. Костомаров протиставляє російську общинність українській персоналістичності, зазначаючи, що

українці є нащадками давньоруської свободи й індивідуалізму, в той час як росіяни – московської традиції авторитаризму.

Не зупиняючись на детальному аналізі тих проявів українського національного характеру, що відрізняють український народ від російського, перейдемо безпосередньо до з'ясування релігійності

М. Костомаров зазначає, що найприкметнішою ознакою християнської релігії є її здатність об'єднувати народи, що її сповідують. Разом з тим, неможливо знайти в історії приклад двох народів, в межах яких певна релігія виявлялась би однаково, навіть за умови спільних умов проживання. Історичні умови, будучи унікальним чинником розвитку народів, визначають світоглядні відношення до релігійно-моральних норм та понять. Український історик акцентує увагу на тому, що якщо для росіян головною метою було прагнення «підтримати свою національну гідність перед іншими, розширити кордони своєї держави», то український народ, навпаки, «обмежував політичну діяльність захистом своєї незалежності, був зайнятий збереженням своєї національності». Отже, резюмує Костомаров, не варто твердити про однакові вияви релігії стосовно різних народів [8, 50].

Під релігійністю дослідник має на увазі «не сукупність релігійних догматів», а «той особливий погляд, який народ має на свою релігію, так звану народну релігійність, що не є віросповіданням чи сектою», і саме така релігійність «є одна з найважливіших умов народного характеру» [8, 50].

Джерелом дослідження релігійності як однієї з найважливіших ознак народного характеру постає поезія та народні пісні, адже саме в них найбільш повно проявилися погляди українців на релігію, природу, родинне і суспільно-історичне життя. М. Костомаров зазначає, що в українській поезії релігійність знаходить свій вияв як на рівні пісень, що безпосередньо присвячені релігійній тематиці, так і на рівні поетичних творів, що є частиною повсякденного буденного життя [8, 50].

Розглядаючи прояви релігійності в творах народної поезії, М. Костомаров зауважує, що предметом останніх є події з життя Ісуса Христа та святих, і хоча подібна зосередженість є характерною не тільки для українців, але й для інших народів, все ж варто наголосити, що діяння Ісуса Христа ввійшли в народну поезію українців з метою морального повчання, а ліричні пісні (які дослідник називає «релігійно-філософськими думами») свідчать про нахил в психічному укладі українців до споглядання та роздумів [8, 52].

М. Костомаров звертає увагу на засадничий принцип, що визначає «духовну суть» українця і полягає в «безумовній відданості волі Божій». Віра для українця постає беззаперечною тезою, що не потребує доведення і перевірки розумом. «Причина всього, що він бачить, що з ним трапляється, є Бог» [8, 55]. Глибинна впевненість у тому, що на все воля Божа, а нещастя є наслідком гріховних діянь, дозволяє українцям стійко переносити прикрощі та лиха земного життя.

Релігійність онтологічно притаманна національному характеру українського народу, адже «чи так чи інакше склалися обставини його життя, чи таке чи інше було його виховання, він берегтиме в собі релігійні основи доти, доки існуватиме сума головних ознак, що становлять його народність» [6, 34].

У програмному документі Кирило-Мефодієвського братства «Книга буття українського народу» М. Костомаров вказує на тісний зв'язок релігійного і національного начала українців: «істий українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятати єдиного Бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось» [7, 29]. У подібних міркуваннях М. Костомаров виражав і власні світоглядні переконання – будучи людиною глибоко релігійною та відданою, він вважав віру запорукою та найпершою умовою щастя: «Бог створив світ – і постановив, щоб кожне коліно і кожне племено шукало Бога, котрий од чоловіка не далеко, і поклонялися би Йому всі люди і вірували у Його, і любили б Його, і були б всі щасливі» [7, 11].

Якщо суттєвою рисою релігійності росіян «є нахил до обрядів, до формул, зосередження на зверхніх формах», то український народ «не визначався суперечками про назверхність» [6, 25]. Отже, ставлення росіян до Бога є більш формальним, а для українців притаманне внутрішнє, одухотворенне сприйняття Бога.

Різницю у релігійній сфері росіян та українців дослідник вбачає також у тому, що в «українців не було розколив», а «український народ, одхилиючись од церкви, йшов не тою стежкою, якою йшли Великоруси», адже на території етнічних українських земель не зустрічаємо спроб опозиції проти авторитету церковної науки (за виключенням арианства) [6, 26]. Єдиний же ухил від православ'я, зумовлений інтригами й насиллям з боку «златинщеної шляхти» -унія з римсько-католицькою церквою – спричинила великий супротив серед українського народу, який «піднявся велетнем на оборону своєї старосвіччини і свободи переконань» [6, 26]. Отже, підсумовує М. Костомаров, «український народ, не даючи духовенству права

безумовно освячувати факти, насправжки лишився вірним до своєї церкви більш, ніж Великоруси: він усе охоплював більш духа її, ніж форму» [6, 26].

Для російського «народного духу» властива нетерпимість до інших віросповідань, зневажливе ставлення до інших народів. Українці ж відрізняються терпимістю, толерантним ставленням до інакомислячих, оскільки «зпоконвіку звикли були чути довкола себе чужу мову й не цуратися людей із другим обличчям і іншою вдачею» [6, 27]. На українських теренах завжди панував дух терпимості, а неприязне ставлення до інших народів виникало лише тоді, коли українці помічали, що чужинці принижують їхні святині. Цей дух терпимості, «брак національної пихи, перейшов і в характер козаччини й живе й досі в народі» [6, 27].

Ще одним проявом релігійності національного характеру українців, що відрізняє його від росіян, постає відчуття присутності Бога, внутрішнє спілкування з ним: в українців «міцне почуття божої всеприсутності, душевна скруха, внутрішня розмова з Богом, тайне думання про божу волю над собою сердечний порив у світ невідомого, таємного, радісного» [6, 33]. Подібний духовний світогляд у росіян, зазначає М. Костомаров, ознака «їх власної індивідуальної окремішності» [6, 33]. Отже, релігійність російського народу «звернена на практичне виконання християнського добра, але внутрішньої побожності, пієтизму в них мало», на відміну від українців [6, 33].

Аналізуючи сучасні для письменника релігійні настрої українців, М. Костомаров у статті «Малорусское слово» (1881) констатує, що основна маса народу перебуває в такому невігластві, що подекуди народний світогляд можна назвати язичницьким, а не християнським. «Серед українців, – пише М. Костомаров, – поширюється відчуження від церкви, холодність навіть до її зовнішній сторони, якість вороже ставлення до духовенства, впроваджується якийсь житейський, практичний індиферентизм, випаровується та поезія, яка так була притаманна малоросійському племені, починає панувати якась вульгарність, дрібність, мертвотність» [8, 334]. Такі прикриті тенденції дослідник пов'язує з забороною священикам читати проповіді українською мовою в церквах. Не маючи можливості звертатися до людей зрозумілою для них мовою, духовенство не має змоги одухотворити народ і підняти його віру, «повідомляти йому дари світла», нарікає М. Костомаров [8, 334].

Звернення до феномена релігійності у творчій спадщині М. Костомарова дозволяє з'ясувати роль релігійності українців як

чинника консолідації нації. Для М. Костомарова релігійність постає консолідуючим духовним центром, що виявляється у системі морально-духовних цінностей та базується на глибинних культурно-духовних традиціях народу. Саме через релігійність як засадничу рису українського національного характеру можливо осмислити своєрідність способу життя українців та особливості їх історичного розвитку.

Підсумовуючи, зазначимо, що релігійна духовність українців є цементуючою основою, звернення до якої дає можливість для самоідентифікації і самозбереження нації. Внаслідок того, що Україна впродовж віків не мала власної держави, релігія виконувала функцію консолідації нації, а релігійна духовність виступила феноменом, що утримує народ, дозволяючи йому «відбутися» на всіх рівнях. Саме релігійність об'єднувала український етнос спочатку виявляючись за допомогою язичництва, згодом православ'я, а пізніше греко-католицизму і протестантизму.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Блажесєвська Ю. М.* Релігійність як риса українського національного характеру: до питання про формування національної свідомості // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.- 2012. – № 1027. Сер.: Соціальні комунікації. – Вип. 4. – С. 162-165.
2. *Винниченко В.* Відродження нації: Історія української революції. У 3 ч. – К.; Відень : Дзвін, 1920. – Ч. 2. – 328 с.
3. *Гринів О.* Українська націологія: ХІХ – початок ХХ століття. [Історичні нариси]. – Львів: Світ, 2005. – 288 с.
4. *Калач В.* Релігія та українське націєтворення // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 14. – С. 54-56.
5. *Козачок Я. В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). – К.: НАУ, 2004. – 352 с.
6. *Костомаров М.* Дві руські народности / Пер. О. Кониського. Передне слово Д.Дорошенка. – Київ – Лайпціг : Українська накладня, 1920. – 42с.
7. *Костомаров М. І.* Закон Божий (Книга буття українського народу). – К. : Либідь, 1991. – 40с.
8. *Костомаров М. І.* Слов'янська міфологія / Упоряд., приміт. І.П. Бетко, А.М. Полотай; вступна ст. М.Т. Яценка. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.

9. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2 т. / Пер. з англ. М. Базік, У. Гавриків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєєвої. – Т. 1. – К. : Основи, 1994. – 554 с.
10. *Огієнко І.* Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. – 2-ге вид., допов. – Вінніпег : Вид. т-ва «Волинь», 1968. – 92 с.
11. *Семчишин М.* Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. – АТ «Друга рука»; МП «Фенікс», 1993. – 550 с.

Бежнар А. П. Консолидирующее значение концепта религиозности в контексте историсофских исследований Н. Костомарова.

Определяется место и специфика религиозности в украинском национальном характере сквозь призму украинского романтизма. Проанализировано религиозность как основополагающую черту украинского национального характера в творчестве Н.Костомарова. Выяснено, что проявления религиозности украинского народа существенно отличаются от религиозности россиян.

Ключевые слова: религиозность, национальный характер, романтизм, консолидация, народ.

Bezhnar G. P. Henotic meaning of religiosity in context of historiosophical works of M. Kostomarov.

The purpose of this research is to show the role and specific of religiosity in Ukrainian national mentality through the lens of Ukrainian romanticism. Religiosity is analyzed as basic feature of Ukrainian national mentality in artistic heritage of M. Kostomarov. It is found out that religious manifestations of Ukrainians differ significantly from ones of Russians.

Keywords: religion, national character, romanticism, consolidation, people.

Добровольська О. М.

ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ ЕПОХИ

У статті проаналізовано світоглядно-методологічні тенденції дослідження феномену культури в історико-філософському дискурсі. Висвітлено становлення людини в культурі та суспільній історії. Проаналізовано культуру як поле, на якому відбувається взаємодія суб'єкта та об'єкта, віднаходження людиною власної сутності, переборення відчуження та уречевлення.

Ключові слова: культура, людина, суб'єкт, об'єкт, відчуження, свобода, культурна тотальність, діалектика культури.

У культурно-філософських та естетичних розробках таких мислителів як Д. Лукач, Е. Шумахер, Г. Маркузе, Е. Блох велику увагу приділено проблематиці постання людини в культурі та суспільній історії. Культура стає тим полем, на якому відбувається суб'єкт-об'єктна зустріч, віднаходження людиною власної сутності, переборення відчуження та оречевлення.

Г. Маркузе у своїй докторській дисертації пише: «Саме людина в якості історично активної самосвідомості знаходиться в центрі гегелівської філософії» [8, 302]. У Гегеля віднаходимо прагнення досягнути буття як визначальну цілісність суб'єкта та об'єкта. Культурна тотальність припускає виявлення усіх відношень та опосередкованостей історичного буття. Лише у взаємодіях, які беруть окремі факти суспільного життя в якості моментів культурно-історичного розвитку, лише у тотальності можливе пізнання фактів як пізнання дійсності. Це дозволяє підійти до культурної історії як до цілісного процесу реальності, аналізувати кожне явище в його зв'язках та опосередкованостях, визначити його місце в рамках цілісності. У зв'язку з цим Д. Лукач відзначає: «Вирішальне методологічне значення слід надати категорії тотальності. Категорія культурної тотальності – всебічне, визначальне панування цілого над частиною – складає сутність того методу, який має свої засновки ще в естетиці Гегеля» [7, 185].

У культурній історії діяльність людини повинна відійти від оречевленої об'єктивації і стати реальним суб'єктом того, що відбувається, тобто творцем історії, а отже і самої себе. Об'єктивація особистості веде до оречевлення, отоварення усіх функцій людини. У вирішенні гегелівського питання про тотожність суб'єкта та об'єкта класики неомарксизму виходять з того, що об'єкт завжди наскрізь пройнятий суб'єктивністю, людина є «суб'єкт-об'єкт» власного пізнання та культурно-історичного процесу. Це ґрунтується на тезі про те, що людина не просто розвивається в історії і культурі, набуваючи в ній сукупність здібностей, а є творцем історичного процесу. Основою подібної конкретизації культурно-історичної онтології слугує, що «історія – не що інше, як діяльність людини, яка намагається досягти своєї мети» [4, 102].

Отже, висхідним пунктом онтології культури є те, що феномен культури в світі, є одним цілим, єдиним – культурною тотальністю. В якості основи діалектики культури постає взаємодія суб'єкта та об'єкта: «Найбільш суттєві визначення діалектики культури – взаємодія суб'єкта та об'єкта, єдність теорії та практики, історичність» [6, 17]. Основою культурно-історичного процесу є свідомість, людська

суб'єктивність, яка спрямовує розвиток культури й історії до завчасно закладеної в ній мети. Усе це ґрунтується на тому, що розуміння суспільного значення естетичної культури неминуче пов'язане з актуалізацією гегелівської діалектики, гегелівської традиції.

Гегель подає буття культури в якості рівнево диференційованого з точки зору різних ступенів буття суб'єкта в «Феноменології духу» і як різні ступені об'єктивного опредмечування в «Логіці». В гегелівській системі вперше цілком градуйовано культурне буття як логічний предикат; здійснено спробу зрозуміти категорії предикації як форми наявного буття та подати способи буття як такі, що самі себе розвивають і є по-новому визначеними носіями по-новому визначеного змісту.

Цей підхід розподіляє Буття за шаблями: рух для нього є більш дійсним, аніж речі, базис є більш дійсним, ніж надбудова. У межах сфер Буття визначаються ряди культурно-духовної дійсності, наприклад, політика реальніша за право, право реальніше за мистецтво і так далі аж до релігії включно. Ця рефлексія розглядається як властивість лише мислення, як відображення у свідомості людини внутрішньої логіки розвитку предмета. Засобом усунення дихотомії абстракції і рефлексії є метод сходження від абстрактного до конкретного. Оскільки висхідним пунктом дослідження є рух від чуттєвого до конкретного, що створює абстрактне мислення, рух від абстрактного до конкретного водночас творить рефлексивне мислення.

Розглядаючи світ та історію в якості арили взаємодії суб'єкта та об'єкта, Ернст Блох пише, що «довколишній світ і культура є проблемним полем суб'єкта» [5, 343]. Для Блоха є переконливим положення Гегеля, що буття саме по собі є повною невизначеністю, тому є можливим творити з нього будь-яке щось в перспективі руху прагнень та формотворень свідомості. Субстанція, яка є суб'єктом, стає цільовою причиною.

Діалектична історія у Гегеля є основною для ідентичності методу і предмета його феноменології, що є конкретною необхідністю та достовірністю. Це історія суб'єкта, який через свій об'єкт удосконалює себе на більш високих шаблях, у щораз вищих історико-світових формах, поки врешті-решт суб'єкт не відчує усі свої втілення та об'єктивації. Доти, доки він сам не з'явиться у цих втіленнях і не стане пізнаною історією або абсолютним знанням. Тому у Гегеля, як підкреслює Блох, все залежить від того, «що істина сприймається не як субстанція, а більшою мірою як суб'єкт» [4, 68] і, навпаки, суб'єкт є так само не що інше, як «випадаюча» в багатьох зовнішніх та внутрішніх втіленнях субстанція. Тому з необхідністю

взаємопов'язується у сукупності психологічний, логічний, космічний, всесвітньо-історичний розвиток. При всьому цьому історія є тим єдиним середовищем розвитку, органом, за допомогою якого прогресує творення світового змісту як мислячого змісту. Цей історичний розвиток робить конкретним діалектичний прогрес відносин «суб'єкт-об'єкт». Саме через діалектичний саморозвиток, через ідентифікацію апріорного пізнавального процесу з внутрішнім становленням матеріальних предметів дійсно твориться історія. Образи свідомості є світовими образами і, навпаки. «Єдність обох є логос з усім боєм протиріч або заперечення в собі, з якого складається дійсність» [5, 69]. Саморозвиток поняття є у Гегеля саморозвитком світового духу, рухливе пізнання рухливої істини. Світовий рух проривається від першого безпосередньо-ідентичного суб'єкта-об'єкта через його роздвоєння та відчуження до, в кінцевому рахунку, опосередковано-ідентичного суб'єкта-об'єкта. При цьому новітньому досягненні ідентичності суб'єкта і об'єкта, згідно з діалектикою Гегеля, відбувається повне повернення втілень (предметів взагалі) до конституюючого історичний процес суб'єкта. «В конкретному рухливому суб'єкт-об'єктному відношенні людина як питання і світ як відповідь означає: світ як питання і людина як відповідь, тобто людина, що прийшла до себе, разом з опосередкованими нею, зрозумілими, олюдненими необхідністю і свободою» [2, 96]. Саме в заперечливій історичній дії людина утверджує себе як Людину, тобто як прагнуче буття. Історія зупиняється, коли людина більше не діє, не змінює свою природну і соціальну даність боротьбою та працею.

Людство є своєрідною культурною месією світу. Воно творить і здійснює себе. Воно є світовим духом, який вносить у світ новий чинник розвитку – історію. Історія постає рухом Розуму, тобто розуміючим, цілеспрямованим поступом до головної мети – тотального подолання відчуження.

У зв'язку з роллю людства у розвитку культури, виділимо наступні етапи, на котрих мають переборюватися певні різновиди культурного відчуження:

- 1) подолання відчуження між людиною та продуктом її творчості, праці;
- 2) відчуження між людиною і людиною;
- 3) відчуження між людиною і світом;
- 4) тотальне переборення відчуження у світі.

Даний культурний історизм нагадує есхатологію християнства, сутність якого є переборення людиною власного гріхопадіння

(відчуження від Творця, свободи, самої себе та світу), до подолання несправедливості і здійснення соціально активної місії християнським загалом. Принцип віри (християнство) та принцип Надії вибудовують картину подальшого історичного руху людства до істинного буття. Через Друге Пришестя, позбавлення від відчужуючого гріхопадіння (Страшний суд, тотальне духовне очищення) до Царства Божого – християнство. Через мислення Утопії, історичну практику до революційного очищення, від експлуатаційних суспільних відносин і репресивного мислення до подолання відчуження і встановлення Буття істинного гуманізму і свободи – неомарксизм. Як вказує Ернст Блох, «характеристикою світу є «Ще-Не», те, що ще не сталося, не завершено, яке прагне реалізувати власну сутність. «Ще-Не» – це дійсно спалахнувший відкритий світу початок усього що створюється і створене» [4, 360]. Реалізація, розвиток світу відбуваються не самі по собі, а завдяки людині, яка розкриває наявні у світі потенції і здійснює їх у творенні історії.

Важливим чинником у попередній зміні цінностей та мислення людини є фактор Утопії – це духовне творення у надрах старого, ще небуттєвого світу, нового, буттєвого. Це початковий, мислений, історичний прорив у сфері духу, «стрибок» до Буття. На певному етапі цей прорив здійснюється за допомогою «класової свідомості», тобто мислення тієї спільноти людей, яка здатна, не розчиняючись у стагнації існуючого, здійснювати життя згідно з вимогами майбутнього (тобто Буття, історії), підпорядковуючи йому свою діяльність. Тому свідомість цієї спільноти є передовою, історичною, спрямовуючою рух людства, яке вона «тягне» за собою.

В економіко-політичній боротьбі проти несправедливості та експлуатації, духовного жебрацтва, в побудові вільного і солідарного суспільства утопія є складовою мислення пролетаріату – тієї авангардної сили, яка здатна практично і організаційно бути виразником загальнолюдських, а не вузьокласових інтересів. У неомарксизмі під пролетаріатом розуміється сукупність різноманітних соціальних груп, окремих індивідів, діяльність і мислення яких є антирепресивними за своєю суттю, а отже, історичними.

Діалектика культури є засобом здійснення історії і способом мислення історії. Історична культурна діалектика є критично-негативною – вона є негациєю, деструкцією, протилежністю до того, що є, допоки воно ще не стало культурно-духовним буттям. Якщо, наприклад, умови в середині якогось цього суспільства анти духовні, анти культурні, несправедливі та нелюдські, то вони не усуваються за допомогою інших реальних можливостей, поки не стане ясно, що ці

інші можливості мають свої корені в межах тієї системи, вони мають бути закладені в ній. У такому випадку ці можливості не тільки реальні, але і становлять також справжній зміст суспільної системи по відношенню до її безпосередньої форми існування. Оскільки вони є дійсністю, яка сама є більш дійсною, ніж існуюча, вони загрожують небезпекою «затьмарення розуму» (Д. Лукач) в усіх сферах людського буття, оскільки є зупинкою історичного поступу. Ірраціоналізм, меркантильна концентрація на певному економічному чи матеріальному стані призводять до розчинення людини у тому чи іншому фетиші, знищують істинне, історичне сприйняття світу, призводячи, за виразом Макса Хоркхаймера, до суспільного і духовного кретинізму [1, 43].

Нікколо Макіавеллі, блискучому політичному письменнику і дослідникові, належить одне з найбільш глибоких суджень, що стосується драматичного наслідку панування тиранії. Він писав, що результатом такого панування є розбещене суспільство. Суспільство людей з розтерзаними душами, звідки крапля за краплею вичавлювались честь та гідність, справедливість та добро. Таке суспільство дуже важко спрямувати до свободи та демократії, оскільки звичаї і мислення у ньому гранично понівечені роками рабської покірності, угодовства, взаємними доносами, примиренням з несправедливістю і нескінченним свавіллям. Особливо концентровано відображаються ці морально-етичні деформації на правлячій верхівці посттиранічної держави. Поряд з іншими визначеннями XX-XXI століття також називають часом панування ідеологій. Ідеологій, які майже завжди розглядали людину в якості засобу до встановлення того чи іншого типу панування – чи то національного, чи то класового, чи то бюрократичного. Будь-якого, але обов'язкового такого, що протистояло б людській свободі, а відтак і справедливості. Ідеологія відучує людину вільно мислити та свідомо приймати рішення. Вона хоче привчити її покійно пристосовуватися до існуючих політичних і економічних умов, сформувати поверхове сприйняття пропагованої дійсності як найкращої та незмінної. Ідеологія прагне перетворити людину на «суспільну сновиду», самозакоханого та всім задоволеного обивателя, байдужого до духовних запитів. Для цього часто використовуються та пропагуються різноманітні егоїстичні та ниці інтереси, що дозволяють будь-кому без особливих зусиль відчутти власну велич. Не випадково Гітлер наголошував, що найкраще вести пропаганду серед «суспільних сновид» – морально втомлених, розумово спустошених, духовно «сонних» людей. Панівна ідеологія – будь-якого гатунку – завжди прагне до знищення самосвідомості

особистості, нав'язуючи фальшиві цінності на індивідуальному та суспільному рівні і в самій своїй суті протистоїть істині, добру та культурі. «Панування спирається в значній мірі на реальний апарат влади, а ідеологія створює цементуючий фактор руйнівної суспільної будівлі, який не можна недооцінювати» [9, 51].

Водночас християнство та культура протистоять безмежному егоїстичному самоствердженню індивідуальності. Християнський персоналізм та гуманізм культури не розглядають особистість як щось ізольоване та самодостатнє. Християнство розуміє свободу як звільнення – постійний процес, в якому особистість усвідомлює себе вільною перед Богом не наодинці, а в солідарній спільності з іншими людьми. Ідея культури виходить з того, що людина історично змінюється і такі її риси як жорстокість, жадібність, зло не закладені в ній на початку. Вони виникли й утвердилися у результаті тисячолітніх відносин насилля та гноблення, віроломства та лицемірства. Зі знищенням цих відносин повинні поступово зникнути й породжені ними пороки. Християнство у зв'язку з цим закликає до переборення людиною власного гріхопадіння, що виступає як прагнення людини до безмежного панування над навколишнім світом, над собі подібними, що врешті-решт призвело до віддалення від Творця, до ситуації, коли навколишнє стало противником, а іноді, навіть й ворогом. Про це ж промовляє й культура, вказуючи на ситуацію відчуження людини від інших людей, світу, продуктів власної діяльності і, що найголовніше, – від власної сутності. Тому поряд зі свободою обов'язково є присутньою цінність солідарності, яка розглядає людей рівними в праві на життя та свободу, водночас звертаючись до принципу відповідальності кожного за свободу іншого, що у свою чергу передбачає аналогічну підтримку прав і свобод конкретної особистості з боку інших членів суспільства. Вільний розвиток кожного є можливим за умови свободи іншого.

Християнство вперше в історії встановлює рівність людей – як дітей Божих і, водночас, як особистостей, неповторних та унікальних носіїв свободи та образу Божого в собі. Кожен у своїй унікальності врятований благодаттю та жертвою Христа. Християнство проголошує це у своєму вченні про соборність, яка полягає у поєднанні свободи та єдності людей на основі їхньої загальної суспільно-духовної комунікації та любові й повазі до спільних моральних цінностей. Через свободу особистостей, їхніх справедливих взаємин утверджується добровільний, заснований на добрі і взаємній повазі духовний та політико-економічний союз всіх людських істот: «Окрема людина

лише тоді може стати вільною, коли вільною є і спів-людина, тобто коли суспільство, в якому вона існує, є солідарним» [11, 40].

Християнство поєднується з ідеєю культурного розвитку і в тому, що включає у свій ціннісний ряд і соціальну сферу. Обстоюючи гідність людини, культура та християнство не можуть бути байдужими до соціальної несправедливості. Згідно з християнським віровченням, християнин повинен брати участь у створенні нового, гідного людини світу. Християнська надія на звільнення починає реалізовуватися тут, на землі, вона передбачає активну діяльність у світі. Християнство є етикою любові, причому етикою, яка має соціальний характер, бо вона спрямована на радикальне оновлення життя. Надія, яка породжена вірою в пришестя Царства Божого, є великою силою морального відновлення суспільства і його звільнення. Християнство виробляє у людині почуття впевненості, наповнює життя смыслом. К'єркегор відмітив, що віруюча людина навечно дістає імунітет проти відчаю: «Теологія є надією на те, що несправедливість, яка характерна для світу, не залишиться навечно, що несправедливість не може бути останнім словом» [9, 61].

Християнство не відкидає добра, навіть якщо воно походить від людей нерелігійних, але заперечує насилля, диктат, ненависть, хоча б вони й прикривалися ім'ям Христовим. Християнство революціонує суспільство в якості моральної революції, духовно його оновлюючи. Як ідея звільнення, воно універсальне, загальнолюдське, таке, що визнає рівність усіх людей між собою. Його історична місія полягає в переборенні класових, расових, етнічних та інших суперечностей. Бо людська сутність – наднаціональна і вже в цьому є протилежністю будь-яким тоталітарним зазіханням. Культура, як і християнство, є ідею та практикою повного та безумовного звільнення людини: «Я ніщо, але я повинен стати всім» [9, 426]. Як і християнство, вона має загальнолюдський характер, виступаючи ідеєю переборення усіх ворожих людині та свободі творчого розвитку форм соціальної організації. Існує суто людська солідарність, яка являє собою не просто солідарність певного класу чи нації, але те вічне, що поєднує один з одним усіх людей [12, 59].

Тому культура – це свого роду й свобода, яка ґрунтується на повазі до внутрішнього світу та прав особистості досягається в солідарних відносинах людей між собою на основі справедливості, в основі якої покладена рівна повага та підтримка гідності усіх людей.

Стосовно переборення тоталітарних тенденцій у людському мисленні та суспільних відносинах заслуговує особливої поваги досвід розділення влади в європейській історії на політичну і духовну,

носіями якої були, з одного боку, держава та з іншого – церква, що мало особливе значення в моральному та правовому аспектах. Боротьба та взаємодія між світськими та духовними центрами влади і почалася, і завершилася тим, що поряд з «царством Кесаря» в житті суспільства відстояло себе «Царство Боже» – царина духу. Духовна влада – сфера етики та моралі зуміла відстояти свою незалежність від зазіхань політичної влади та ідеології. Завдяки цьому в європейській моделі розвитку суспільства, не дивлячись на тимчасові поразки, вдалося уникнути диктату як тоталітаризму, так і теократії. Саме розділення світського (як політичного) та релігійного (як духовного) центрів влади обумовили в значній мірі формування в Європі громадянського суспільства. Адже в ситуації відсутності у суспільстві загального духовного контролю з боку держави, а політичного з боку релігії є можливим вільний правовий розвиток особистості як громадянина.

Людство, створюючи сферу Розуму, постає, за гегелівською термінологією, світовим духом, що творить історію, існує у ній і виключно у ній. Історія, у цьому випадку – це розумне творення та творчість, тобто праця, або цілеспрямована творча діяльність, у якій людина самовиражається і саморозвивається, стає особистістю і постає саме як людина. Неомарксизм виходить з того, що людина – це перш за все потенція і історичний обов'язок кожної людської істоти. Стати людиною означає стати творцем, стати історичним фактором. Таким чином, людина через історію здійснює перехід світу від Небуття до Буття, розкриваючи власні і світові потенції, гармонізуючи усе в світі. Через працю (як практику, творчість) людина постає в історії, через комунікацію – здійснює зв'язок між людиною і людиною, тобто робить творчість суспільною, солідарною, спільною справою – «справою всіх і кожного», за висловом Гегеля. Соціалізм є діяльністю по створенню соціально справедливого суспільства, у якому постають умови для неексплуатаційних і неантагоністичних відносин передусім у сфері суспільного буття (економіка і політика).

Система культури і відповідний їй тип суспільного розвитку спираються на те, що виживання і розвиток як окремої людини, так і людства є цілковито пов'язаними з мисленням та діями кожного. Постає необхідність усвідомлення залежності соціального, історичного, природного світу від індивідуальної та загальнолюдської відповідальності. Культура за своєю суттю стверджує онтологічну відповідальність як окремої людини, так і людства перед буттям. Людина, яка прагне існувати вільно в справедливому, солідарному суспільстві, повинна усвідомити особисту відповідальність і

залежність історичного, природного, соціального світу від її повсякденних дій та їх наслідків. Культурний розвиток суспільства означає передусім нерозривність і взаємопов'язаність усіх явищ соціуму у сучасності та майбутньому від будь-яких різновидів актів комунікації, які здійснює людина. І тому саме на людину, як свідому історичну сутність, покладена онтологічна відповідальність за те, яким буття є і яким воно може бути. Міжлюдська культурна солідарність має стати першою сходинкою до досягнення солідарності з усім буттєвим оточенням.

Людина у процесі свого життя має можливість творчо сформувати або ж знівелювати себе і саме тому ми ні на кого, окрім нас самих, не зможемо перекласти тягар відповідальності за власну діяльність, здобутки чи невдачі. Інший вихід – це втеча від свободи, але людина, яка обмінює свободу відповідальності на безпеку безвідповідальності, не достойна ні свободи, ні безпеки. Люди самі перешкоджають становленню свободи та справедливості, знову і знову відтворюючи репресивне суспільство і його мораль передусім у власній свідомості та стилі мислення. Справжня свобода стає реальністю лише тоді, коли її провідниками й носіями є вільні люди, звільненні від потреб та інтересів гноблення.

Культура стає реальністю тоді, коли він утверджується у свідомості людей. Саме це є головним актом культурної революції (як зміни не тільки економічних та політичних відносин, а, перш за все, всезагального духовного розвитку), що по своїй суті є еволюцією поступового прилучення людей до системи духовних цінностей, яка зможе сформувати нові відносини між людьми. «До того часу, поки свобода не стала реальністю, саме розум людини є опозицією, запереченням по відношенню до репресивної, відчуженої, нелюдської дійсності», – відзначає Герберт Маркузе [3, 369]. Устрій суспільства має формувати умови для всебічної реалізації розвитку особистості.

Цей культурний і моральний ідеал має своїм джерелом органічно інтегровані як світський, так і релігійний гуманізм. Подібне відношення до людини підтверджує цінність міжособистісної комунікації та взаєморозуміння, тобто тих засад, які закладають підвалини суспільної свободи та солідарності, що протистоять тоталітаризму та авторитарності як деформації суспільства та патології особистості. У кінцевому рахунку феномен культури, як основного підрунтя розвитку творчості, прав та свободи особистості, підтверджені загальнолюдськими цінностями, набули статусу не лише морального ідеалу, а й реальності, яка сприяє утвердженню свободи та солідарності у прагненні кожного до щастя, добробуту.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. *Адорно Т.* Диалектика просвещения / Т. Адорно, М. Хоркхаймер. – М., СПб. : Медиум, Ювента, 1997. – 312 с.
2. *Блох Э.* Тюбингенское введение в философию. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1997. – 400 с.
3. *Маркузе Г.* Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества. – К.-М., 1994. – 368 с.
4. *Bloch E.* Das Prinzip Hoffnung. Bd I. – Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag, 1993. – 1085 s.
5. *Bloch E.* Erbschaft dieser Zeit. – Fr.a.m. : Suhrkamp, 2001. – 415 s.
6. *Lukács G.* Geschichte und Klassenbewußtsein. Studien über marxistische Dialektik. – Neuwied / Berlin : Luchterhand, 1988. – 342 s.
7. *Lukács G.* Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins. Die ontologischen Grundprinzipien (auf Einbanddeckel : Ontologie). – Darmstadt/Neuwied : Luchterhand, 1972. – 194 s.
8. *Marcuse H.* Hegels Ontologie und die Grundlegung einer Theorie der Geschichtlichkeit. Habilitationsschrift. – Frankfurt.a.M. : EA Frankfurt, Klostermann, 1932 (S.Auflage, 1968). – 368 s.
9. *Marcuse H.* Kultur und Gesellschaft. – Frankfurt a.M. : Suhrkamp Verlag, 1970. – 183 s.
10. *Schumacher E. F.* A Guide for the Perplexed. – New York : Harper Perennial; Worn Condition edition, 1978. – 160 p.
11. *Schumacher E. F.* Small is beautiful: a study of economics as if people. – London : Vintage, 1993. – 259 p.
12. *Schumacher E. F.* This I Believe, and Other Essays. – Hartland : Resurgence Books, an imprint of Green Books; Revised edition, 1998. – 224 p.

Добровольская О. Н. Феномен культуры в историко-философском дискурсе эпохи.

В статье анализируются мировоззренческие и методологические тенденции исследования феномена культуры в историко-философском дискурсе. Рассмотрено возникновение человека в культуре и общественной истории. Проанализирована культура как поле, на котором происходит взаимодействие субъекта и объекта, нахождение человеком собственной сущности, преодоление отчуждения и овеществления.

Ключевые слова: культура, человек, субъект, объект, отчуждение, свобода, культурная тотальность, диалектика культуры.

Dobrovolska O. Phenomenon of Culture in Historical and Philosophical Discourse of the Epoch.

The article analyzes ideological and methodological research trends of the phenomenon of culture in historical and philosophical discourse. It highlights

the rise of human in culture and social history. Author analyzes the culture as a field where the interaction between subject and object is taking place, as well as finding a human's own nature and overcoming the alienation and objectification.

Keywords: culture, human, subject, object, alienation, freedom, cultural totality, dialectics of culture.

Юхимик Ю. В.

АСОЦІАТИВНА ОСНОВА ХУДОЖНЬОГО ТВОРЕННЯ

У статті розглянуто специфіку художньої асоціативності – важливої естетико-психологічної засади художньої творчості, що полягає у формуванні, збереженні та актуалізації різноманітних психічних та смислових зв'язків. Проаналізовано роль асоціативності у формуванні та ефективному функціонуванні художньо-психологічної установки митця, його пам'яті, уяви, фантазії.

Ключові слова: асоціативність, художня творчість, художньо-психологічна установка, уява, фантазія.

У філософсько-естетичній літературі творча діяльність людини, художня зокрема, традиційно і цілком виважено трактується як процес утвердження людини у світі, як спосіб передачі специфічної соціально значущої інформації, закодованої у певній системі художньо-виразових засобів певного мистецького виду. Творчість виявляється відображенням духовної суті особистості, її інтелекту, комбінаторно-асоціативних властивостей, почуттів, уявлень, фантазій тощо. У свою чергу, розум, фантазія, асоціативність, емоційність, що у підсумку творять неповторну індивідуальність митця, багато у чому залежать від духовно-культурної специфіки доби, рівня пізнавально-наукового, емоційного, морального, художнього розвитку соціуму. Від якісного рівня цього розвитку напряду залежить характер результатів творчої діяльності і – глибше – сама якість та ефективність функціонування мистецтва як надзвичайно важливого типу соціально-комунікативної системи. Адже саме, а можливо, і виключно, мистецтво здатне найповніше передати сучасникам та далеким нащадкам особливу соціально-художню інформацію про стан духовного розвитку окремої особистості та цілої, більшої чи меншої, людської спільноти у певний момент існування людства. Сучасні намагання постмодерністської переінтерпретації сутності мистецтва, специфіки художнього творення

в цілому та особи автора-митця зокрема, наполегливі практичні та теоретичні спроби штучного розширення мистецького контексту за рахунок залучення у нього різномірних арт-практик спонукають до продовження аналізу глибинної суті традиційно актуального для естетики кола мистецьких проблем. В аналітично-дослідницькому полі естетичного знання одне з чільних місць займає проблема художньої творчості, що знаходиться на перетині наукових інтересів філософії, психології, мистецтвознавства. Метою цієї статті є дослідження однієї з найважливіших естетико-психологічних засад художньої творчості, яка полягає у формуванні, збереженні та актуалізації різноманітних психічних та смислових зв'язків, взаємозалежностей, співставлень – творчо-асоціативної передумови мистецького творення.

Основний науковий дискурс дослідження проблеми асоціативності традиційно представляє психологія (А. Бен, Г. Спенсер, З. Фрейд, Г. Еббінгауз, Р. Немов, К. Леонгард, А. Кестнер); аналіз ролі асоціативності у розвитку інтелектуальних можливостей людини знаходимо у класичних філософських працях Дж. Локка, Т. Гоббса, Р. Декарта. Особливо ж важливою і визнаною є роль асоціативності у процесах мистецької комунікації, однак у переважній більшості дослідники обмежуються аналізом конкретного вияву асоціативної специфіки в окремих видових площинах – насамперед, в літературі (Н. Болотнова, Л. Прокоф'єва) та музиці (Д. Кірнарська, В. Медушевський, В. Остроменський, В. Петрушин). Певний науковий інтерес до дослідження ряду аспектів проблеми художньої асоціативності виявляє вітчизняна філологічна наука (В. Будний, І. Вернудіна, Н. Хрустик, Н. Іванова, Н. Ізотова, Г. Сохань), залишаючись, разом з тим, на рівні конкретно-фахового прикладного використання поняття – приміром, при аналізі засобів словотворення, закономірностей синонімічних лексичних заміщень, при дослідженні специфіки індивідуального мовних стилів окремих письменників тощо. Разом з тим, безперечною є базова універсальність дії асоціативних механізмів на всіх рівнях мистецької системи, початковою ланкою якої є авторський процес образного творення. Саме виявлення специфіки асоціативності як засадничого чинника художнього творення, яка досі не стала предметом належного наукового естетичного дослідження, і складає завдання статті.

У науковій та навчальній літературі з естетики та мистецтвознавства дія асоціативного механізму психіки традиційно визнається важливою умовою функціонування художньо-образної системи мистецтва, а розвиток та вдосконалення цієї психічної здатності – ефективним фактором художньо-естетичного виховання.

Разом з тим, це визнання виявляє здебільшого характер констатації з конкретною ілюстрацією окремих її проявів, без належного аналітичного висвітлення її глибинних закономірностей. Зазначимо, що вперше проблему художньої асоціативності у вітчизняній естетичній думці підняв І. Франко [15; 16], однак у подальшому її розробка тривалий час залишалась поза аналітичною увагою фахівців. Подібна ситуація стала вагомою причиною нашого звернення до проблеми асоціативності на початку 90-х рр. ХХ ст. і започаткування тим самим новітнього етапу дослідження естетико-психологічних засад формування та функціонування мистецької асоціативності [21; 19]. Наступний період розвитку естетики переорієнтував увагу дослідників здебільшого у контекст постмодерністської її проблематики, відчутно відтіснивши та призупинивши належну розробку класичних понятійно-категоріальних проблем, до яких крім асоціативності належать, приміром, мімезис, віртуозність, досконалість тощо. Українська естетична думка ХХІ ст. визнає необхідність сучасного переосмислення засадничих проблем – зокрема, визначення сутності мистецтва, засад та трансформацій художнього творення, існування та сприйняття художніх творів, серед яких асоціативність залишається важливою, однак, підкреслимо, очевидно недостатньо дослідженою проблемою. Викладені міркування стали, зокрема, приводом для наступних звернень автора до нових аспектів означеної естетичної проблеми [17; 18]. Методологічною базою дослідження слугують, передусім, класичні дослідження видатних учених ХХ ст. – психологів, філософів, естетиків Л. Виготського, Е. Ільєнкова, Т. Кохонена, А. Радченка, С. Рубінштейна, Л. Савранського, Д. Узнадзе, які містять цілком актуальний донині глибинний аналіз творчих механізмів особистості та створюють необхідні фахові передумови для аналізу специфіки асоціативності в художньо-естетичному контексті її прояву. Теоретичні міркування частково проілюстровані та підтверджені думками літераторів, художників, режисерів – визнаних у царині художнього творення авторитетів І. Франка, Е. Дега, К. Паустовського, А. Михалкова-Кончаловського.

Зазвичай, торкаючись проблеми асоціативності в мистецтві, мають на увазі насамперед процес сприймання вже створеного, об'єктивно існуючого твору. Дійсно, художня рецепція у величезній мірі залежить від асоціативних можливостей сприймаючої психіки. Однак асоціативність сприймання у мистецтві – не довільний хаос, не просте нагромадження цілком випадкових спогадів, уявлень тощо. Асоціативність сприймання вміло скеровується – або ж навпаки – у

русло, прокладене авторським задумом. «Малюєш не те, що бачиш, а те, що хочеш аби побачили інші» [6, 54], – писав Е. Дега. Художньо реалізований у творі задум митця стимулює динамічні процеси нашої пам'яті, уяви, активізує у нашій психіці існуючі та створює нові асоціативні зв'язки. Саме елементи конструйованої автором форми, що об'єктивує художній образ, більш чи менш точно – залежно від ступеня обдарованості та майстерності митця – визначають напрямок роботи наших асоціативних механізмів. Художній твір передає результати духовної діяльності автора, а характер його впливу на реципієнта напряму залежить не лише від змісту повідомлення, а й від способу художньо-матеріального його представлення. «Вглиблюючися фантазією в той образ, автор обрисовує, освітлює його з різних боків і силкується способами, які дає йому поетична техніка, викликати його по змозі в такій формі, в такій самій силі, в такім самім колориті в душі читача» [15, 337], – зазначав І. Франко. Бажаний художньо-комунікативний ефект буде досягнутий лише у випадку, якщо автору вдасться збудити і належним чином спрямувати власну активність адресата, належне засвоєння й подальшу творчу переробку ним одержуваної художньої інформації. Поза такою активністю адекватна передача авторської емоційно-сислової моделі стає неможливою, а, відповідно, і сама мистецька комунікація безумовно деформується.

Однак необхідність передбачити дію асоціативних механізмів сприймаючого далеко не вичерпує усієї комплексної ролі асоціативності у творчому процесі. Не менш важливими й різноманітними є асоціативні зв'язки, що актуалізуються у психіці самого митця на різних етапах творення художнього твору – від виникнення задуму, обмірковування й кристалізації ідеального художнього образу до кінцевої його матеріалізації у певній мовній системі мистецтва. Важливими засадами творення образності є художньо-психологічна установка митця, його пам'ять, уява, фантазія, у формуванні та ефективному функціонуванні яких важливе місце відводиться механізму асоціативності.

Художньо-психологічна установка є специфічно активною спрямованістю митця на творення певних образно-сислових моделей. Згідно з теорією психологічної установки, інформація, одержувана психікою, стає регулюючим фактором наступної роботи останньої лише після співвіднесення з раніше засвоєною чи самостійно виробленою сукупністю правил, тенденцій, критеріїв, тобто установок, що надають цій інформації певної духовно-сислової статусності. Стосовно мистецтва Д.Узнадзе відзначав: «Художні твори художніми називаються не тому, що адекватно відображають дещо об'єктивно

існуюче. Якби це було так, то найбільшим мистецтвом була б фотографія. Але мистецтво не служить меті відповідного зображення об'єктивно цих предметів, його завдання є вираження інтимних "установок" самого митця. Мистецтво є формою втілення внутрішнього і тому дає не фотографічну репродукцію дійсності, а в порядку об'єктизації установок особистості митця створює нові форми дійсності» [13, 353]. Таким чином, твір мистецтва, будучи у своїй основі міметичним витвором, одночасно неодмінно модифікує цю міметичну (наслідувальну) основу через призму індивідуального досвіду та власної внутрішньої особистісної сутності. Звідси імпульс до творчості слід шукати у здебільшого позасвідомому, відчутно домінуючому у всій системі бажань та устремлінь прагненні митця художньо втілити цю світоглядно-емоційну спрямованість свого «я». Разом з тим, початковий творчий імпульс пов'язаний не лише з актуальним внутрішнім станом митця у цей момент, а зумовлений передусім його цілісною особистісною установкою. Можна стверджувати, таким чином, що установка виражає модус існування суб'єкта; у процесі ж творчості думки та почуття митця вибірково спрямовуються насамперед на ті властивості зображуваного об'єкта, які сприяють реалізації установки.

Творча реакція митця, зумовлена якісною специфікою його таланту, відмінна від життєвої реакції звичайної людини [14, 484], відмінність ця полягає у визначальній ролі емоційного складника. Саме підвищена емоційність у ставленні до явищ буття зумовлює потужність творчого імпульсу, який, у свою чергу, стає своєрідним пусковим сигналом творчого процесу. Кожна особистість, – а тим паче художньо обдарована, – має власний неповторний емоційний стрій та стиль, свою особливу палітру почуттів, через яку вона переважно й виявляє своє уявлення про світ [11]. Особливості цього емоційного строю виражають неповторну індивідуальність людини та пов'язані з її психофізіологічними даними, з історією формування її особистісних параметрів; саме вони у значній мірі визначають і соціокультурну сутність митця – його філософсько-етичні, політичні погляди, поведінку тощо. Митець зображає сприйняті чуттєві даності поставленими у нові логічно-сміслові відношення та збагаченими власним специфічним емоційним до них ставленням. Саме тому навіть добре знайомі явища в авторській інтерпретації здатні висвітлюватися цілком несподівано й по-новому.

Важлива роль у формуванні індивідуального стилю митця належить його специфічній особистісній емоційній орієнтованості, схильності до певного відчутно домінуючого емоційного-почуттєвого

кола. Подібна стабільна життєва установка митця на певний тип емоційності забезпечує миттєву активізацію почуттєвої сфери за допомогою асоціативно пов'язаного з нею «сигналу» – деякого спогаду, думки, відчуття. Особистісна специфіка емоційної спрямованості детермінує пошук художнього матеріалу для наступного образного творення. Саме активна позитивна чи негативна емоційна реакція на подразники, що потрапляють у зону авторської уваги, і стимулює як їх відбір у якості матеріалу наступних образів, так і ймовірне їх ігнорування як не важливих для митця. «Кожне почуття і кожна емоція прагне втілитися у відомі образи, що відповідають цьому почуттю. Емоції володіють, таким чином, начебто здатністю підбирати враження, думки та образи, співзвучні тому настрою, яке володіє нами у дану хвилину» [2, 10], – ця думка Л. Виготського підтверджує існування тісного зв'язку між емоціями, асоціативністю та художньо-психологічною установкою митця – зв'язок, що і визначає неповторну спрямованість його творчих пошуків.

Авторська установка опосередковує результативність чуттєвого контакту зі світом, перетворює розрізнені чуттєві дані на асоціативно збагачений комплекс духовно важливих вражень. Світ сприймається не лише у своїх вихідних фізичних якостях (колір, форма тощо), а як взаємозв'язок об'єктів та явищ, що мають певне життєве значення [10, 97]. Завдяки ж наступній асоціативній роботі психіки результати спостережень світу залучаються у нові зв'язки, призводячи до творення нових ідей та образів.

Установка виявляє регулятивну функцію не лише у конкретно-чуттєвому сприйнятті явищ світу, а і в ідеальній сфері авторської психіки – зокрема, пам'яті, яка є базою творення та збереження особистісного «асоціативного фонду» митця. Саме пам'ять «володіє чудовими властивостями асоціативного запису та вибірки інформації» [9, 5] – організація нової та пошук необхідної, засвоєної раніше інформації у пам'яті відбувається за законами асоціативності. Ще Арістотель у творі «Про пам'ять та спогади» виклав ряд постулатів щодо специфіки дії людської пам'яті, які у наступному часі стали для психології базою формулювання класичних законів асоціацій [5, 90-95]. Саме завдяки асоціативним фундаментам пам'яті створюваний «...образ може бути складений із фрагментів інших образів, якщо ці фрагменти асоціативно пов'язані один з одним. У підсумку... образ може виявитись небувалою комбінацією колишніх вражень» [9, 5]. Конструктивна роль асоціативності та пов'язаної з нею пам'яті неодноразово відзначалась самими митцями: «Запаси пам'яті не являють собою нічого хаотичного. Є певний закон – закон асоціацій,

або як називав його М. Ломоносов, «закон співуяви», який увесь цей хаос спогадів розподіляє за подібністю або за близькістю у часі та просторі – іншими словами, узагальнює – і витягає у безперервний послідовний ланцюг. Цей ланцюг асоціацій – дороговказ для уяви» [8, 269].

Саме ресурси пам'яті стають джерелом для наступної творчої роботи уяви. Якщо дія пам'яті є репродуктивною і полягає передусім у цілеспрямованій асоціативній вибірковості з готового збереженого матеріалу, то уява здійснює активні продуктивні творчі дії. Психологія визначає уяву як процес творення принципово нових асоціативних зв'язків. Дія механізмів художньої уяви виявляється в узагальненні, продукуванні, вияві нових художніх ідей та образів. Новизна, оригінальність нової образності знаходиться у прямій залежності від якості новостворюваних асоціативних зв'язків, від здатності зруйнувати стереотипність звичних асоціацій та сформувані натомість нові, оригінальні, нетрадиційні. І. Франко відзначав: «Як часто поет іде наче проти правил звичної асоціації ідей, з якою легкістю він зводить воедино, комбінує такі образи, які у звичній уяві лише з трудностю можна звести» [16, 368]. Виходячи з аналогічних спостережень, А. Кестлер визначив суть механізмів творчості поняттям «бісоціація» – руйнування звичних асоціативних зв'язків [12, 13].

Сучасна наука відносить уяву до інтелектуального, свідомого рівня творчості. Разом з тим, здатність уяви до комбінування нових образів виявляється не лише на інтелектуальному рівні. Здебільшого початкова фаза створення якісно нових образів являє собою цілком не усвідомлюване асоціативне комбінування слідів колишніх відчуттів та сприймань. Уява з'єднує своєю дією чуттєвий та інтелектуальний рівні творчості, оскільки спирається як на асоціативність відчуттів, так і на асоціативність мислення, які в дійсності майже нерозривно й взаємодоповнююче пов'язані між собою. Наслідком подібної співдії стає залучення чуттєвих образів у принципово нові смислові поєднання та становлення на цій основі якісно нових уявлень. Механізмом творення таких нових зв'язків і є механізм асоціювання – становлення та закріплення нових емоційно-смислових поєднань.

Особливого значення набуває асоціативність у сфері так званих «незображальних» мистецьких видів – музики, архітектури, ліричної поезії, – які не прагнуть до об'єктивного зображення чуттєвої конкретики буття, зосереджуючись натомість на умовно-символічному представленні емоційно-духовних його глибин. Особлива роль асоціативності у цій сфері зумовлена її здатністю поєднувати емоції з найбільш відповідними для їх представлення кольоровими, звуковими,

пластичними утвореннями, що, у свою чергу, напряду залежить від якісного рівня асоціативної роботи психіки митця. Асоціативність у цьому випадку слугує важливим механізмом переводу ідеальних авторських образів у матеріально-художні утворення – певним чином організовані комплекси елементів художньої мови відповідного виду мистецтва, здатні найбільш адекватно виразити авторський задум. І. Франко відзначав: якщо художник дає безпосереднє враження кольорів, то поет викликає спогад про колір; якщо художник видимо являє лінію, то поет повинен викликати у нашій уяві образ лінії. – саме це і становить суттєву різницю між живописом та поезією, і ширше – між зображальними та незображальними мистецтвами [16, 300].

Важливою для кінцевого творчого результату є здатність художньої уяви виявити між явищами не лише реальні, але й імовірні зв'язки та точки дотику та втілити їх у новому образі як реально існуючі. Саме це часто змушує глядача, читача, слухача з естетичною насолодою визнати безумовну творчу правоту автора та, одночасно, відчуті захоплення від образно ствердженої автором очевидності не поміченого буденним оком зв'язку – як, приміром, у І. Франка: «Ой ти, дівчино, з горіха зерна...». Завдяки асоціативному багатству уяви художній образ отримує смислову нескінченність, яку неможливо точно й вичерпно передати позахудожніми засобами. І. Кант відзначав, що в мистецтві уява «дає привід так багато думати, що це ніколи не можливо виразити окремим поняттям,.. естетично розширює саме поняття до безмежності» [4, 331]. Думка асоціативно отримує вираження через чуттєвий образ – і навпаки; почуття виражається через думку, а думка – через почуття. При цьому нерідко одна вдало знайдена і художньо закодована асоціація, представлена, приміром, поетичною метафорою, алегорією, символом, здатна викликати масштабніший комплекс думок та переживань, аніж детальне й розлоге зображення чогось. У творчому процесі поруч з особистими фондами авторської психіки, сформованими у часі набуття індивідуального життєвого досвіду, важливу роль відіграють суспільні асоціативні фонди, сформовані впродовж попередньої соціокультурної історії етносів, народів, людства в цілому. Актуалізація асоціацій із фондів, які вміщують величезний культурно-історичний досвід людства, здатна особливим чином розширити емоційно-смислове поле новостворюваних образів.

Визначальну роль у роботі художньої уяви відіграють як окремі безпосередні емоції митця, так і розгалужені емоційні комплекси, що виникають шляхом асоціювання. Л. Виготський стверджував, що між уявою, фантазією та емоціями існує пряма кореляція [1, 262]. Емоція,

як відомо, являє собою потужний розряд енергії. Оскільки «затримка зовнішнього прояву є особливим симптомом художньої емоції разом із збереженням її незвичної сили», а розряджаються емоції «переважно у корі головного мозку», то «розряджаються вони переважно в образі фантазії» [1, 265]. Ця думка психолога багаторазово підтверджується самим митцями. Визнаний режисер А. Михалков-Кончаловський відзначає: «Уся наша емоційна пам'ять сповнена пережитими колись відчуттями і далекими спогадами, образами нечіткими та ясними, чуттєвими уявленнями, що ховаються у глибині... Реалізація будь-якого сценарію... вимагає від режисера залучення усього життєвого досвіду, світу почуттів, спогадів, образів, фантазій» [7, 59].

Таким чином, асоціації виявляються обов'язковим елементом плідної діяльності різних рівнів уяви. Найбільш простий вид уяви – сприймаюча – реалізується у зображенні певної сприйнятої раніше ситуації. Однак і у цьому випадку задіюється асоціативна робота психіки, адже будь-який вид художнього мімезису (наслідування) передбачає певний ступінь творчої модифікації вихідного матеріалу, яка здійснюється настільки тонко і переконливо, що аудиторія може й не помічати вигадки, сприймаючи її за очевидну реальність. Взагалі ж реципієнт не чекає від мистецького твору буквальної копії – вона й неможлива у насправді художньому контексті; значно більш цікавою та бажаною є майстерно представлена художніми засобами суб'єктивна інтерпретація митця. Ступінь авторської модифікації початкового об'єкту визначає евристичну цінність художнього образу; сама ж ця модифікація залежить від асоціативної активності творчої уяви митця.

Більш складний ступінь становить згадуюча уява, матеріалом для якої слугують особисті спогади та асоціативна наповненість пам'яті, про що йшлося вище. Найвищий рівень творить уява фантазуючи – або ж фантазія. Цілий ряд дослідників проблеми визначає фантазію як «продуктивну уяву», а мистецтво – як форму розвитку вищих видів цієї здатності [3, 91]. Фантазія, спираючись на інтелектуально-емоційний досвід особистості, здатна створювати образи, що не мають прямої аналогії у реальності – міфологічні, казкові, фантастичні. Асоціативність у цьому випадку виявляє і кристалізує співвідношення та зв'язки або максимально завуальовані в реальності, або ж існуючі при значній кількості опосередковуючих ланок. Найскладнішою формою є уява незображальна, яка керує творенням у сфері кольорів, звуків, чистих форм і особливо активно залежить від інших психічних механізмів (насамперед, інтелекту та емоційності), перетворюючи результати їх діяльності на незображальні образи, – так, приміром, у

музиці основою її образності є емоції, в архітектурі – ідеї. Асоціації виконують роль зв'язувального механізму між особистим життєвим і художнім досвідом автора, призводячи до становлення нової художньої реальності, відповідно до задуму, ідеї, почуття у нових поєднаннях комбінуючи обрані елементи художньої мови.

Результати дії творчої уяви митця можуть отримати безпосередній вияв через ясно втілений у творі і, відповідно, легко сприйнятий та цілком зрозумілий образ, а можуть бути «закодовані» – приміром, за допомогою символів, алегорій, метафор, виявлення глибинної суті яких також виявляється цілком залежним від дії асоціативності. «Є різні шляхи кінематографічного впливу, – пише А. Михалков-Кончаловський, – можна «розжувати» подію, вкладати її як готову препаративну формулу у свідомість глядача, нав'язувати йому єдино можливий шлях сприйняття, – а можна звертатися до його фантазії, давати йому простір для доуявлення, для включення у співтворчість. Особисто мені дорогий саме цей, другий шлях» [7, 13].

Художня уява виявляє наступну важливу особливість – активну спрямованість на організацію конструктивно-творчої роботи в матеріалі мистецтва. Механізмом, за допомогою якого уява митця шукає та віднаходить аналогії між сформованим ідеальним образом та майбутньою художньо-матеріальною моделлю твору, який цей образ об'єктивує, також виявляється асоціативність. Важливим завданням автора є віднаходження найбільш адекватних ідеальним параметрам образності художньо-виразових чинників, адже формування відповідних до авторського задуму художніх образів у психіці реципієнта стає можливим саме завдяки тому, що знаковий предмет, який у чуттєвій формі представляє смислові коди образу, впливаючи на асоціативність та максимально активізуючи її, стимулює роботу сприймаючої уяви, викликаючи у підсумку певний художній ефект.

Таким чином, наведений аналіз стверджує виняткову важливість та універсальність вияву асоціативності на різних підрівнях ідеального авторського творення. Наступний аналіз специфіки функціонування асоціативності у процесах художньої об'єктивації образів і становлення чуттєво сприйнятного твору мистецтва сприятиме виявленню усієї повноти прояву цієї унікальної психічної здатності у складних багаторівневих процесах художньої творчості.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Выготский Л. С.* Психология искусства. – М. : Искусство, 1986. – 573 с.

2. *Выготский Л. С.* Воображение и творчество в детском возрасте. – М., 1946.
3. *Ильенков Э.* Об эстетической природе фантазии // Вопросы эстетики. – М. : Искусство, 1964. – Вып. 6. – С. 46-92.
4. *Кант И.* Критика способности суждения / Соч. В 6 т. – М., 1966. – Т. 5.
5. *Кохонен Т.* Ассоциативные запоминающие устройства. – М. : Мир, 1982. – 384 с.
6. Мастера искусства об искусстве: избр.отрывки из писем, дневников, речей и трактатов : в 7 т. – М. : Искусство, 1969. – Т. 5. – Кн. 1.
7. *Михалков-Кончаловский А.* Парабола замысла. – М. : Искусство, 1977. – 232 с.
8. *Паустовский К.* Золотая роза. – М. : Дет.лит-ра, 1983. – 302 с.
9. *Радченко А. Н.* Моделирование основных механизмов мозга. – Л. : Наука, 1968. – С. 5.
10. *Рубинштейн С. Л.* Бытие и сознание. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
11. *Рубинштейн С. Л.* Эмоции и переживания личности / Основы общей психологии. – М., 1964.
12. *Савранский И. Л.* Роль ассоциативности в словесном искусстве : Автореф. дисс... канд. филос. наук. – МГУ., 1970.
13. *Узнадзе Д. Н.* Психологические исследования. – М. : Наука, 1966. – 451 с.
14. *Узнадзе Д.Н.* Общая психология. – М., 1966.
15. *Франко І.* Краса і секрети творчості. – К. : Мистецтво, 1980. – 500 с.
16. *Франко І.* Із секретів поетичної творчості. / Літературно-критичні статті. – К., 1950.
17. *Юхимик Ю. В.* Асоціативна основа сприйняття художньо-знакових мов мистецтва // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип.80.
18. *Юхимик Ю. В.* Асоціативність як база художнього мімезису // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук.журнал. – К. : Міленіум, 2013. – № 3. – С. 3-7.
19. *Юхимик Ю. В.* Деякі проблеми художньої творчості в естетичному трактаті І. Я. Франка // Етика, естетика і теорія культури. – К. : Либідь, 1992. – № 35. – С. 89-94.
20. *Юхимик Ю. В.* Мімезис: естетико-мистецтвознавчий аналіз засадничого принципу класичного мистецтва. – К. : ВПЦ «Експрес», 2005. – 177 с.
21. *Юхимик Ю. В.* Проблема ассоциативности в искусстве. Автореф. дис. ... к.филос.наук / Киев. нац. ун-т им. Т. Шевченко. – К. : 1990. – 20 с.

Юхимик Ю. В. Ассоциативная основа художественного творчества.

В статье рассматривается специфика художественной ассоциативности – важнейшего эстетико-психологического основания художественного творчества, заключающегося в формировании, сохранении и актуализации различных психических и смысловых связей. Анализируется роль ассоциативности в формировании и эффективном функционировании художественно-психологической установки творца, его памяти, воображения, фантазии.

Ключевые слова: ассоциативность, художественное творчество, художественно-психологическая установка, воображение, фантазия.

Yukhymuk J. V. Associative Basis of Artistic Creativity.

A specific character of artistic associativity – the most important aesthetic and psychological basis of artistic creativity consisting in formation, keeping and actualization of the different psychic and notional relations is under consideration. A role of associativity in formation and effective functioning of creator's artistic and psychological set, his memory, imagination, fantasy is analyzed.

Keywords: associativity, artistic creativity, artistic and psychological set, imagination, fantasy.

Шедяков В. Є.

**ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ФАКТОР: РАСКРЫТИЕ И РАЗВИТИЕ
ТВОРЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ В ФОРМАХ ОТЧУЖДЕНИЯ**

В статье проанализированы тенденции дальнейшего совершенствования отчужденных форм раскрытия творческой природы человека. Охарактеризована роль трансформации черт и значения человеческого фактора в процессах социогенеза. Рассмотрены актуальные вопросы организации и стимулирования желаемых изменений в условиях нынешней Украины.

Ключевые слова: творческая активность, отчуждения, человеческий фактор.

Совокупность людей, их организация, активизация, использование как субъективного фактора исторического, социально-экономического, производственного процесса, практики, общественной жизни и т.п., разумеется, неоднократно становились предметом специального анализа. Вместе с тем, как известно, восхождение от абстрактного к конкретному – характеристика не столько метода изучения и интерпретации, сколько развития самой действительности.

Соответственно, изменения действительности неминуемо отражаются на методологии и ресурсной базе оперирования человеческим фактором. С одной стороны, хорошо известны характеристики отношений как аграрных, индустриальных, постиндустриальных; дорыночных (дотоварных), рыночных (товарных), пострыночных и др. С другой же, под влиянием всеобщего доминирования рыночных форм возмездности и сам человек в социальных отношениях чаще воспринимается как человеческий капитал, и состояние принимает форму конкуренции, а сотрудничество – кооперации и партнерства. Причем отношения взаимодействия объединяют партнерство и конкуренцию. Тогда как характеристики взаимодействия внутри- и между социальными структурами близки к хорошо изученным отношениям внутри- и межвидового обмена. Таким образом, исподволь готовится основание для качественного изменения восприятия уровней средства и цели.

Специфика человеческого капитала (фактора) плодотворно изучалась А. Бузгалиным, Н. Верхоглядовой, Е. Гришновой, А. Захаровой, А. Колгановым, В. Лычом, Н. Римашевской, И. Соболевым и др. Таким образом, на сегодня хрестоматийными стали работы по интерпретации марксовых взглядов на методологию соотношения отчуждения и свободы, ответственности в освоении мира в исследованиях А. Агга, В. Адоратского, Г. Багатурии, К. Байрачного, И. Бичко, С. Вигодского, Ю. Давыдова, Э. Ильенкова, И. Кального, Н. Лапина, В. Лебедева, Д. Лукача, А. Мамалуя, М. Мамардашвили, Л. Маньковского, Г. Маркузе, И. Нарского, Л. Науменко, М. Нечкиной, Т. Ойзермана, З. Оруджева, А. Плахотного, К. Разлогова, Е. Режабека, Д. Розенберга, М. Розенталя, В. Сагатовского, Ж.-П. Сартра, З. Сергеевой, Ю. Согомонова, В. Степина, В. Терины, В. Толстых, В. Чиркова, А. Юдкина, Э. Фромма, а также и литература, отражающая научные поиски различных путей преодоления отчуждения в историческом контексте на фоне социальных трансформаций 80-90х годов 20-начала 21 вв. (В. Вазюлин, И. Витаньи, А. Гусейнов, К. Кантор, А. Кива, Я. Кузьминов, В. Межуев, Э. Набиуллина, С. Платонов, В. Радаев, К. Рихтаржик, Т. Субботина, А. Ципко и др.).

Практика преодоления отчужденного состояния человека имеет социальные и индивидуальные аспекты, развивается как со стороны трансформации социально-бытийного процесса (в частности, элементов труда и его организации), так и со стороны изменения самочувствия человека. Соответственно, к вопросам организационной культуры с успехом обращались Р. Акофф, М. Армстронг, Р. Бендикс, М. Вебер, К. Гиртц, Э. Дюркгейм, К. Камерон, К. Льюис, Э. Метс,

Э. Мэйо, Ф. Ричардсон, Ф. Ротлисбиргер и В. Диксон, А. Страусс, Ф. У. Тейлор, Б. Тернер, Л. Уайт, К. Уолкер, К. Хендри, Г. Хоманс, Х. Шварцман, и Э. Шейн, а также О. Горбановская, В. Гуринов, Дж.К. Лафта, Л. Михайлов, С. Масютин, А. Пригожин, С. Рогожин, П. Романов, М. Третьяков, М. Туленков, Л. Хижняк, А. Цуладзе и др. Изучение же отчужденного состояния и соответствующих особенностей социализации личности может опираться на труды С. Батенина, Л. Выготского, А. Леонтьева, А. Лурии, Ж. Пиаже, А. Петровского, С. Рубинштейна и др.

Однако кардинальные трансформации нашего времени, а также глобальный масштаб кризисных явлений безотлагательно требуют дополнительного внимания к изменениям человеческого капитала, в том числе – под влиянием новых процессов. Соответственно, целью статьи является изложение авторского взгляда на результаты исследования по противоречивым вопросам реализации творческого начала человеческого фактора, в частности, возможностей использования при этом комплекса отношений отчуждения в условиях формирования в глобальном масштабе общества знаний.

Стратегический проигрыш – очевидное следствие возможных попыток ориентироваться на хозяйствование и участие в конкурентной борьбе на основе использования человеческого фактора в пределах уходящих в мировом масштабе этапов технико-технологического и социокультурного развития [1-3]. Способствующие утрате исторической субъектности попытки базирования на материально-технической базе экзотических укладов хозяйствования, обслуживание внешних производств способствует как несамостоятельности общества и народного хозяйства, так и превращению в площадку для перелива грядущих волн кризисов.

Системный мировой экономический кризис начала 21 века – проявление общего кризиса доминантной формы индустриализма, однако, ее преодоления неизбежно требует учета постиндустриальных перспектив экономики знания, а также диапазона ее возможностей в развитии и активизации человеческого фактора [4-10]. Причем в балансе возможностей и опасностей, которые актуализируются в ассоциации с Евросоюзом, одно из важнейших преимуществ связано с адаптацией мирового опыта и использованием социально зрелых форм производственной демократии, форматированием адекватных управленческо-организационных отношений (в частности, в трудовой сфере).

Соотношение же трех основных плоскостей осуществления социального доминирования (социальная интеграция, культурное

доминирование, навязывание политического поведения) подвижно; так что мы еще продолжаем говорить об экономической эксплуатации, хотя все труднее и труднее выделить ее и изолировать от других форм доминирования: «ситуация в современном мире скорее передается термином «отчуждение», чем «эксплуатация» [11, 7]. Характеризуя расхождение содержания и социально-экономической формы общественных процессов, Э. Фромм, например, подчеркивает трансформацию значений активности и пассивности с точки зрения производства и самого работника; отчужденная активность в смысле простой занятости фактически является «пассивностью» в смысле производительности, тогда как пассивность, понимаемая как незанятость, вполне может быть и неотчужденной активностью Alpha [12, 117-118; 13, 77; 14-15].

Классическая 4-х элементная структура основания комплекса отношений отчуждения вполне соответствует антиномиям, плодотворно изученным еще И. Кантом – А. Смитом. Однако, комплекс отношений отчуждения чутко откликается на изменения в действительности, то создавая эшелонированные преграды, то предоставляя формы социальности. При этом гибко меняются и иерархии, и роль отдельных составляющих частей этого комплекса [16-26]. И даже очевидно прогрессивные трансформации: 1) осуществляясь в глобальном масштабе, вовсе не обязательно повсеместно оказываются непреложным фактом, 2) будучи сложной и противоречивой тенденцией, не проявляются, как правило, однозначно, 3) растягиваются во времени и пространстве. В результате социогенез включает много измерений, в рамках которых регресс оказывается неминуемым элементом прогресса, а прогресс в одном часто оказывается регрессом в другом [27-32]. Сегодня специфика состояния комплекса отношений отчуждения во многом определяется тем, что, с одной стороны, развитие производительной силы труда позволило преодолеть в классической среде некоторые наиболее острые формы проявления отчужденности, предоставив возможности творческой активности людей. С другой стороны, практика стран, исповедовавших идеологию коммунистического проекта, привела отнюдь не к преодолению отчуждения и освобождению труда, а к видоизменению комплекса превращенных форм. Вместе с тем, если конкуренция политических систем обеспечивала подъем корзины социально-экономических прав, то ликвидация системы реального социализма повлияла на ослабление в мировом масштабе социального фактора (что выражается в попытках подъема пенсионного возраста, сокращения социальных программ, уменьшении госсектора и проч.).

Одновременно процессы глобализации способствуют тиражированию единых шаблонов и унификации представлений о нормах. Соответственно, противоположность отчужденного труда и самостоятельного творчества влияет на невозможность однолинейности социального развития. В свою очередь, тенденции к становлению в глобальном масштабе общества знаний усиливают значение интеллектуальной составляющей производительных сил в противовес непосредственно мускульной, повышают востребованность творческой активности и информационной гибкости [33-43]. Разумеется, черты информационной эры выводят на передний план сохранения комплекса отношений отчуждения информационное отчуждение. В частности, в процессе освоения информационного пространства происходит существенная дифференциация за счет разброса в доступе (качестве, скорости, обеспечении прочих параметров) к необходимой информации и ее защите.

Все это повлекло за собой комплекса отношений отчуждения, трансформацию его наиболее изученных классических форм и дальнейшее формообразование. Преодоление всеобщности отчужденного труда самостоятельным творчеством с сохранением позитива (эффективности в широком смысле), уничтожением негатива (разрушительной ипостаси) и переходом на более высокий уровень социальности, где активность субъекта деятельности выступает сущностью, активная деятельность – существованием, а творчество как свободная самостоятельность – явлением. Причем оборачивание основания приводит к тому, что в человеческом обществе информационной эры уже творческая активность может относиться к свободной самостоятельности как к сущности [44-55].

В любом случае, инверсионные явления неклассической трансформации позволяют более полно использовать имеющиеся превращенные (преобразованные) социально-экономические формы в процессе социального управления, когда наличие большего количества управляемых процессов приводит к необходимости их иерархической организации, т.е. к созданию иерархических структур. В основу структуризации должны быть положены принципы разделения труда и обеспечения жизнедеятельности. А структура управляемого объекта в каждой системе экономики в зависимости от принципа определения приводит структуру управления им. При этом эффективность функционирования таких систем зависит от сбалансированности всех звеньев и их своевременности и ритмичности взаимодействия. Только во время высокого Модерна индивидуальные жизненные пути разных людей сливались в общей судьбе народа; каждый чувствовал себя

частью страны, воспринимая в качестве личных государственные задачи. При усилении же мировых трансформаций постсовременного характера ценность своеобразных подходов, интерпретаций и мотивов каждого растет.

Соответственно, меняется и исторический тип социального управления. Причем в нынешних хозяйственных условиях быть успешным глобальным конкурентом значит найти для себя адекватную своим конкретным особенностям нишу. А это возможно и для небольших структур, и для «аутсайдеров» (содержание этого термина тоже меняется, различные пути могут вести к необходимому результату и отсутствует обязательность следования канонам «вестернизации»). Конечно, в странах, организованных в экономическом и политическом плане определенным образом, достигают некоторых целей развития конкретного человека и нации в целом успешнее, чем в иных. Но время корректирует привычные представления. Факторы экономии на масштабах производства и оптимизации стратегии в соответствии с наиболее распространенными типовыми моделями перестают быть определяющими.

Чтобы успешно конкурировать, необходимо постоянно внедрять инновации и наращивать свои конкурентные преимущества. Их источник хорошо известно – приток и рациональное использование капиталовложений в материальные и нематериальные активы. Изменения в процессах конкуренции и рост давления глобализации делают капиталовложения влиятельным фактором достижения и реализации конкурентного преимущества. В свою очередь, на интенсивность, направления, концентрацию капиталовложений существенно влияют определение границ государственного сектора в экономике, эффективность использования государственной собственности, применение средств государственного регулирования как непрерывный и целенаправленный процесс воздействия на объект управления, функции организованных систем, обеспечение поддержку их структуры и режима деятельности при реализации общественной программы, цели. Уже сейчас следует быть всесторонне готовым к ситуации, когда итоговый вектор трансформаций будет выработываться под активным воздействием качественно разнонаправленных глобальных и региональных центров сил и полюсов влияния, оставаясь сложным и конфликтным, динамичным и труднопредсказуемым. Соответственно, реальностью становится качественное усложнение социальной и структур ее организации, иерархий мотивов и стимулов, в том числе – имеющих отношение как к хозяйственным процессам, так и к политике, а также конвертации

различных форм власти (экономической, политической, идеологической, etc.) друг в друга. Однако, можно быть малой величиной, но четко выделять и последовательно преследовать свои интересы в мире сверхбольших величин, а можно – достаточно крупной и потенциально серьезной единицей без достаточного интеллекта и необходимых действий, без понимания и воплощения задач своей защиты и развития.

При всех нынешних и будущих средствах социоэкономического прогресса главным остается человеческой фактор. Именно это в конечном счете определяет и роль любого государства и его институты на международной арене. Развитие социальных сетей базируется на устойчивом развитии составляющих измерений: технико-технологического, социально-экономического, ценностно-культурного. (Пост)современный продуктивный капитал формируется вокруг творческих возможностей и интеллектуального потенциала человека, их организации и использования. И вовсе не «экономия на переменном капитале», а всестороннее развитие человека и создание благоприятных для индивидуального и коллективного творчества условий – необходимая черта перспективного корпоративного менеджмента Alpha

С этой точки зрения технологии корпоративного менеджмента являются проявлениями социальных технологий, сущность которых, как раз и заключается в системном сочетании научного знания, управленческих потребностей и интересов общества, целей и функций государственного управления, возможностей и параметров самой регулятивной деятельности. Стратегическое планирование в этом комплексе включает в себя: согласование интересов различных подразделений структуры, учет позиций, отражающих различные точки зрения; инвентаризацию ресурсов (имеющихся и возможных), ограничений и факторов; выявление краткосрочных и долгосрочных целей; определение ответственных и обеспечение мотивации. Соответственно, схема разработки социальной стратегии предусматривает: 1) формирование видения миссии, постановки стратегических целей; 2) осуществление стратегического анализа с выявлением параметров внешней среды (в первую очередь – возможностей и угроз) и внутренних ресурсов (рассмотрение конкурентных преимуществ и условий их использования); 3) обеспечение стратегического выбора (на базе рассмотрения стратегических альтернатив, оценки возможных стратегий, создания оптимальной стратегии); 4) реализацию стратегии (в соотношении бюджетов и планов), 5) воплощение контроля, оценки и коррекции.

Дискредитация технократических рецептов социального управления как нереалистичных, усиление в начале 70-х годов внимания к ценностным ориентациям продемонстрировали, что традиционные организационные подходы не соответствуют современной экономической и технологической структуре общества. Именно поэтому неоконсервативные традиционные ценностные ориентации зачастую обновляются под знаком усиления мотивов социальной ответственности, умеренности, самоограничения, закрепление состояния социальной иерархии. Социал-демократы необходимость обновления ценностных ориентаций обуславливают так же, как и неоконсерваторы, исчерпанность традиционного понимания технического прогресса, социальной политики «государства благоденствия», экологическим кризисом и т.д. Однако, выход из этой ситуации сторонники демократического социализма видят скорее в создании условий ценностно-правового порядка, способствующих формированию зрелой личности, которая самостоятельно проявляла бы свою волю и принимала активное участие в реализации позитивного содержания определяющих ценностей на основе толерантного консенсуса. У неоконсерваторов поиск ценностных ориентаций осуществляется через апелляцию к традициям как воплощению выверенного историей опыта, а также к народным обычаям, в которых закрепляется «позитивный» и отклоняется «негативный» смысл. Вследствие такой направленности реактуализируется интерес к базовой культуре, прежде всего к ценностно-смысловым комплексам. Такое культурно значимое двуединство ценностно направленных и религиозно окрашенных контрверзальных отношений социал-демократов и неоконсерваторов выступает как теоретическая и практическая проблема, требующая исследования именно на социокультурной почве.

Это обуславливает актуальность исследования разницы отношений человеческого фактора и исторического процесса, которые присущи высокому Модерну и постмодерну. Модерн обеспечивает культуру совместной деятельности, общения, кооперации, мечты о времени, когда человечество сможет жить в соответствии с истиной и добром, свободно формируя свое существование, свою историческую жизнь согласно с идеалами разума, бесконечными задачами. Но одновременно исподволь рождаются проблемы «одиночества в толпе», войны каждого против всех, озлобление, неподготовленности человека к потребностям окружающих. Постмодерн же раскрывается через диверсификацию и разнообразие культуры, ее безрепрессивность, толерантность, полилогизм, преодоление канона, «праздник

сопротивления системе». Уже Модерн предполагает особое состояние общества и культуры, где нормативным является массовое, стандартное производство, к тому же благодаря всеобъемлющему общественному разделению труда характер и черты деятельности каждого конкретного человека задаются включением в процесс общественной деятельности. Средства производства включают прежний накопленный труд многих участников производства, и уже самим отношением к средствам производства закладывается социальная характеристика трудовых отношений. Постмодерн наследует и использует эту социальность как сущностную черту человеческого фактора: мало видеть в человеке носителя рабочей силы, нужно обеспечить развитие личности, так как крупнейшим производственным фактором становится одухотворенное творчество человека, накрепко впаянное в общественный процесс деятельности [29; 30].

В свою очередь распространение многосложного труда, «бросает вызов» человеку, необходимость полагаться в решениях на самого себя и самокритичность вообще не локализируются в какой-либо определенной сфере. Соответственно, в программных установках немецких социал-демократов (Берлинская программа Принципов, 1989 г.) и христианских демократов (Людвигсхафенская программа Принципов, 1978 г.) «основные ценности» провозглашаются ориентиром, мерилем и критерием общественной практики. Однако, с социал-демократической точки зрения, главную опасность для гуманизма представляет «ценностный консерватизм», который определяет специфику «структурного консерватизма» и соответствующие ему общественные реалии. Поэтому, не снимая с себя ответственности за сегодняшнюю кризисную ситуацию, не только в политико-экономической, экологической, но и культурно-нравственной сферах жизни планеты, социал-демократы факторы дегуманизации человека видят в неоконсервативной фиксации капиталистических отношений, проявляющейся в неадекватном гуманистической ценностной ориентации толковании принципа либерализма.

При этом время ускоренной (форсированной) модернизации, как правило, предполагает умение осуществлять масштабный маневр собственными силами, которому (на определенном этапе) может мешать слишком высокая степень открытости внешним процессам. Нынешний разрыв в уровнях развития доминирующих и отстающих таков, что шансы последних сводятся к получению статуса обслуживающей экономике. Вместе с тем, для некоторых элементов

хозяйственной структуры именно закрытость и является фактором фиксации отсталости. Баланс «открытости» и «закрытости», возможностей (пост)рыночного механизма и государственного воздействия предусматривает формы сочетания энергии частного труда и предпринимательства с гибким государственным регулированием. Настройки государственного управления еще раз напоминает о наличии трех главных измерений: обеспечения индивидуальных и прав человека, подъема социально-экономического благосостояния и политического сознания. Эти направления взаимосвязаны, при этом, например, высокий уровень вложений в образование и профессиональную подготовку, науку, здравоохранение и социальное обеспечение работников – неотъемлемая черта превращения человеческого потенциала в человеческий фактор, а также его расширенное воспроизводство. Сейчас вовсе не формальные конструкты, а качество жизни и возможности творчества определяют показатели прогресса страны, а новые горизонты развития открываются тем государствам, в которых общественное устройство максимально способствует реализации творческого потенциала граждан. Вместе с тем, только способные к сознательному критическому осмыслению действительности личности могут успешно противостоять шаблонам и стереотипам глобальных СМИ, натиску внешних для цивилизации техноструктур.

В сфере высоких технологий наукоемких отраслей это особенно существенно. Соответственно, экономика знаний трансформирует требования к качеству механизмов производства и управления. Однако экономика, основанная на знаниях, существенно меняет привычные для индустриальных и доиндустриальных циклов трудовые иерархии: во-первых, ее результаты больше зависят от применения инновационных идей, чем от физической силы, ловкости или выносливости. Во-вторых, использование высоких технологий важнее, чем переработка сырья или дешевизна рабочей силы. Инновационный процесс, основанный на творческом подходе к работе, вообще требует инициативного, высококвалифицированного, высокомотивированного работника, которого систематически привлекают к принятию управленческих и технологических решений. Попытки же чрезмерной абсолютизации простого расходования мускульной энергии, исполнительской деятельности – очевидные рудименты времен до научно-технической революции. Причем сокращения разрыва между уровнями социального развития и экономического роста под воздействием технологических инноваций, информационного менеджмента и взаимного резонирования различных элементов

трансформации невозможно достичь без целенаправленной политики государств и корпораций. Опора на опыт «ручного управления» закрепляет отставание управленческих решений и, тем более, действий – от социальных процессов, а вера в оптимальность стихийного развития ослабляет регулятивные возможности общества, тогда как опережающее отражение сложной реальности наукой закладывает базу для адекватности управленческих механизмов мировым тенденциям развития.

Причем большинство западных теоретиков-неоклассиков в области управления подчеркивают, что в условиях глобальной информатизации значение имеет не столько мощь управленческого воздействия на систему как целостную, сколько векторно-целевое влияние на отдельную необходимую точку системы. Синергетический подход управления обязательно согласовывается (учитываем, меняется под) с чертами объекта управления и элементами системы принятия решений, т.е. вся сложность управления нелинейными системами содержится в анализе пространственно-временных параметров проблем, что позволяет принимать нестандартные решения, осуществляя точечные изменения с позиций системного видения желаемого.

Так, уже в конце XX века был признан достаточно эффективным контекстуальный подход, согласно которому анализ деятельности и изменений в организации должен обязательно выполняться с тщательным всесторонним учетом среды. Теория устойчивых конкурентных преимуществ вообще учитывает и фактор ориентации на рынок, и внешнее окружение (преимущество над конкурентами), и фактор эффективной ресурсной ориентации (акцент на исключительность и специфичность ресурса). Причем само понятие ресурса может трактоваться в достаточно широком диапазоне, включая репутацию национального производителя, сложность подбора субститутов, характер динамики. И ресурсная конкурентоспособность рассматривается по всем базовыми факторами производства, в том числе природным ресурсам, человеческому фактору, капиталу.

Естественно, использование человеческого капитала в качестве эффективного ресурса требует не только целенаправленной государственной политики, но и соответствующего поведения фирмы, т.е. в аспекте и политико-экономической конкурентоспособности и конкурентоспособности торговой. Одновременно, анализ развития и реализации факторов конкурентоспособности касается двух аспектов: внутреннего и внешнего, степень корреляции которых может быть различной в зависимости от открытости экономики.

Внутренние процессы каждой страны, ее способность отвечать на вызовы, используя и вновь открывшиеся возможности, несомненно, крайне специфичны. Но в условиях глобального доминирования законов информационного мира отдельным странам приходится учитывать всемирные процессы вне зависимости от субъективного желания и видения ситуации. Соответственно, участие в формировании социума знаний сегодня – необходимость сохранения своей социокультурной идентичности, независимости своего культурно-цивилизационного мира. Трансформируется и представление об эффективном социальном управлении, в том числе стратегического уровня. Вместе с тем, без создания условий осмысленной и достойной жизни, с уверенностью в своем завтрашнем дне – о будущем страны и государства, их качественном развитии, о переходе от сырьевой к наукоемкой ориентации экономики, о превалировании предприятий глубокой переработки, да даже об устойчивой общественной безопасности говорить не приходится. Соответственно, формирование точек прогресса, зон развития культурно-цивилизационного мира (прежде всего, за счет комплексов «техникум – вуз – НИИ – научно-производственное объединение») предполагает приоритетный подъем материального благополучия представителей научно-педагогического корпуса, развитие всего интеллектуального капитала страны.

Старая мечта об автоматизированных (или «безлюдных») заводах без рабочих снова оказалась необоснованной. Во-первых, оказалось невозможным полностью отказаться от вмешательства человека в производственные процессы. Во-вторых, проблемы, вызываемые технологической жесткостью, зачастую, оказались острее, чем те, которые возникли от внешней нестабильности. Наконец, в-третьих, новые технологии часто способствовали (а иногда просто вынуждали) к формированию менее фрагментарных и более комплексных квалифицированных навыков. Вот почему изменение баланса между трудом «живым» и «прошлым» не привело к столь массовому появлению избыточной рабочей силы, которое ожидалось некоторыми идеологами изучения человеческого фактора сквозь призму отношений отчуждения. Кроме того, обновление технологического оборудования любой фирмы заканчивается ростом роли и значения модели социальных отношений и базируется на учете «человеческого фактора», а вовсе не наоборот. Новый тип экономического развития вообще выдвинул на первый план творческую личность, таланты и способности которой являются основными движителями научно-технического и социально-экономического прогресса. Отсюда следует

актуализация проблемы мотивации труда, создания условий для развития личности работника, реализации его одаренности в процессе производства. В условиях же инверсии развития (когда не гражданское общество создает государственность, а государство способствует формированию и функционированию гражданского общества) развитая общественность предполагает определенный экономический уровень. Причем преодоление «внеморальной» модели деятельности, рост антропоцентристских тенденций многоуровнево обогащают творческий потенциал: человек умеет и знает больше, чем осознает.

Социальные отношения (в том числе, на производстве) все больше ориентируют на решение проблем на основании развития способностей и обработки информации. Производственные роли формируются в процессе труда, где присутствует широкий диапазон нерутинных задач и отсутствует постоянство процедур. Определяющее место в отношениях принадлежит ролевым сетям, которые велики и динамичны, а характер, длительность и место обнаружения ролей изменчивы и степень взаимодействия высока. Активизация политики привлечения работников к предпринимательству вписывается в общий контекст глубоких изменений в трудовых отношениях производственной демократии, которые эволюционируют от системы «отрицательного контроля» к положительному сотрудничеству, децентрализации договорно-коллективного регулирования, установлению прямых контактов между администрацией и работниками. И, несмотря на многолетнюю историю существования различных систем «участия», нынешнее их поколение имеет набор ярких особенностей. Да и вводят их, в отличие от прошлого, не столько по требованию рабочих, сколько по инициативе предпринимателей, которые отвергли некоторые мотивы «гуманизации труда» и обеспечили производственным системам управления более прагматичный характер. В этом проявилось кардинальное изменение в теории и методах Human Resources Management: от стратегии покорения и контроля организация труда движется к стратегии «вовлечения» и партнерства.

Итак, при формировании общества знаний в глобальном масштабе состояние человеческого фактора является краеугольным камнем как для общественной жизни, так и, в частности, для ее экономической составляющей. Поэтому решение противоречий, возникающих при наложении тенденций современности и постсовременности, во многом зависит от возможности, состояния и характера социального и индивидуального творчества в формах отчуждения.

Постсовременные подходы к социальному управлению вообще не перечеркивают, а актуализируют потенциал модерна по развитию и активизации человеческого фактора. Но, вместе с этим, они открывают и новые возможности, связанные с более активным использованием традиций и обычаев, коллективных отношений и взаимодействий, неформальных коммуникаций и социальных сетей, с синтезом элементов управляемости, самоуправляемости и неуправляемости.

При оптимизации схем корпоративного менеджмента при переходе к постсовременности целесообразно ориентироваться не на «чистый рынок» классического образца (который базируется на вестернизированных моделях свободы, равенства, индивидуализма, светского государства, частной собственности, гражданского общества и т.д.), а именно на пострыночное хозяйство, основанное и на внерыночных принципах, гибко отражающее особенности формирования экономики знаний.

Между тем, без объединения усилий всех секторов хозяйства (государственного, частного бизнеса, неприбыльных негосударственных организаций), и, прежде всего, формирование социально ответственного бизнеса – создать эффективный механизм внедрения в практику научных инноваций утопично. И опыт становления украинской государственности, и анализ внешних относительно нашей страны тенденций убеждают в необходимости приоритетного развития собственных производительных сил и создание системы эффективного управления. В том числе и в сфере труда при модернизации неклассического типа и изменении мирохозяйственных связей проявляется недостаточность старых подходов к их организации и регулирования, ощущается острая необходимость в создании принципиально новой управленческой парадигмы.

Дальнейшее развертывание этого направления предполагает как углубление компаративных исследований в сфере соотношения стратегии, тактики и оперативного искусства, так и их особенностей в различных сферах, прежде всего в социальном срезе информационной конкуренции.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть. Досвід соціально-філософського аналізу. – К. : АтлантОЕМСі, 2006. – 498 с.

2. *Бех В. П.* Генезис социального организму країни. – 2-е. вид., доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с.
3. *Фофанов В. П.* Социальная деятельность как система. – Новосибирск : Наука, 1981. – 304 с.
4. *Лукьянчук Е. А.* Человеческий фактор – объект социальной политики. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 168 с.
5. *Шедяков В. Е.* Человеческий фактор социалистического производства: сущностные силы, формы развития, стимулирование. – Х., 1989. – 56 с. // Новая советская литература по общественным наукам. Экономика, 1990. – № 1.
6. Мельник Л. Е. Человеческий фактор социалистического производства (политико-экономический аспект) . – К. : Выща шк. Головное изд-во, 1988. – 187 с.
7. *Шедяков В. Є.* Стан людського капіталу та вирішення завдань розвитку країни // Політологічний вісник. – 36-к наук. праць: На замовлення Політологічного центру при КНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. – Вип. 58. – С. 102-113.
8. *Логвиненко В. К.* Субъекты общественного производства (Вопр. методологии систем анализа) / В. К. Логвиненко, Л. Р. Лыско. – К. : Вища шк., 1980. – 157 с.
9. *Арефьева Г. С.* Социальная активность. – М. : Политиздат, 1974. – 230 с.
10. *Ануфриев Е. А.* Социальная роль и активность личности. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 157 с.
11. *Touraine A.* The post-industrial society: Tomorrow's social history: classes, conflicts and culture in the programmed society. – N. Y. : Random House, 1971. – 244 p.
12. *Фромм Э.* Иметь или быть? – М. : Прогресс, 1986. – 238 с.
13. *Фромм Э.* Психоанализ и этика. – М. : Республика, 1993. – 414 с.
14. *Фромм Э.* Бегство от свободы. – М. : Прогресс, 1990. – 272 с.
15. *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. – М. : Республика, 1994. – 447 с.
16. *Кузьминов Я. И.* Отчуждение труда: история и современность / Я. И. Кузьминов, Э. С. Набиуллина, В. В. Радаев, Т. П. Субботина. – М. : Экономика, 1989. – 287 с.
17. *Нарский И. С.* Отчуждение и труд: По страницам произведений К. Маркса. – М. : Мысль, 1983. – 144 с.
18. *Шедяков В. Е.* Место трудовых отношений в воспроизводстве отчуждения как формы экономической социализации личности // Экономическая теория. – 2013. – № 2. – С. 46-56.
19. *Шедяков В. Е.* Человек в обществе отчужденного труда. – Х. : Мрія, 1991. – 157 с. – Рец.: Философская и социологическая мысль. – 1992. – № 4. – С.172-173; Акционерное дело. – 1992. – № 5-6. – С.151-159.

20. *Шедяков В. Е.* Человек и отчуждение труда в нашей стране. – Х., 1991. – 221 с.
21. *Шедяков В. Е.* Відчуження як форма соціалізації особистості // Сучасна українська політика. – 2012. – Спецвипуск: Інтеграційні процеси в сучасному світі: регіональні виміри. – С. 377–386.
22. *Шедяков В. Е.* Социальность и социализация: роль культуры трудовых отношений в материально-экономическом преуспейнии цивилизации // АНТРО. Анналы научной теории развития общества. – 2013. – № 1. – С. 79-103.
23. *Архиереев С. И.* Генетические основы и сущность отчуждения / С. И. Архиереев, В. Е. Шедяков. – Х., 1989. – 33 с. // Новая советская литература по общественным наукам. Философские науки. – 1989. – № 7.
24. *Ткаченко И. Е.* Отчуждение труда: история и современность / И. Е. Ткаченко, В. Е. Шедяков // Экономические науки. – 1991. – № 6. – С. 138-140.
25. *Шедяков В. Е.* Отчуждение и творческая деятельность // Культура. Деятельность. Человек: Тез. Всесоюз. научно-практ. конф. – Усть-Каменогорск, 1990. – С. 96-98.
26. *Шедяков В. Е.* Отчужденный труд или свободное творчество? // Философия и современный социализм: Тез. Всесоюз. науч. конф. – Пермь, 1990. – С. 120-121.
27. *Erikson K.* On work and alienation // American Sociological Review. – 1986. – № 51. – P. 1-8.
28. *Шедяков В.* Навіщо нам враховувати світові тенденції до формування економіки знань [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://ua-ekonomist.com/3224-navscho-nam-vrahovuvati-svtov-tendenciyi-do-formuvannya-ekonomki-znan.html>.
29. *Сафонова В. Є.* Знання як стратегічний ресурс «нової економіки»: еволюція поглядів // Економічна теорія. – 2012. – № 2. – С. 43-51.
30. *Бузгалин А. В.* Эксплуатация 21 века. От наемного рабочего и прибавочной стоимости к «креативному классу» и интеллектуальной ренте? / А. В. Бузгалин, А. И. Колганов // Свободная мысль. – 2012. – № 7/8. – С. 125-140; № 9/10. – С. 139-158.
31. *Шедяков В. Є.* Трансформації інформаційного простору як чинник відчуження людини // Політологічний вісник. – 36-к наук. праць: На замовлення Політологічного центру при КНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. – Вип. 52. – С. 350-361.
32. *Шедяков В. Є.* Постсучасні трансформації комплексу відносин відчуження // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2012. – № 10 (118). – С. 3-13.
33. *Вазюлин В. А.* Логика истории. Вопросы теории и методологии. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 328 с.

34. *Зарубин А. Г.* Вопросы динамики социального развития (темпорализм истории и современность). – РнД: Изд-во Ростовского ун-та, 1991. – 174 с.
35. Моисеев Н. Н. Алгоритмы развития. – М.: Наука, 1987. – 303 с.
36. *Тойнби А. Дж.* Постигание истории. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
37. *Шедяков В. Е.* Личность в системе отношений отчуждения и творчества // *Духовная культура и формирование личности: Тез. Регион. науч. конф.* – Краснодар, 1989. – С. 25-26.
38. *Шедяков В. Е.* Укрепление социальной справедливости и развитие творчества // *Научно-технический прогресс и научное творчество: Тез. Всесоюз. чтений памяти акад. Б. М. Кедрова.* – Ч. 2. – Свердловск, 1988. – С. 76–80.
39. *Шедяков В. Е.* Отчуждение и творческая деятельность // *Культура. Деятельность. Человек: Тез. Всесоюз. научно-практ. конф.* – Усть-Каменогорск, 1990. – С. 96–98.
40. *Шедяков В. Е.* Творческая активность – всеобщая форма развертывания сущностных сил человека // *Архиереев С.И., Шедяков В. Е.* Разрешение экономических противоречий обобществления как движущая сила развития творческой активности. – X., 1989. – Р. II. – С. 102-186. – Деп. в ИНИОН АН СССР 14.12.89, № 40463 // *Новая советская литература по общественным наукам. Экономика, 1990.* – № 6.
41. *Шедяков В. Е.* Фетиши экономического сознания и превращенные формы политического творчества // *Человек и политика: Тез. Междунар. научно-практ. конф.* – Харьков, 1993. – С. 86-87.
42. *Шедяков В. Е.* Человек отчужденного труда в системе модернизации деятельности // *Вестн. Харьк. ун-та.* – 1993. – № 378. – С. 73-82.
43. *Шедяков В. Е.* Творчество как фактор единства человека и природы // *Человек. Природа. Современность: Тез. Всесоюз. науч. конф.* – Курск, 1991. – С. 106-108.
44. *Наумов С.* Российский исторический тип управления – Запад или Восток? / *С. Наумов, Н. Слонов* // *Власть.* – 2004. – № 12. – С. 29-32.
45. *Шедяков В.* Ефективні технології соціального проектування: динаміка змін // *Віче.* – № 6 (315). – С. 26-28.
46. *Ахизер А. С.* Россия: Критика исторического опыта. – М.: Изд-во ФО СССР, 1991. – Т. 1. – 318 с.; Т. 2. – 377 с.
47. *Хабермас Ю.* В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи. – Донецк: Донбасс, 1999. – 123 с.
48. *Хайдеггер М.* Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – 447 с.

49. Хайдеггер М. Идентичность и дифференция. – М. : Логос, 1997. – 64 с.
50. Шедяков В. Е. Социология трансформирующегося общества // Бизнес Информ. – 1996. – № 1. – С. 4–9; № 2. – С. 4–9.
51. Шедяков В. Е. Постсовременная трансформация Украины: проблемы социального управления // Бизнес Информ. – 1996. – № 13. – С. 7–15.
52. Черных Е. А. Типологии корпоративных культур [Електр. ресурс] // Режим доступа: <http://corpculure.ru>.
53. Шейн Е. Т. Организационная культура и лидерство. – СПб. : Питер, 2001. – 336 с.
54. Лич В. М. Місце людського капіталу у здійсненні стратегії ефективного розвитку та забезпеченні конкурентоспроможності національної економіки / В. М. Лич, В. Є. Шедяков // Людський капітал України: стан, проблеми, перспективи відтворення: у 2 ч. – К. : КНУБА, 2009. – Ч. II. – 236 с.
55. Бондар І. К. Новий формат стратегії і тактики соціально-економічного розвитку України: людина, громада, держава / І. К. Бондар, М. В. Чечетов, І. О. Жадан, С. В. Дідур та ін. – К. : Корпорація, 2005. – 383 с.

Шедяков В. Є. Человеческий фактор: раскрытие и развитие творческой активности в формах отчуждения.

Проанализированы тенденции дальнейшего совершенствования отчужденных форм раскрытия творческой природы человека. Охарактеризованная роль трансформации черт и значения человеческого фактора в процессах социогенеза. Рассмотрены актуальные вопросы организации и стимулирования желаемых изменений в условиях нынешней Украины.

Ключевые слова: творческая активность, отчуждения, человеческий фактор.

Shedyakov V. E. The human factor: realizing and development of creative activity in the forms of alienation.

Tendencies to further improve of the creative nature of man by the alienated forms are analyzed. A role of transformation of characteristics and importance of a human factor in the sociogenesis is described. Actual questions of organizing and stimulating of desirable changes in today's Ukraine are learned.

Keywords: creative activity, alienation, human factor.

Отрешико В. С.

СУПЕРЕЧНОСТІ ЛЮДИНОЦЕНТРИЧНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Людиноцентризм як один із засадничих принципів сучасного вітчизняного державотворення часто нівелюється суперечностями, які своїм корінням сягають тривалого тоталітарного минулого країни. Притаманний нашому минулому системоцентризм як посттоталітарний синдром дотепер панує не тільки в коридорах влади, але й у свідомості українців. Тому перехід на демократичну платформу державотворення, яка іманентно передбачає реалізацію людиноцентризму, пов'язаний не лише з необхідністю здійснення докорінних економічних трансформацій. Суспільству потрібні структурні реформи, які мають гарантувати реальну свободу громадянину. Необхідним кроком реалізації в Україні людиноцентристської моделі є забезпечення прозорості діяльності державного апарату, чітке узгодження взаємодії його окремих інститутів, а також практика широких громадських обговорень під час вирішення ключових питань державного будівництва як засада зворотного зв'язку системи із суспільством.

Ключові слова: людина, культура, держава, державотворення, системоцентризм, людиноцентризм.

Україна понад два десятиліття тому оголосила доктрину побудови демократичної, соціально-орієнтованої держави. Однак сучасні реалії свідчать про те, що наша країна лише перебуває на шляху реалізації поставленої мети. Це означає, що цілий комплекс проблем так і не було вирішено. Загалом, чинники, що стримують побудову держави на засадах людиноцентризму, можна було б виокремити у дві величезні групи: економічні та світоглядні. Хоча вони нерозривно пов'язані одне з одним, однак саме світоглядна складова є базисом побудови держави, в той час як економічний чинник є лише його надбудовою, однак це зовсім не означає ігнорування економічної складової, адже вона також чинить певний вплив на формування світоглядних цінностей, оскільки належний рівень життя населення провокує перегляд ієрархії цінностей громадян, виводячи на перший план саме нематеріальні цінності, які стосуються визнання, самореалізації тощо.

Але людина, яка живе за межею бідності, або є бідною, сконцентрована лише на задоволенні своїх найфундаментальніших потреб, нехтуючи вимогами реалізації своєї свободи, дотримання принципів громадянської рівності та потреби духовного зростання. З погляду М. Шелера, людина – це єдність духу та пориву. Тож коли опиняється під загрозою її природна, тілесна складова, дух

виявляється міцно скованим, «пропонувати політичні права або безпеку проти втручання з боку держави ...напівголодним і хворим людям – це те саме, що глузувати з їхнього становища» [1, 61], тому що ці проблеми за умов бідності є нерелевантними. Забезпечення належного рівня життя населення є мінімальною умовою людиноцентризму, це своєрідний нульовий пункт побудови держави, який своєю чергою є потужним каталізатором подальших реальних трансформацій.

Водночас, суперечності реалізації людиноцентризму як засади вітчизняного державотворення стосуються, фундаментальним чином, саме проблем світоглядного характеру, які своїм корінням сягають тривалого тоталітарного минулого країни. Унікальність тоталітаризму полягає в тому, що цей тип панування принципово не орієнтується на людину як найвищу цінність власного функціонування. Він не просто ігнорує її у своїй політичній доктрині, а відкрито заявляє про свою жертву людини заради вищих цілей. Вона перетворюється на засіб реалізації волі вождя чи системи, постаючи при цьому лише знаряддям суспільного руху, чеснота якого полягає у якомога точнішому виконанні поставлених цілей. Лише вождь чи уряд визначають цілі, принципи їх реалізації, а також несуть відповідальність за них. Людина настільки відмежована від політичної сфери, що відчуває свою приналежність до держави в якості раба цього Левіафана, будучи готовою навіть пожертвувати собою заради збереження свого господаря. Первинною є держава, людина тут не має жодного значення. Всі механізми суспільного життя від законодавства і до освіти спрямовані на забезпечення потреб системи. Суспільне життя реалізується, ніби за специфічним договором між сюзереном та васалом, підписавши який, сторони погодили, що громадянин зобов'язується виконувати будь-яку волю держави в обмін на збереження права на життя та мінімальних умов побуту.

За таких обставин ініціативність громадянина щодо участі в політичній сфері виявляється не лише безглуздою, оскільки безперервно зазнає «погашення» бюрократичним апаратом, але і ризикованою в тому сенсі, що виявляє небезпечну для системи окремішність людини, яка є свідченням неблагонадійності. Системи освіти та юстиції спрямовані на культивування одномірної людини як індивіда-конформіста, принципово ігноруючи та викорінюючи будь-які прояви індивідуальності, єдиною умовою належності до суспільства є відповідність нормі, все, що в неї не вписано, має бути перевихованим чи ізольованим. В цьому відношенні всі люди є рівними, рівними в сенсі своєї безлико́сті та німоти.

Системоцентризм як світоглядний принцип тоталітаризму призводить до швидкого виснаження творчих сил держави, а також втрати зв'язку з реальними суспільними потребами. Система не може адекватним чином реагувати на виклики, оскільки не бачить їх, адже замкнута сама на собі. Безперервне накопичення невирішених проблем врешті призводить до системної кризи як такого її стану, коли більше не вдається жодним із відомих засобів підтримувати стабільність функціонування. Відтермінування колапсу залежить від потужності органів примусу, які є легітимаційним ресурсом влади, що спирається на страх та примус. Відсутність фундаментального стрижня легітимності у формі довіри врешті призводить до краху системи, фактором якого є неминуче послаблення поліцейських органів держави. Це дуже нестійке утворення, у якого відсутні реальні механізми забезпечення внутрішньої міцності.

Перехід на демократичну платформу державотворення, яка іманентно передбачає реалізацію людиноцентризму, зіткнувся із фундаментальною світоглядною проблемою, яку можна охарактеризувати як посттоталітарний синдром. З'явилися формальні умови для розвитку свободи слова, виявлення власного бачення світу, відбулось проголошення рівності громадян та орієнтації держави на створення максимально сприятливих умов їх реалізації як особистостей. Однак наповнення формального тексту реальним змістом не відбулося. Це пов'язано з двома важливими чинниками.

По-перше, держава опинилась в такій парадоксальній ситуації, коли свою орієнтацію на людину вона здійснює з позицій системоцентризму. Тобто розглядає означені права та свободи не як невід'ємну частину людської природи, а в якості дарунку, який система надала індивіду, внаслідок цього не вдалося подолати провалля між системою та людиною. Надмірна забюрократизованість системи, тотальна неузгодженість взаємодії окремих її інститутів нівелюють отримані права, зберігаючи за собою функції тієї стіни, яка «гасить» зовнішні подразники, внаслідок такої системної афазії не вдається отримувати сигнали про нагальні суспільні потреби та виклики, безнадійно відстаючи у здійсненні реформ та проводячи їх «наосліп», що мінімізує ефективність цих трансформацій.

По-друге, самі люди опинились розгубленими та дезорієнтованими, отримавши право на свободу не лише в негативному, але і позитивному сенсі. Вони не розуміють її цінності, оскільки не мають можливості та уявлення того, як її можна реалізувати. За багато десятиліть громадяни звикли до патерналістських стосунків з державою, яка забезпечувала всім

необхідним, залишаючи за ними функцію виконавців. Більше того, вони готові пожертвувати отриманими правами, аби повернутися у стан безтурботного виконання завдань, не бажаючи брати на себе відповідальність за власне майбутнє та майбутнє спільноти, продовжуючи бути пасивними у очікуванні задоволення власних потреб. Свободу отримали неповнолітні в Кантовому розумінні слова, що дозволяє безпроблемно здійснювати маніпуляції нею, тим самим перетворюючи її на звичайну симуляцію.

Такі фундаментальні суперечності людиноцентризму у вітчизняному державотворенні несуть величезну кількість надзвичайно серйозних ризиків, подолання яких має бути першочерговим завданням суспільства, тобто як системи, так і громадян в якості рівноправних учасників. Варто зауважити, що воно принципово реалізоване завдяки наявності сприятливого культурного контексту.

Українська історія знає яскраві приклади козацької республіки на Січі та демократичні традиції Гетьманщини, де «поєднувались елементи як прямої, так і опосередкованої демократії» [2, 108], саме український гетьман П. Орлик був автором проекту першої в історії Європи конституції. Прогресивні демократичні ідеї, що ґрунтуються на засадах людиноцентризму, знаходимо в творчості таких видатних мислителів як І. Франко, В. Винниченко, М. Хвильовий та багатьох інших. Тобто ментально ідеї людиноцентризму для вітчизняного суспільства є близькими. Нагальним завданням є необхідність подолання посттоталітарного синдрому.

Важливого значення набуває реформа законодавства та органів юстиції шляхом залучення ідеї природного права як фундаменту їх функціонування, що дозволило б подолати правовий позитивізм як потенційну загрозу нерівності у застосуванні закону та вчиненні законного безправ'я. Такий крок дозволить закласти принцип справедливості, в сенсі Дж. Ролза, в основу держави, забезпечуючи принципову рівність всіх громадян перед законом. Це є першим кроком у справі наближення системи до людини. Водночас, реформування держави на засадах справедливості дозволяє забезпечити динамічну вертикальну соціальну мобільність, уможлиблюючи залучення свіжих інтелектуальних сил для вирішення нагальних суспільних проблем, а також закладаючи основи для можливості самореалізації людини як особистості, виявлення її унікальних здібностей.

Необхідним кроком реалізації людиноцентристської моделі є чітке узгодження взаємодії окремих інститутів, ліквідація дублюючих

функцій між ними, а також розробка чітких, зрозумілих та несуперечливих норм, що регламентують їх діяльність. Це дозволить перетворити їх на важливу складову зворотного зв'язку системи із суспільством.

Забезпечення прозорості діяльності державного апарату, а також практика широких громадських обговорень під час вирішення ключових питань державного чи локального масштабів також можуть стати дієвим механізмом зворотного зв'язку, при чому прозорість виступає гарантією врахування думки кожного громадянина, який взяв участь в обговоренні, а не ігнорування її на користь прийняття упередженого рішення, що перетворює такі інструменти наближення до людини на звичайну фікцію, результативність яких сумнівна. Наслідком таких кроків повинно стати формування легітимності не як формального визнання, а в якості згоди, що дозволить сформувати капітал довіри громадян до влади, стаючи важливим плацдармом для ключових економічних перетворень.

Водночас модель людиноцентризму можливо реалізувати лише за умови одночасної уваги до зміни світогляду самого суспільства, сприяння його громадянській зрілості. В цьому відношенні ключова роль належить освіті. Тема освіти в контексті процесів демократизації мала б стати предметом окремого великого дослідження, хоча в межах цієї дисертаційної роботи ми не маємо можливості приділити їй достатньо уваги, однак не можемо і проігнорувати цей важливий чинник, який є «тим соціальним інститутом, через який передаються і реалізуються базові культурні цінності та цілі розвитку суспільства» [3, 56], тож принаймні окреслити значення освіти в цьому відношенні необхідно.

Власне, кардинальні зміни в освіті мають розпочатися, перш за все, у контексті проблеми співвідношення вчителя та учнів. У тоталітарній системі виховання навчальний процес постає в якості суб'єкт-об'єктних стосунків, де вчитель розглядається як носій знань, а учні мають статус своєрідної сировини, пасивного матеріалу, обробивши який, викладач, у підсумку, має отримати продукт стандартної якості. Видатний представник філософії освіти П. Фрейре визначає такий підхід до організації навчального процесу як банківську систему освіти, де «учні є депозитаріями, а вчитель вкладником» [4, 54]. Банківська концепція освіти вже на етапі соціалізації, починаючи з перших класів, закладає уявлення про монологічний характер співвідношення системи та людини як норму, де остання є лише реципієнтом та відтворювачем тої інформації, яку вона отримує від влади, уособленням якої є вчитель. Більше того, саме

він постає в ролі своєрідної остаточної інстанції, яка своєю згодою єдина може легітимувати інтерпретацію інформації чи тексту, який прочитав учень, в термінах правильності чи хиби. Отримати хорошу оцінку означає не висловити власну думку, а відтворити бачення тексту вчителем чи автором критичної літератури як тих авторитетів, чію позицію не можна ігнорувати. Банківська система освіти вже із перших років навчання привчає до догматизму, перетворюючи власне мислення на зайву, а подекуди і шкідливу в сенсі успішності, акцію.

Поступово навчання із цікавого процесу, який приносить задоволення, перетворюється на нудну рутину, єдиним стимулом долучення до якої є загроза санкцій з боку вчителя чи адміністрації навчального закладу. Вони перетворюються на уособлення системи, яка безперервно тисне на людину, прагнучи все більшого привласнення її часу та зусиль. Єдиним засобом виживання дитини в такому випадку є боротьба з адміністрацією, аби хитрістю чи підкупом зменшити її тиск. Саме навчання постає як цілком відчужений процес, в якому інтерес дитини мінімальний, а основна відповідальність за її успішність лежить не на ній самій, а перекладається на вчителя, який власною педагогічною майстерністю, примусом чи залякуванням має досягти необхідного для нього результату. Школа для маленького громадянина постає в якості моделі майбутнього дорослого життя, закладаючи основні уявлення про способи виживання в суспільстві. У підсумку ми маємо людину із певною добре чи погано засвоєною сумою знань, однак без жодного бажання бути активним свідомим громадянином, він бажає лише пасивно існувати у заздалегідь визначених межах, всіляко уникаючи системи, зіткнення з якою завжди буде грою з від'ємним результатом. Тобто тут вже із самого початку присутня установка на свободу від, в контексті якої емансипація індивіда та реалізація моделі людиноцентризму неможлива.

Школа – метафора суспільства, що відтворює нерівність, тож реалізувати в ній принцип діалогізму є важливим завданням у справі створення держави, що орієнтується на людину. В цьому відношенні необхідно змінювати самі засновки освітнього процесу, розробивши таку систему освіти, де учень та вчитель були б рівноправними учасниками навчального процесу. В такому випадку у школі відбуватиметься формування дитини як самодостатньої особистості, яка включена у відносини із такою ж особистістю, що виходить із принципів поваги до учня. Тут важливо не лише почути вчителя, зрозуміти ту позицію, яку він має намір донести до аудиторії, але і висловити власне бачення проблеми, аргументовано погодившись із

запропонованою до розгляду позицією чи заперечивши її. При цьому оцінка має стосуватись не лише знань, а й умінь дитини вести аргументовану дискусію. Тобто зусилля школи мають бути спрямовані не лише на засвоєння необхідної кількості інформації учнем, це лише мінімальна вимога, а орієнтуватись на розвиток мислення та бажання дискутувати.

Разом із становленням дитини як критично мислячої особистості зростає і усвідомлення власної відповідальності за своє майбутнє. Лише вона є творцем власної долі і на ній лежить вся відповідальність за свої злети та падіння.

У цьому контексті учень формується як повнолітній, свідомий громадянин, який готовий бути активним членом суспільства, ефективно використовуючи наявні у нього права та свободи, а також вимагаючи їх відновлення у разі утисків. Він готовий їх відстоювати, оскільки вони є найвищою цінністю для нього як особистості, є умовою збереження його унікальності як людини.

Політика людиноцентризму пов'язана не лише із структурними реформами, які надають максимальну свободу громадянину, але і просвітництвом як умовою його повноліття, становленням громадянина, який прагне свободи і розуміє її цінність.

Важливою складовою вітчизняного державотворення є необхідність здійснення докорінних економічних трансформацій, які стосуються не лише переходу до ринкової моделі господарювання, але і постіндустріального типу розвитку, який передбачає зміну пріоритетів в економічній діяльності, яка орієнтується на розвиток наукоємних виробництв та інтелектуальної продукції. В цьому відношенні ключовим фактором економічного розвитку стає людина.

Ще в 60-і роки ХХ століття американські економісти Т. Шульц та Дж. Беккер висунули ідею людського капіталу як важливого чинника економічного зростання, зазначаючи, що «природні ресурси, фізичний капітал, а також груба робоча сила не є визначальними у розвитку високопродуктивної економіки» [5, 46]. На перший план виходить людина з її унікальними вміннями, здатністю нестандартно мислити та генерувати принципово нові ідеї. Саме людський капітал дозволяє отримувати такий рівень прибутків, який жоден інший вид капіталу забезпечувати неспроможний. Він є невичерпним ресурсом, який, водночас, не завдає значної шкоди довкіллю, що надзвичайно важливо в контексті реформування вітчизняної економіки, де частка шкідливого для довкілля виробництва є значною. Фундаментальним чинником економічного розвитку стають не природні ресурси, а сама людина як виробник інтелектуальної продукції. Орієнтація на неї

дозволить вирішити складну екологічну ситуацію в країні, зменшуючи рівень забруднення ґрунтів, повітря та водних ресурсів, останніх у нас хоча і достатня кількість, однак значна частка вже не придатна до споживання, а між тим саме воду фахівці-екологи вважають найбільш цінним ресурсом у XXI столітті. Крім того, інноваційний розвиток економіки, що пов'язаний з концепцією людиноцентризму, зумовить зменшення темпів споживання корисних копалин, наявних в Україні, що дозволить передати ці вичерпні національні багатства наступним поколінням.

Власне, така стратегія економічного розвитку надає можливості реалізувати концепцію сталого розвитку людства як моделі виживання та збереження цивілізації в умовах глобальної екологічної кризи, її основна ідея полягає в тому, аби здійснювати господарську діяльність, «не ставлячи при цьому під загрозу спроможність майбутніх поколінь задовольняти власні потреби» [6, 11].

Модель людиноцентризму дозволяє реалізувати весь комплекс необхідних реформ, спрямованих не тільки на становлення громадянського суспільства, але й на здійснення докорінних економічних трансформацій як передумови конкурентоспроможності країни у XXI столітті.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Берлін І.* Дві концепції свободи / пер. з англ. О. Коваленко // Сучасна політична філософія: Антологія. – К.: Основи, 1998. – С. 57-113.
2. *Горобець В. М.* Засади політичних систем та інституційні моделі Гетьманщини, Запорізької Січі, Слобожанщини та Правобережної України / гол. ред. Смолій В. А. // Історія української культури у 5 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 3. Українська культура другої половини XVII – XVIII ст. – С. 105-149.
3. *Кремень В. Г.* Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.
4. *Фрейре П.* Педагогіка пригноблених / пер. з англ. – К.: Юніверс, 2003. – 168 с.
5. *Shultz T. W.* Investing in people: the economic of population quality. – С.: University of California Press, 1982. – 173 p.
6. *Куценко В.* Стратегія соціальної парадигми сталого розвитку / В. Куценко, О. Гарашук. // Економіст. – 2011. – № 4. – С. 10-13.

Отрешко В. С. Противоречия человекоцентричного государства в Украине и пути их преодоления.

Человекоцентризм как один из основополагающих принципов современного отечественного государства часто нивелируется противоречиями, которые своими корнями уходят к длительному тоталитарному прошлому страны. Присущий нашему прошлому системоцентризм как посттоталитарный синдром до сих пор господствует не только в коридорах власти, но и в сознании украинцев. Поэтому переход на демократическую платформу государства, которая имманентно предполагает реализацию человекоцентризма, связан не только с необходимостью осуществления коренных экономических трансформаций. Обществу нужны структурные реформы, которые должны гарантировать реальную свободу гражданину. Необходимым шагом реализации в Украине человекоцентричной модели является обеспечение прозрачности деятельности государственного аппарата, четкое согласование взаимодействия его отдельных институтов, а также практика широких общественных обсуждений при решении ключевых вопросов государственного строительства как основа обратной связи системы с обществом.

Ключевые слова: человек, культура, государство, государства, системоцентризм, человекоцентризм.

Otreshko V. S. Contradictions of the principle «man is centered» in the Ukrainian state and ways of overcoming them.

The principle «man is centered» as one of the fundamental principles of modern Russian state often leveled contradictions that are rooted long totalitarian past of the country. Inherent in our past as a post-totalitarian syndrome of the principle «system is centered» still dominates not only in the corridors of power, but also in the minds of Ukrainian. Therefore, the transition to democracy, the state, which inherently assumes implementation of the principle «man is centered» associated not only with the need for radical economic transformation. Society needs structural reforms to ensure real freedom of the citizen. A necessary step in the implementation of Ukraine of the principle «man is centered» model is to ensure transparency of the state apparatus, clear agreement on the interaction of the individual institutions, and the practice of broad public debate in addressing the key issues of state-building as the basis of the feedback system with society.

Keywords: people, culture, state, states, the principle «system is centered», the principle «man is centered».

Маловічко О. В.

ДЕРЖАВА ЯК СКЛАДОВА СИСТЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню змісту і подання механізму реалізації синергетичного/самоорганізаційного потенціалу держави, що реалізується завдяки наявності системи функціональних органів між державою і громадянським суспільством, які є рівноправними партнерами у створенні і відтворенні системи саморегуляції соціального організму країни. Проаналізовано зв'язки між державою і громадянським суспільством: структурні, взаємодії, конфлікту, породження, перетворення, функціонування, розвитку, управління і корекції.

Ключові слова: держава, соціальний організм, країна, громадянське суспільство, саморегуляція.

Актуальність теми обумовлена сучасним станом розвитку суспільства – переходом до інформаційної стадії розвитку, поглибленням глобалізаційних процесів, розвитком громадянського суспільства, створенням наддержавних утворень та актуалізацією потреби української громади у з'ясуванні перспектив, місця і ролі інституту держави у сучасному соціальному світі. За таких умов постає питання про подальшу долю держави як політичного утворення і її власні перспективи в умовах саморозгортання глобального громадянського суспільства, що нині спостерігається на теренах так званої старої Європи.

Держава як політичне утворення, як апарат управління суспільством розглядається в багатьох суспільних науках. Такі дослідження розпочалися ще в Стародавньому Китаї (конфуціанство, легізм), розповсюдилися в концепціях стародавніх мислителів, зокрема Платона і Аристотеля, продовжилися в теоріях держави і права (Ф. Аквінський, Т. Гоббс, Л. Гумплович, Г. Спенсер, К. Маркс, Ф. Енгельс, Л. Петражицький та ін.). Не залишилися осторонь і роботи політологічного плану (К. Гаджієв), а також дослідження з політичної соціології (наприклад, М. Вебер).

Матеріал для дослідження держави в контексті синергетичної парадигми знаходимо у роботах Л. Бевзенко, В. Беха, В. Вайданича, В. Вандишева, В. Василькової, І. Добронравової, О. Князевої, С. Колеснікової, М. Кузьміна, С. Курдюмова, В. Лук'янца, Г. Малинецького, А. Назаретяна, В. Ніколко, Дж. Ніколса, В. Пилипенка, В. Піддубного, І. Пригожина, М. Поповича, Г. Рузавіна,

І. Стенгерс, Г. фон Хайєка, Г. Хакена, В. Цикіна, І. Черненка, В. Шевченка та деяких інших дослідників.

На фоні майже повної відсутності спеціальних досліджень, присвячених проблемі держави як складовій системи саморегуляції соціального процесу, окремо треба розглядати ідеї, подані у роботах В. Беха, В. Вернадського, В. Келасьєва, Н. Крохмаль, В. Мазура, М. Сетрова. Наприклад, у дослідженнях В. Вернадського висвітлюється ідея ноосферичного походження соціального процесу. У той час, як провідні ідеї В. Келасьєва торкаються основ розуміння ноосоціогенезу як унікального та саморозвивального процесу, головна ідея М. Сетрова полягає в обґрунтуванні функціональної теорії організації соціальних систем різного призначення та масштабу. Монографічні дослідження В. Беха чи не єдині з присвячених механізму самоорганізації соціального світу, функціонування якого протікає в організменній формі, а система саморегуляції розглядається ним як орган у структурі цілого – соціального організму країни.

Однак, незважаючи на матеріал, накопичений сучасною вітчизняною та світовою теоретичною думкою щодо аналізу держави, спроб філософського узагальнення з метою виявлення закономірностей становлення та розвитку синергетичного потенціалу держави з позицій саморегуляційного контексту не здійснювалося.

Отже, наше завдання полягає у тому, щоб на основі робіт В. Беха та інших дослідників проаналізувати існуючі зв'язки або функціональні органи організму країни як канали і механізми реалізації змісту синергетичного потенціалу держави.

Поняття «організму» увійшло в науковий обіг з появою органіцизму у ХІХ ст., яскравим представником якого був Г. Спенсер. Перші згадки про суспільний організм як форму існування людини зустрічаємо ще в давньоіндійських Ведах (близько 3,5 тис. років до н. е.). Думка про те, що світ людей являє собою взаємопов'язаний організм, простежується і в іншій давньоіндійській пам'ятці «Махабхараті» (перша половина I тис. до н. е.). В одному з її епізодів говориться про єдину духовну субстанцію, до якої сягають всі емпіричні явища.

Пізніше ця ідея була підтримана Платоном, Аристотелем, Т. Гоббсом, О. Контом, Г. Спенсером, К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. Леніним, Е. Дюркгеймом та багатьма іншими філософами. У світовій соціології склався цілий напрямок, що одержав назву органічної школи.

У ХХ ст. ідеї органіцизму знайшли свої продовження у роботах В. Беха [23], який розробив і запропонував науковій громадськості концепцію соціального організму країни.

Для нас важливо те, що соціальний організм країни, як оригінальний зміст другої природи (соціального світу), має декілька форм проявів, а саме: сутнісну – у вигляді взаємодії людей між собою; функціональну – у вигляді людської діяльності; онтологічну – у вигляді суспільних відносин; логічну – у вигляді знань; субстанціональну – у вигляді інтелігібельної матерії; номенологічну – у вигляді фенотипічної інформації; суб'єктивовану – у вигляді природних або сутнісних сил особистості; об'єктивовану – у вигляді соціуму; фізичну – у вигляді слабого електромагнітного (лептонового) випромінювання.

Звернемось до унікальних функціональних органів – або зв'язків, що подані Е. Юдіним, а саме: структурування, взаємодії, конфлікту, породження, перетворення, функціонування, розвитку, управління і корекції.

Зв'язки структурування формують морфологічні канали буття і напрям, у якому синергетичний потенціал держави може реалізуватись. Вони створюють потенціал потенціалу держави. Це як вантаж, що піднятий над землею уже має, як відомо, потенційну енергію, яка може у будь-який момент перейти у кінетичну енергію і виконати роботу. Це як зайва фігура на шаховій дошці, що створює матеріальну перевагу одного гравця над іншим.

Цей тип зв'язків формує особливу морфологічну структуру у соціальному організмі країни, що отримала в науковій літературі назву гомеостат. Гомеостат це базисне функціональне поняття механізму обробки інформації. У живих системах гомеостат, на відміну від одиниці життя – клітки, виступає як інформаційна одиниця життя, тобто з його наявністю тільки забезпечується кругообіг нежиття [25, 172]. При аналізі процесу саморегуляції соціального організму ми не можемо нічого пояснити без використання гносеологічного апарату молодшої науки гомеостатики, що системно освоює не тільки орган саморегуляції гомеостату але і його функції.

Зв'язки взаємодії виникають між державою і громадянським суспільством на основі наявності двох форм влади – державної і недержавної – утворюють умови динамічної взаємодії, у результаті чого виникає така взаємодія, що створюється за особливими законами інформаційного спілкування.

Держава може реалізувати свій самоорганізаційний потенціал завдяки особливій якості директивної інформації. Це обумовлюється

двома обставинами. По-перше, така інформація постає перед нами як цінність. Це означає, що рух універсуму у вертикальній площині (нагадаємо, що ним може бути духовний розвиток людини, колективів, етносу, нації або народу) ґрунтується перш за все на зміні кількості і якості інформації. Останнє означає, що духовне життя розгортається в системі координат «цінності – сенс». Живий організм, як похідний від першої, матеріальної природи, діє в рамках дихотомії «потреба-активність». Нагадаємо, що в матеріальних формах життя цьому відповідають координати «простір – час».

По-друге, держава може і повинна виступати аттрактором у регуляції соціального розвитку, оскільки вона має ексклюзивне право на офіційне визнання пріоритету інтересів різних соціальних груп, що складають населення країни. Саме у цьому полягає сутність і зміст політичного керівництва. Для цього вона має: по-перше, право застосувати примус до непокірних; по-друге, інструменти такого впливу – так звані силові структури, у тому числі, армію, розвідку, контррозвідку, міліцію, службу державної охорони, СБУ та ін.; по-третє, специфічні форми державного регулювання на відміну від державного управління, що реалізується на основі так званого управлінського циклу.

Регуляторна політика держави, у якій виливається її синергетичний потенціал, детермінує зміст регуляторних актів та сферу адміністративних процедур, зокрема процедури погодження рішень органів влади, консультації з неурядовими організаціями, спостереження за виконанням ухвалених рішень, встановлення адміністративної відповідальності за порушення, в тому числі у сфері державної інформаційної політики.

Однак, потреби забезпечення ефективної життєдіяльності людини у соціумі вимагають від держави розумного алгоритму поведінки по відношенню до громадянського суспільства і вступу з ним у сталу взаємодію.

Зв'язки конфлікту викривають наявність суперечностей між поведінкою держави, що обумовлюється її стремлінням провести ті чи інші реформи в країні, і потребами громадянського суспільства. Конфлікти постійно виникають у будь-якій країні світу. Походження їх також може бути різним. Наприклад, майдани в Україні виникли як результат масового незадоволення громадянського суспільства діями вищого керівництва нашої держави. Наслідки останнього з них досі не отримали свого логічного завершення не лише для України, але й для світу в цілому, щонайменше для її сусідів.

Держава у такому випадку має знайти у собі сили переглянути власну політику і розробити якісно нову ідеологію, знайти сили і ресурси, тобто задіяти, а точніше – актуалізувати нові складові потенціалу або змінити напрями і алгоритми його застосування.

Розвиток кризових зв'язків між державою і громадянським суспільством веде до дезорганізації, що є діалектично протилежним явищу організації. Обґрунтовував його російський вчений А. Ахієзер [2]. Сенс дезорганізації у тому, що через неї суспільство інтерпретується з точки зору пронизуючих його ентропійних процесів, постійно порушуючи всі його параметри: форми відносин, елементи раніше сформованої культури, життєво важливі функції соціального організму. Дезорганізація певною мірою присутня завжди, але вона несе в собі небезпеку переходу через якусь межу незворотності.

Дезорганізаційні процеси в суспільстві є природними, об'єктивними, а тому складають необхідний елемент соціального розвитку. Їх природність зумовлена наявністю суперечностей, які досягають в системі різних рівнів інтенсивності. Проаналізувати та спрогнозувати дію всіх дезорганізаційних процесів принципово неможливо.

Отже, конфліктні зв'язки особливо при їх значному загостренні здатні звести на нанівець самоорганізаційний потенціал будь-якої держави, довести її до банкрутства і саморозпаду соціального цілого, як це у свій час сталося, наприклад, з Римською імперією або СРСР, або стати вірогідним приводом для воєнної експансії.

Зв'язки породження у структурі системи саморегуляції країни є каналами, по яким розгортається синергетичний потенціал держави. Держава є з ініціативами розбудови різних сегментів життєдіяльності громадянського суспільства і під нові потреби останнього цілеспрямовано проводить політику розбудови власної структури і накопичення власного організаційного потенціалу.

Модернізація державного устрою не може надто далеко випереджати розвиток громадянського суспільства, оскільки це веде до встановлення диктатури держави і породженню нового Левіафану.

Будучи концентрацією «спільної волі», держава – «Левіафан» зосереджує, як відомо з ідеї Т. Гоббса, в руках правителя (однієї особи або групи) всю суспільну владу, постає як «велика особа». Заперечуючи принцип поділу влади, Т. Гоббс наполягає на її єдності в усіх функціях, проголошує непідзвітність правителя громадянам, зобов'язання підлеглих визнавати себе відповідальними за будь-які дії влади. Єдність держави, суспільства, уряду, народу – центр, концепту

«Левіафана». Він не тільки не передбачає принципу народного суверенітету, а, навпаки, рішуче його заперечує [6].

За Т. Гоббсом, народ добровільно, за взаємною згодою передає, як відомо, раз і назавжди владу державі і тим самим відмовляється від власних свобод, визнає право суверена не тільки регулювати соціальні і майнові відносини громадян, а й визначати «зміст» їхнього духовного життя. «Левіафан» – цей «смертний бог» – поширює свої прерогативи на всі сфери людського буття [6].

Ця теза викликала різкі заперечення тих прихильників теорії «договірної держави» (Дж. Мільтон, Ж.-Ж. Руссо), які обстоювали принцип суверенітету народу, проголошували його джерелом і єдиним володарем владних функцій. За оцінкою Ж.-Ж. Руссо, гоббсівське розуміння держави прирівнює її до в'язниці, де роль головного тюремника виконує сам правитель [17; 18]. І це закономірно, оскільки у такому випадку самоорганізаційний потенціал держави значно обмежується якістю бюрократизованого апарату державних службовців, набуває одноманітності у методах і формах поведінки, губить динаміку перетворень у царині організації і модернізації соціального життя.

Зв'язки перетворення сприяють тому, що будь-яка упорядковувальна дія, поштовх до самоорганізації з боку держави не залишається без уваги з боку громадянського суспільства. Це обумовлено їх взаємозалежністю як морфологічних цілісностей, що перебувають у якості складових елементів у структурі органу саморегуляції соціальної системи.

Хоча є моменти коли громадянське суспільство може свідомо чи підсвідомо не виконувати закони, як це сьогодні відбувається в Україні або ігнорувати ініціативи держави, наприклад, держава розпочала війну, а народ країни її не підтримує. Але це як правило виключення.

Більш закономірною формою співіснування держави і громадянського суспільства є намагання перейти від неупорядкованого стану до більш упорядкованого. Перший стан визначається в термінах термодинаміки та теорії інформації як ентропія, а другий як негентропія. Нагадаємо, що ентропія в теорії інформації тлумачиться як міра невизначеності стану об'єкту або як міра браку інформації, якщо йдеться про соціальний організм як цілісну систему. Ентропія є функцією імовірності. Її значення наближається до нуля, якщо імовірність наближається до одиниці, і стає нескінченною, якщо імовірність дорівнює нулю [28, 690].

Зв'язки функціонування формують найбільш повний дискурс прояву синергетичного потенціалу держави, оскільки саме тут можна

знайти його різні варіації. При цьому самоорганізаційний потенціал, а потім і дія держави полягає у створенні унікального продукту – системи саморегуляції соціального цілого, що характеризується здатністю соціального організму країни самому впорядковувати свої суперечності, які спонтанно виникають у ході повсякденного життя людей. І робить вона це шляхом взаємоузгодження взаємодії людей між собою [12].

Зміст саморегуляції соціальної системи ми розглядаємо, вслід за Н. Крохмаль, не як сам по собі субстрат соціального явища, а як його внутрішній стан, сукупність процесів, що характеризують взаємодію утворюючих її елементів між собою і з середовищем та зумовлюють їх існування, розвиток і зміну; в цьому сенсі сам зміст саморегуляції виступає як процес локалізації соціальної взаємодії людей у просторі та циклізації у часі [12, 61].

Система саморегуляції соціального організму країни є сукупністю елементів та процесів мікрокосму, що набули буття для себе, є центром другої природи універсуму, в якому вся соціальна реальність об'єдналася й ідеалізувалася у ході локалізації соціальної взаємодії людей у просторі та циклізації у часі.

Найдовша локалізація соціальної взаємодії людей у просторі та циклізації у часі розпочалася з появою держави як історичної форми саморегуляції соціального організму країни. Хоча слід наголосити на тому, що тривалий час існували історичні форми архетипного рівня (Н. Крохмаль), проте ці форми носили характер постійного становлення та розвитку, оскільки людство в первісному суспільстві знаходилося в процесі антропосоціогенезу, результатом якого стала нормативна піраміда (В. Бачинін [3]), яка з остаточним завершенням процесу антропогенезу, перетворилася на систему соціальних норм, що регулювали і регулюють життя суспільства.

Зв'язки розвитку подають нам портрет синергетичного потенціалу держави завдяки таким соціальним явищам як «соціальна зміна», «трансформація» або «модернізація». Так, наприклад, вітчизняна дослідниця І. Предборська зазначила: «Вихідним поняттям соціально-філософського аналізу нестабільності суспільства варто вважати «соціальну зміну». На відміну від поняття «суспільний розвиток», яке вживається переважно у вітчизняній суспільствознавчій літературі, поняття «соціальна зміна» не передбачає однозначної зумовленості переходу від етапу до етапу, чіткої спрямованості розвитку, вивчає усе різноманіття можливих станів суспільства» [16, 6].

Поняття «соціальні зміни» було введено Г. Огборном в 1922 році і з цього часу використовується соціологією для аналізу соціальних

процесів. Українська дослідниця Н. Отрешко розподіляє соціальні зміни на трансформацію та репродукцію. Трансформація – це глобальні процеси, що відбуваються на макро- і мегарівнях, це якісні переходи від однієї стадії розвитку до іншої. Репродукування – це зміни, спрямовані на збереження існуючого ладу [15].

Наприкінці 90-х років ХХ ст. термін «соціальні зміни» в соціології було замінено на термін «трансформація». Трансформація (з латинської – *transformatio*) це один з термінів, що позначає перебудову, перетворення [19, 504]. Трансформаційний період у суспільному розвитку – це особлива стадія розвитку, в якій вимальовується своя структура, свій устрій, свої тенденції і методи регулювання. Трансформаційний процес за своїм змістом включає: заперечення суттєвих елементів минулого і їх подолання, висунання нових цілей та ідеалів, визначення способів і засобів просування до них.

Сутнісними характеристиками трансформацій є:

1. Інтегральна спрямованість постійно нагромаджуваних еволюційних перетворень і процесів.

2. Єдність дії в ході структурних трансформаційних принципів детермінізму, розвитку, стохастичності.

3. Багатоваріантність та ієрархічність еволюційних змін.

4. Єдність синхронних і діахронних перетворень.

5. Ймовірність висхідних (прогресивних) та низхідних (регресивних) ліній розвитку.

6. Наявність міри, рівнів складності та багатофазності структурних трансформацій.

7. Відносна інваріантність, ймовірність відтворюваності пройдених фаз і деструктивності структурних трансформацій [21, 131].

Крім структурних трансформацій, важливе місце у розбудові поняття «трансформація» займає теорія модернізації. Український дослідник М. Михальченко розглядає модернізацію як частину трансформації: «...Трансформація, зміни, розвиток можуть бути зорієнтованими куди завгодно: вперед, назад, в сторону, по колу та інше. Модернізація орієнтує суспільство і його структури, сфери на вдосконалення, просування вперед, на розробку та реалізацію нових цілей, завдань, пріоритетів, стратегій. Модернізація – це творчо-перетворювальна функція (самоорганізаційного потенціалу держави – виділено авт.) розвитку» [14, 38].

Транзитологія як спеціальна наука про суспільні трансформації робить спробу розподілити соціальні зміни на глобальні трансформації, внаслідок яких виникають зовсім нові соціальні умови, стани суспільства, соціальних інститутів, соціальних структур, і прості

трансмутації, що спричиняються лише модифікацією та реформуванням існуючого соціального порядку. Таким чином, з погляду транзитології, трансформація – це якісні зміни в системі суспільства, це процеси, які супроводжуються істотною зміною всієї системи соціальної взаємодії, мереж взаємозв'язку елементів в ній та зміною їх функцій. Такі зміни стосуються підвалин соціальної реальності, адже їх наслідки позначаються на всіх сферах суспільного життя, трансформуючи його найважливіші характеристики. Трансформація – це перехід від накопичуваних ознак нового до порушення старих основ, становлення якісно нового стану або структури. Традиційно трансформація асоціюється з перехідним станом суспільства. «Соціальна трансформація – це період становлення нових соціальних форм, затвердження нових принципів соціального устрою, виникнення нових соціальних інститутів» [11, 86]. Період соціальної трансформації реалізується і у відповідному соціетальному стані. Соціетальний стан – це функціональна характеристика соціуму, в якій виявляються ті його глибинні особливості, завдяки яким соціуму притаманні ті чи інші сутнісні форми існування [8, 112].

Зв'язки управління подають нам унікальність взаємодії держави і громадянського суспільства як двох потужних і здатних до управління суб'єктів за принципом «суб'єкт – суб'єктних» відносин. Ми довгий час не могли досягнути явище саморегуляції соціального організму, оскільки цьому заважало тривале ігнорування офіційною «марксистсько-ленінською» філософією з суто ідеологічних міркувань кібернетики як науки, яка одна тільки й здатна розкрити генезу механізму управління як специфічної форми матеріального процесу (руху матерії), замкнутої інформаційними зворотними зв'язками, що забезпечують як збереження сталості системи, так і її саморозвиток [19, 293]. Як наслідок такого ігнорування, у філософській і економічній літературі все ще зустрічаються неадекватні визначення управління як лише несиметричного односпрямованого впливу суб'єкта на об'єкт.

У сучасній вітчизняній літературі цей недолік здається поступово долається. Так у працях В. Беха, Ю. Бех, що присвячені саморегуляційній парадигмі освіти як процесу і продукту концептуалізації управління галуззю, у працях В. Беха і Л. Семененко, у докторських дослідженнях І. Шавкун [23] та Ю. Бех [4], які присвячені філософським проблемам соціального управління та деяких інших дослідників поступово формується погляд на соціальне

управління як на взаємодію двох і більше учасників за принципом «суб'єкт – суб'єктних» відносин.

Зв'язки корекції подають механізм взаємовпливу державної і недержавної влади один на одного за принципом зовнішнього зв'язку. На сьогодні ще багато авторів продовжують ігнорувати або ж просто не розуміти визначальної ролі зворотних зв'язків у процесах управління. За твердженням, наприклад, О. Крушанова, зворотній зв'язок «не є найістотною ознакою управління» [13, 247]. Більш того, і «Філософський словник» (1991 р.) [22] тлумачить управління без залучення понять зворотного зв'язку, адаптації та самоорганізації. Таке розуміння філософами явища управління лежить не в науковій, а, як і колись, в ідеологічній, конфронтаційній площині, оскільки все ще змістовними вважаються твердження, згідно з якими «на практиці спостерігаються два типи управління: стихійний і свідомий (плановий)». Ясно, що дотримуючись такої заідеологізованої методологічної настанови неможливо вийти на розуміння сутності явища саморегулювання для процесів саморозгортання соціального організму.

Корекція відбувається завдяки наявності не простого зворотного зв'язку, а негативного і позитивного зворотного зв'язку, що притаманні так званим функціональним системам. Вони притаманні будь-яким живим системам. Відкриття принципу зворотного зв'язку стало видатним відкриттям не тільки для розвитку техніки, але й мало винятково важливі наслідки для розуміння сутності процесів адаптації, управління і самоорганізації. Зворотні зв'язки є основним чинником у формуванні системних властивостей і тезаурусу систем у цілеспрямованій поведінці. Принцип зворотного зв'язку Н. Вінер називав «посохом сліпого» і «секретом життя», а французький біолог П. Латиль – «секретом загальної упорядкованості (організованості)». Будь-яка функціональна система при ефективному використанні негативного зворотного зв'язку стає самовдосконалюючою, розвивається еволюційно і не потребує перебудови.

Негативний зворотний зв'язок зазвичай стабілізує роботу системи, вона в такому випадку знаходиться у стані відносної динамічної сталості – гомеостазу. Позитивний зворотний зв'язок, як правило, призводить до нестійкої роботи системи. Нелінійний позитивний зворотний зв'язок часто супроводжується досягненням станів нестійкості, наслідки якої для людини можуть бути, в залежності від результатів, як бажаними, так і небажаними [9, 97-98]. Розвиток через нестійкість і наступне розгалуження (біфуркація) – це реальний феномен, і людина повинна з ним рахуватися.

На нашу думку, специфікою соціальних систем є те, що зворотний зв'язок здійснюється всередині соціальної системи в двох напрямках. В якості відправника і приймача сигналів зворотного зв'язку виступає в різних ситуаціях і керівна, і керована підсистема. Продукт діяльності (вихід) керівної підсистеми – нормативні акти, програми, звернення – може або бути прийнятий керованою підсистемою, реалізований безпосередньо у взаємодії (поведінка без зворотного зв'язку), або прийнятий як такий, що не відповідає актуальній меті, але здатний скоригувати мету функціонування керованої підсистеми у бажаному напрямку (позитивний зворотний зв'язок), або відхилений, як такий, що не відповідає меті керованої підсистеми (негативний зворотний зв'язок).

Таким чином, підбиваючи підсумки аналізу держави як складової соціального організму країни, слід зазначити наступне:

- по-перше, зміст держави презентовано як сукупність організаційних процесів, що забезпечується морфологічними органами, що входять до складу держави;

- по-друге, було проаналізовано різні види зв'язків між державою і громадянським суспільством: структурні, взаємодії, конфлікту, породження, перетворення, функціонування, розвитку, управління і корекції, що забезпечують співіснування державної і недержавної видів влади як складових системи саморегуляції соціального організму країни і утворюють потужне кратологічне поле, у межах якого саме й реалізується синергетичний потенціал держави.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямку можуть містити аналіз критеріїв ефективності функціонування держави як складової системи саморегуляції соціального організму країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абдеев Р. Ф.* Философия информационной цивилизации. – М.: «ВЛАДОС», 1994. – 336 с.
2. *Ахиезер А. С.* Дезорганизация как категория общественной науки // Общественные науки и современность. – 1995. – № 4. – С. 42-52.
3. *Бачинин В. А.* Философия права и преступления. – Харьков: Фолио, 1999. – 607 с.
4. *Бех Ю. В.* Філософський модус загальної теорії управління: монографія / Мін-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – 476 с.
5. *Бех В. П.* Генезис соціального організму країни: Монографія. 2-е вид. доп. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 288 с.

6. *Гоббс Т.* Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Сочинения в двух томах. – Т. 2. – М.: Мысль, 1991. – С. 3-545.
7. *Горский Ю. М.* Гомеостатика: модели, свойства, патологии // Гомеостатика живых, технических, социальных и экологических систем. – Новосибирск: Наука, Сиб. отд., 1990. – 280 с.
8. *Донченко О.* Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія / О. Донченко, Ю. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
9. *Качуровський М. О.* Синергетика: нове мислення: Навчальний посібник / М.О. Качуровський, О.А. Наумкіна, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2004. – 128 с.
10. *Кондаков Н. И.* Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1975. – 720 с.
11. *Краснодембровский З.* На постмодерніських роздоріжжях культури. – К.: Основи, 2000. – 196 с.
12. *Крохмаль Н. В.* Історичні форми саморегуляції соціального процесу. – Запоріжжя: «Просвіта», 2004. – 144 с.
13. *Крушанов А. А.* К вопросу о природе управления // Информация и управление. – М.: Наука, 1985. – 285 с.
14. *Михальченко Н. И.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2001. – 440 с.
15. *Отрешко Н. Б.* Концепції соціальної зміни в класиці соціології (історико-соціологічний аналіз) // Автореф. дис. ... к-та соц. н.: 22.00.01 / КНУ. – К., 1998. – 17 с.
16. *Предборська І. М.* Теорія соціальної зміни: соціально-філософський аналіз. Автореф. дис. ... д-ра філос. н.: 09.00.03 / КНУ. – К., 1993. – 23 с.
17. *Руссо Ж.-Ж.* Об общественном договоре, или Принципы политического права // Трактаты. – М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 1998. – С. 195-407.
18. *Руссо Ж.-Ж.* Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми // Трактаты. – М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле; 1998. – С. 107-132.
19. Социология: Учебное пособие / Под ред. А.Н. Елсукова. – Мн.: НТООО «ТетраСистемс». 1998. – 560 с.
20. Стратегічне прогнозування політичних ситуацій та процесів: Монографія / за заг. ред. М.А. Лепського. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – 602 с.
21. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: Кол. монографія / Під ред. М.О. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – 687 с.

22. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.
23. *Шавкун І. Г.* Менеджмент як соціокультурне явище: соціально-філософський аналіз // Автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03. – К., 2008. – Інститут вищої освіти АПН України. – К. : 2008. – 35 с.

Маловичко Е. В. Государство как составная часть системы саморегуляции организма страны.

Статья посвящена изучению содержания и представления механизма реализации синергетического/самоорганизационного потенциала государства, реализующегося благодаря наличию системы функциональных органов между государством и гражданским обществом, которые являются равноправными партнерами в создании и воспроизведении системы саморегуляции социального организма страны. Проведен анализ связей между государством и гражданским обществом: структурных, взаимодействия, конфликта, порождения, преобразования, функционирования, развития, управления и коррекции.

Ключевые слова: государство, социальный организм, страна, гражданское общество, саморегуляция.

Malovichko O. V. State as a self-regulation system of country's social organism component.

The present article is concerned with a research of the content and representation of synergetic / self-institutional state's capacity realization mechanism, which is realizing due to existence of functional bodies system between the state and civil society, both are equal partners in creation and reproduction of self-control system of a country's social organism. The object of the article is the patterns of synergetic capacity of the state formation and development in self-regulation paradigm. The analysis of communications between the state and civil society is carried out: structural, interactions, conflict, generation, transformation, functioning, development, management and correction. Each type provides coexistence of the state and non-state power as a component of self-control systems of a country's social organism and creates a powerful cratological field within which the synergetic capacity of the state is realized.

Keywords: state, social organism, country, civil society, self-regulation.

Артюшенко О.

СУЧАСНІ РИСИ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

У статті проаналізовано сучасні риси української ментальності в контексті викликів глобалізації та інформаційної революції. Автор проводить

паралель між минулим та сьогоднішнім, життям пращурів українського народу та сучасних українців. У статті зауважено, що українська ментальність – це характер народу, який зазнає певних трансформацій при таких чинниках, як освіта та виховання, життєвий досвід та під впливом різних культур. Зазначено, що на сучасному етапі розвитку суспільства соціопсихологічний чинник є основним у формуванні української ментальності.

Ключові слова: українська ментальність, характер, риси, глобалізація, інформатизація, український народ.

Українська ментальність є своєрідним «характером» нації, народу, але найкраще, на нашу думку, цей характер прослідковується у конкретній людині. У повсякденному житті українець, можливо, і не усвідомлює такі наукові категорії як «ментальність» чи «менталітет». Наголосимо, що в процесі спільного проживання з іншими людьми, індивідуальні ознаки ментальності переносяться в загальний зміст, це в свою чергу, презентує українську ментальність вже на загальноетнічному рівні.

На нашу думку, характер людини постійно зазнає змін, знаходячись під впливом різних чинників: освіти, родини, виховання, культури, життєвого досвіду тощо. Ми розділяємо думку Д.Чижевського в тому, що ментальність не може залишатися незмінною. «І впливи чужих культур і великі зміни у власнім житті – все це накладає свій відбиток на психіку народну» [1, 439]. Підкреслимо, що ментальність українця формувалася багатолітнім досвідом його пращурів.

На нашу думку, риси сучасного українця, які формувалися протягом тривалого часу, на сьогоднішній день перебувають у стані інтеграції як між собою, так і з рисами ментальності інших етносів. Ми вважаємо, що головною причиною такої інтеграції в наш час є невідворотні процеси глобалізації та інформаційної революції. Швидкість обміну товарами та послугами, трудовими ресурсами, інформацією між країнами світу з невідворотною силою трансформують ментальний ландшафт континентів.

Ми хочемо привести думку О. Кульчицького, який вважає, що головними чинниками, які формували психіку української людини, були: 1) расові; 2) географічні; 3) історичні; 4) соціопсихологічні (суспільні); 5) культуроморфні; 6) глибинно-психічні (несвідомі) [1, 505]. В епоху глобалізації та інформаційної революції соціопсихологічний чинник, на нашу думку, є основним у формуванні сучасної української ментальності. Ми вважаємо, що суспільні процеси виступають рушійним фактором формування сучасної української ментальності.

Риси ментальності українського народу цілком відповідали її природній красі. Українці отримали у спадок багату територію з помірним кліматом, про що історично говорять постійні набіги чужоземців, красу української землі оспівували, нею захоплювалися. В цьому контексті варто згадати слова В. Січинського: «Що за розкіш Малоросія! В її природі нема нічого яскравого, різкого, але стільки миролюбного, ласкавого» [2, 214, 216].

Зауважимо, що зближення з природою було притаманним пращурам українського народу ще з часів язичництва, вони відчували себе частиною Всесвіту. Варто згадати слова В. Січинського: «Шануючи красу і щедрість рідної землі, вони створювали штучне середовище свого побутування у гармонії з довкіллям [3, 68]. «По городах... багато посіяних і посаджених квітів і зілля з дзвіночками, туберозами й айстрами, з кавунами, гарбузами, огірками і іншою на Україні так плеканною городиною» [2, 194]. Відмічав любов українців до рідної землі, природи, прагнення прикрашати рідну оселю і батьківський край і дослідник М. Погодін [4, 10]. Ми зауважимо, що любов українського народу до природи плекалася саме багатівіковою історією.

На нашу думку, риси української ментальності сформувалися в далекому минулому предків українського народу в процесі їхнього спільного проживання, спільної праці та відпочинку. Родючість української землі, бажання та вміння на ній працювати, виплекали в українського народу таку рису як працьовитість. Це підтверджується тим фактом, що сучасний українець не цурається складної роботи за кордоном. Ми вважаємо, що земля, як в минулому, так і сьогодні, для більшості українців, є не лише засобом для існування або відпочинку – це незалежність і певного роду забезпеченість. Підкреслимо, що у сучасних заможних українців спостерігається тенденція до побудови «хатинки» за містом. Ця тенденція перейнята в жителів європейських країн, де звичка проживати за містом чи в передмісті є явищем поширеним, і це аж ніяк не вважається примхою чи забаганкою, це доступне кожному пересічному громадянину. Коли європейці такими діями демонструють свою відкритість, сучасні українці, навпаки, закриваються у своїх «хатинках» аби ніхто не потурбував їхній індивідуальний світ. Зауважимо, що сучасний заможний українець відмежовується від всього суспільства своїм «невеличким містечком» зі своїми правилами та своїми законами. На нашу думку, такий сучасний українець демонструє свою пасивність та байдужість до всього суспільства.

Ми стверджуємо, що саме процеси глобалізації та інформаційної революції трансформують риси ментальності сучасного українця. На жаль, ця трансформація диференційоє не в позитивну сторону. Так, на нашу думку, у більшості українського населення присутні такі негативні риси української ментальності як зверхність та пихатість, небажання допомоги та співчуття. Такі «зарозумілі» українці забувають звідки вони родом і з якого племені. В українському суспільстві незгуртованість, неповага та недовіра один до одного призводять до багатьох дріб'язкових питань родинного характеру. М. Костомаров слушно зазначає: «Кровний зв'язок і рідня мало привертають у нас людей до згоди і взаємної любові... В південній Русі, щоб зберегти любов і згоду між близькими родичами, потрібно їм розійтися і якомога менше мати спільного» [5, 62].

Для українського народу історично склалося, що «родинна конкуренція» прослідковується ще з давніх-давен. Так, одружившись, виявляли бажання самостійно вести господарство. Прикладом є твір «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького, де змальовуються родинні проблеми. Ми підкреслимо, що ця тенденція спостерігається і серед сучасних українців. Вираз «сам собі пан» адаптувався і в епоху складних глобалізаційних процесів сьогодення. Проживаючи під одним дахом, декілька українських сімей, замкнувшись у своєму світі, знаходять безліч дріб'язкових протиріч, непорозумінь, що в майбутньому приводять до ворогування. На підтвердження нашої думки можемо привести приказку, яка дійшла і до сучасного українця: «Брат мій, а хліб їж свій». Це ще раз засвідчує, що спільне житло, спільне господарство не було притаманним для пращурів українського народу, ця тенденція спостерігається і в наш час.

Ми стверджуємо, що саме з дитячих років закладаються в українців егоцентричні риси характеру. Так, в кожній сім'ї дитина має свою кімнату, своє ліжко, свій одяг, свої інтереси; це її світ, хазяїном якого хоче бути лише вона. З роками егоцентрична домінанта особистості росте і досягає свого апогею, якщо її не попередити на початковій стадії. Сьогодні ця риса яскраво відображена у відношенні українця до приватної власності.

Аналізуючи український характер сучасного українця, маємо вказати на таку рису української ментальності як терплячість. М. Костомаров в своїй праці «Дві російські народності» наголошував: «Дух терплячості, відсутність національної гордовитості, перейшов в характер козацтва і залишився в народі до цього часу» [5, 48]. Віками український народ змушений терпіти випробовування, які зустрічаються на його долі. Згадаємо слова В. Стуса, які демонструють

українську терплячість: «Терпи, терпи – терпець тебе шліфує, сталить твій дух – ожог терпи, терпи» [6, 444]. Український народ змирився з тим, що його предки, які несли століттями важкий тягар, передали його своїм наступникам. Підкреслимо, що думки такого характеру, як свідчать соціологи, присутні більшості сучасним українцям. На нашу думку, такі песимістичні настрої українців не дозволяють зароджуватися здоровому оптимізму, віри у краще майбуття.

Іншою негативною рисою української ментальності, на нашу думку, що формувалася століттями, – є заздрість. Українцю краще позаздрити, ніж щось конкретне зробити для себе, для своєї держави. З процесами інформатизації та глобалізації, ця риса ще більше набула своєї виразності. Серед інших негативних рис назвемо вміння обіцяти, але не вміння виконувати обіцяне. Ми вважаємо, що вона присутня на всіх рівнях суспільства, але особливо це характерно для можновладців усіх рівнів. Пообіцяти – на половину зробити; головне вселити в душі людей надії та сподівання на краще.

Варто пригадати радянські часи, коли люди несли свої заощадження в Ощадний банк. Обіцянки на краще і заможне життя затьмарюють українцям очі, змушують їх вірити відвертим аферистам, адже довіра до тих, хто зробить їх заможними – дуже велика. Підкреслимо, що український народ століттями не жив, а виживав: в повоєнні часи, в часи голодомору, в післявоєнні роки, за часів перебудови. Кожен час приносив безліч проблем, які змушували самостійно шукати шляхи їх вирішення. Українці жили обіцянками доброго царя-батюшки, потім партії, а потім і української держави, адже звикли очікувати на милість «з гори».

Зазначимо, що людина, яка в щось вірить легше переносить незручності побуту, життя загалом, проте історія вчить, що бути занадто довірливим небезпечно. Банкротство мільйонів українців після афери С. Мавроді («МММ»), нічому їх не навчило, в 2011 році ця афера знову почала відроджуватись в Росії та Україні. Ми вважаємо, що в підвалинах української ментальності є риса так званої сліпої довіри, а інформаційна революція на сьогоднішній день пропонує велику кількість різних спокусливих рекламних оголошень. Наприклад, використовуючи Інтернет в своїх цілях, шахраї ошукують українців в космічних масштабах.

Український народ дуже часто сподівається не на свої сили та розум, а на чужий. Він згадує про стратегію і план в останню хвилину, коли вже нічого не можливо зробити. М. Юрій визначає, що «така безпосередність виявляє вже візантійський інфантілізм. Коріння його – розвинута матерналістична психокультура, в якій індивідуалізація не є

процесом соціального саморозкриття, самоподолання, дистанціювання від природної безпосередності; навпаки, фіксація цієї безпосередності, інфантилізму стає запорукою душевного комфорту для індивіда. Він зберігає разом з інфантильною фіксацією і власну індивідуальність, але на примітивний дитячий кшталт» [7, 177]. Можна припустити, що згадані риси української ментальності, закарбувалися в свідомості українського народу та стали їхньою характерною ознакою ще з часів запровадження християнства. Дopusкаємо, щоб їх викоринити, потрібно багато часу, але процес вдосконалення можна пришвидшити шляхом освіти та виховання. Підсумувати сказане можна словами Л. Гумільова, який вважав: «Етноси, які виділяють себе, завжди мають спільність поведінкових рис, які передаються з покоління в покоління за допомогою механізму умовно-рефлекторної спадковості» [8]. На нашу думку, саме така спільність рис української ментальності заважає успішному розвитку українського народу.

Варту виділити ще одну рису ментальності сучасного українця – це спокійність. Український народ спокійно ставиться до перебігу практично всіх подій, які відбуваються в країні. Вважаємо, що спокійність – це риса української ментальності, яка заважає українцям самоствердитися як нації. З одного боку, українці наодинці сміливо обурюються з приводу політичних подій, підвищення цін, інших негараздів суспільного життя, але з іншого, вони часто не мають сміливості сказати це вголос, спокійно спостерігаючи як розвиватимуться події далі, адже кожен воліє аби хтось був сміливішим і зробив перший крок. Така надмірна спокійність на публіці і неспокій в душі у комплексі із споглядальністю і надією на іншого, стримує розвиток усіх сфер суспільства. Подібна безрезультатна споглядальність не є схожою з результативним вичікуванням, що було продемонстроване США при відкритті другого фронту. Президент Рузвельт говорив своєму синові стосовно цієї події: «Ми, американці, лише запасні гравці, які сидять на лавці і спостерігають за футбольним матчем. Коли наші форварди (росіяни, китайці, англійці) видихнуться, ми з новими силами підємо в гру, щоб забити у ворота Гітлера вирішальний гол... Користуючись аналогією, відзначимо, що український народ споглядає все життя, але ніколи не забиває вирішального голу, а швидше отримує його в свої ворота. Питання Євроінтеграції, Угода про Асоціацію, останні події, пов'язані з цими питаннями, змушують українців переглянути свої погляди на життя і заявити на всю країну, на весь світ свою позицію щодо розбудови своєї держави.

Варто згадати про ще одну рису українців – гостинність. Вона була здавна присутня предкам українського народу. Гостинно припрошували до своєї оселі господарі чи-то чужих людей, чи-то перехожих, бо, як вважалося, гість приносив в дім щастя. Наразі ж, за глобалізації та інформаційної революції, гостинність втрачає свою ідентичність, існує недовіра до перехожих, та й сам символ «гість» для сучасного українця вже нічого не вартує.

На нашу думку, зосереджуватися в дослідженні лише на негативних рисах менталітету українського народу буде непатріотично, тому згадаємо чудову рису, яка притаманна українському народові – це його хазяйновитість. М. Грушевський у праці «Хто такі українці і чого вони хочуть» пише, що «українцями названо людей таких, що добро українського народу й української землі ставили метою свого життя і про неї хотіли дбати» [9, 202]. Прив'язаність українців до землі, описано не одним геніальним письменником. Очевидно, це пояснюється давньою поведінкою українських селян, які займалися землеробством. Як вказує М. Слюсаревський: «Українському менталітету властиві працьовитість, хазяйновитість, глибокий емоційний зв'язок з рідним краєм, миролюбний характер, гостинність; турбота про Батьківщину; рішучість, хоробрість у справі, захисту Батьківщини; індивідуалізм; інтроверсивність, спрямованість на самовдосконалення, демократизм; толерантність, гіпертрофована волелюбність, що межує з анархічністю; глибинна емоційність; стриманість; поєднання елегічних настроїв із нескромним оптимізмом; розвинена увага, що знаходить свій прояв в народній творчості [10, 209-211].

В епоху інформаційної революції та глобалізації ці риси значно трансформуються, але не зникають повністю. Хочеться дуже вірити, що кращі якості української ментальності, які передалися сучасному українцю від його пращура будуть функціонувати і надалі, і ніякі процеси людства не викоринять того доброго та світлого, що було започатковане нашими попередниками.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Федів Ю. О.* Історія української філософії: Навчальний посібник / Ю. О. Федів, Н. Г. Мозгова. – К.: Україна, 2001. – 512 с.
2. *Січинський В.* Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1992.- 216 с.
3. *Скрипник Г., Борисенко В.* Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць. Випуск 2(5). – Київ, 2002. – 442с.
4. Освіта. – 2011. – № 12-13 (5447-5448). – 2-9 березня. – С. 10.

5. *Костомаров Н. И.* Две русские народности. – Киев., 1991. – 72 с.
6. *Сорока М. О.* Відлуння десятиліть. Українська література II пол. 20-го ст. – К. : Грамота, 2001. – 464 с.
7. *Юрій М. Ф.* Етногенез та менталітет українського народу, Видання третє і перероблене. – К. : Кондор – 2007. – 262 с.
8. *Енциклопедія етнокультурознавства.* – К., 2000. – 296 с.
9. *Кононенко П. П., Кононенко Т. П.* Освіта ХХІ століття: філософія Родинності. – К. : АртЕк, 2001. – 240 с.
10. *Слюсаревський М. М.* Ілюзії і колізії. – К. : Гнозис, 1998. – 233 с.

Артюшенко О. Современные черты украинской ментальности.

В статье анализируются современные черты украинской ментальности в контексте вызовов глобализации и информационной революции. Автор проводит параллель между прошлым и нынешним временем, жизнью пращуров украинского народа и современных украинцев. Автор определил, что украинская ментальность – это характер народа, который испытывает определенные трансформации при таких факторах, как: образование и воспитание, жизненный опыт, а также под воздействием различных культур. Указано, что на современном этапе развития общества социологический фактор выступает в качестве основного в формировании украинской ментальности.

Ключевые слова: украинская ментальность, характер, черты, глобализация, информатизация, украинский народ.

Artyushenko O. Modern features of Ukrainian mentality.

In the article the modern lines of Ukrainian mentality in the context of challenges of globalization and information revolution are analysed. An author compares the past and present time, the life of ancestors of the Ukrainian people and modern Ukrainians. The author defined, that Ukrainian mentality is the nature of the people, that tests the certain transformations at such factors, as: the education and the upbringing, the vital experience and under the influence of different cultures. Pointed, that the sociological factor is the main one in the formation of the Ukrainian mentality at the present stage of the development of society. The ancestors of the Ukrainian people were connected with the nature, the earth it formed such line of mentality as an industriousness, which is inherent to the Ukrainian people today. The works of famous writers testify us that family competition, egocentrism of the modern Ukrainian were formed in the past. Patience, envy, lack of ability to hold promises, calmness, faith in rich life by easy gain, infantilism are the lines of modern Ukrainian, that make his not to go forward, but to go around in a circle, and it brakes the processes of the development of the society. Hospitality, emotionality, tolerance, individualism inherited the modern Ukrainians from their predecessors are also subject to certain transformation under the influence of processes of globalization.

Keywords: Ukrainian mentality, character, globalization, informatization, Ukrainian people.

ПОЛІТОЛОГІЯ

Свиридов К.

ЕФЕКТИВНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ: РЕАЛІЗАЦІЯ У СПІВПРАЦІ

У статті проаналізовані конкретні напрями та технології реалізації державної молодіжної політики. На думку автора, її ефективність безпосередньо залежить від співпраці держави з молодіжними громадськими організаціями. Останнє має свої труднощі й суперечності, зокрема стосовно довіри молоді до державних структур, якості політичної культури молоді, готовності майстерності державних службовців до співпраці з молоддю тощо.

Ключові слова: людина, молодь, культура, політика, держава, громадські організації, виховання, освіта.

Важливим напрямком реалізації державної молодіжної політики є розвиток співпраці державних органів з молодіжними рухами шляхом залучення молодіжних громадських організацій до розробки національних молодіжних програм, до участі в реалізації спільних заходів, до роботи в дорадчих органах, конкурсних комісіях тощо. Упродовж останніх років щорічно майже 100 всеукраїнських громадських молодіжних і дитячих об'єднань активно співпрацювали з Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту, подаючи на розгляд конкурсної комісії, що діє при Міністерстві, пропозиції щодо фінансування майже 300 їхніх програм та заходів стосовно вирішення соціальних проблем дітей та молоді, серед яких одною з базових є Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2009-2015 рр.

Разом з тим, відповіді респондентів під час проведення дослідження «Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації» показують, що і в квітні 2010 р. настрої молодих людей стосовно реалізації державної молодіжної політики в країні залишаються майже такими ж самими, як і в попередні роки. На запитання «Чи відчуваєте

Ви реалізацію державної молодіжної політики в Україні?», відповіді молоді розподілились таким чином (%) [1, 212]:

Варіанти Відповіді	15-19 Років	20-24 Років	15-28 років	28-34 років	15-34 років
Так	10	10	10	7	9
Ні	75	79	77	82	79
Важко відповісти	15	11	13	11	12

Необхідно підкреслити, що не існує великої різниці в оцінках щодо реалізації державної молодіжної політики між сільською і міською молоддю (наприклад, не відчують її впливу 81 % тих, хто живе в обласних центрах, а серед тих, хто живе в селах, 75 %). Майже однаково її сприймають в різних регіонах країни (її дію відчують у межах 9-13 % опитаних, однак у столиці країни молодь налаштована більш критично: лише 1 % респондентів – жителів Києва заявили, що вони відчують реалізацію державної молодіжної політики).

Низка проблем виникає в контексті залучення молодіжного руху до реалізації державної молодіжної політики. З одного боку молодь усвідомлює важливість участі у діяльності громадських об'єднань: цю функцію як важливу оцінює майже дві третини опитаних (68 % молодих респондентів). Ще вище оцінюється необхідність контролю з боку недержавних громадських організацій за діяльністю органів влади: його важливість підкреслюють понад три чверті опитаних зі складу молоді.

Проте, з іншого боку, як свідчать ці опитування «Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації», лише 1 % молодих людей у разі необхідності вирішення своїх проблем звертається до громадських організацій [1, 218].

Частково такий рівень критичності (або абсентеїзму) молоді до наявної державної молодіжної політики може бути пояснений наступним: як вважають вчені, ціннісна свідомість сучасної молоді формується в умовах важкого виходу країни з загальної кризи, безробіття, інфляції, стрімкого зростання цін, а для студентів – плати за освіту в не бюджетних вишах, корупції, злочинності тощо. Ці і не лише події та загальний негативний стан в державі призвели до того, що молодь виявилась однією з найбільш соціально занедбаних і найменш соціально захищених спільнот нашої країни, що молодіжне середовище розшарпують різні проблеми, що питома вага цих проблем

вже давно перевищила критичну масу і загрожує соціальними вибухами. У сучасних умовах розвитку країни ще не сформована «критична маса» молодих людей, налаштованих на розвиток і самореалізацію, значна частина української молоді не хоче боротися за своє майбутнє, не цікавиться справами держави, суспільства і веде «конформістський» спосіб життя.

Це підтверджено і даними моніторингу громадської думки, який здійснюють Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка та Центр «Соціальний моніторинг», останніми роками постійно 15-20 % 18-34-річних респондентів заявляють, що вони взагалі не цікавляться політикою. Водночас молоді люди все ж залишаються досить політизованими: за даними жовтневого 2009 р. дослідження, кожний десятий з них постійно стежив за політичним життям в Україні (у серпні 2009 р. про це заявило 11 % опитаних), а більш ніж третина (у серпні 2009 р. – 33 %, а в жовтні цього ж року – 36 %) стежили за головними подіями в політичному житті (при цьому другорядні ж залишалися поза їх увагою). Динаміка розподілу відповідей респондентів віком 18-35 років на запитання: «Якою мірою Ви цікавитесь політичними процесами, що відбуваються в Україні?» (%) виглядає таким чином [1, 213]:

Варіанти відповіді	грудень 2006р.	грудень 2007р.	грудень 2008р.	серпень 2009р.	грудень 2009р.
Постійно стежу за політичним життям в Україні	9	9	13	11	10
Стежу за головними подіями в політичному житті, другорядні ж залишаються поза моєю увагою	46	34	37	33	36
Інтерес до політичного життя виявляється у мене дуже рідко	29	35	33	38	37
Взагалі не цікавлюся політикою	15	20	15	17	16
Важко відповісти	1	1	2	1	1

Молодь, порівняно з іншими віковими групами населення, упродовж усього періоду спостережень проявляє менше довіри майже до всіх соціальних інститутів.

Молодь усіх вікових категорій переважно негативно оцінює діяльність органів влади щодо вирішення проблем у всіх важливих для неї сферах. При цьому такі настрої майже не змінюються з часом. За даними моніторингу, найбільш критично оцінюється діяльність органів влади у сфері забезпечення житлом та у царині праці: так, серед 15-28-річних респондентів у травні 2002 р. негативно її оцінили відповідно 80 % і 77 %, а у квітні 2010 р. – відповідно 74 % і 71 %. Дещо лояльніше постійно оцінюється діяльність держави щодо вирішення проблем у сфері навчання, фізичної культури та спорту, дозволя.

Як свідчать результати опитування «Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації», державні органи не лише недостатньо ефективно працюють над вирішенням питань державної молодіжної політики, а й є доволі недоступними для отримання інформації, необхідної для реалізації прав молоді. Лише дещо більше третини молоді (36 %) вважає їх доступними, решта ж переконана, що вони є недоступними, при цьому кожен шостий з опитаних (16 %) заявив, що державні органи зовсім недоступні для отримання необхідної інформації.

Такий стан справ змушує молодих людей за необхідності вирішення своїх проблем звертатися, у першу чергу, до батьків, родичів (так чинять 74 % опитаних) або до своїх друзів (38 %). У крайньому разі вони вирішують їх самостійно (40 %). І лише по 2 % опитаних заявили, що вони у цьому разі звертаються або до державних установ у справах молоді, або до інших державних установ [1, 217].

Серед тих, хто має базову загальну середню освіту, підтримують діяльність виховних організацій 23 % опитаних, а у складі респондентів з вищою освітою – 34 %. Підтримка молодіжного руху визначається певною мірою і статком респондентів: так, серед осіб, родини яких мають низький рівень матеріального забезпечення, 17 % заявили, що молоді взагалі не потрібні молодіжні організації, серед опитаних із середнім статком – 5 %, а серед респондентів зі статком, вищим за середній, – 6 % [1, 219].

На політичні організації молоді як необхідні вказали тільки 10 % серед 15-19-річних респондентів і 6 % серед 30-34-річних.

Ці цифри отримують пояснення, якщо акцентуватися на специфіці соціально-політичної активності молоді (і студентства як її значної частини) як соціальної групи.

Так, на думку вчених, серед причин достатньо низького рівня політичної активності та низького інтересу молоді до політики виділяють політичне незнання, якому протистоїть добра обізнаність в

інших сферах, висока раціональність, за допомогою якої досягають поставлених цілей в особистому житті. Причиною такого незнання може бути складність, невизначеність соціальних, економічних і політичних питань для тих, хто не має безпосереднього доступу до відповідної інформації. Незнання сприяють тому, що не формуються навички політичної участі, політичний досвід. Для більшості молоді політико-економічна сфера здається чимось «недосяжним», адже її не можна безпосередньо відчутти і вплинути на неї (особливо таке ставлення характерне для групи з низьким інтересом до політики). Крім того, існує певна особливість сприймання політичних новин, коментарів як розважальної інформації, а не важливої сторони життя. До того ж більшості громадян політика здається «брудною» справою для ледачих, нецікавих, зажерливих, примітивних людей [2, 214]. Саме таке розчарування призводить до зниження інтересу та негативізму в ставленні до політики.

Таким чином, молодь вимагає пильної уваги суспільства і довгострокових інвестицій, без яких її потенційні можливості ніколи не розкриються.

Підтримка суспільно-політичної діяльності молоді, молодіжних і дитячих громадських об'єднань передбачає:

- створення економічних і організаційних умов для розвитку молодіжних об'єднань, рухів та суспільно значущих ініціатив і програм;

- сприяння організації молодіжних добровольчих центрів, формуванню молодіжних програм, більш широке висвітлення їхньої діяльності у засобах масової інформації;

- подальше вдосконалення інформаційного, науково-методичного, кадрового забезпечення діяльності молодіжних і дитячих громадських об'єднань;

- залучення молодіжних об'єднань до обговорення проектів нормативно-правових актів з питань реалізації законних прав та інтересів молоді тощо.

Цей напрям охоплює систему заходів щодо державної підтримки ініціатив молодіжних суспільних об'єднань, суспільно-корисної діяльності молодих громадян. Його реалізація вимагає [3, 126-130]:

- розробки та реалізації заходів із інформаційного,

- розробки та реалізації заходів із інформаційного, науково-методичного забезпечення діяльності молодіжних громадських об'єднань;

- активізації підтримки ініціатив молодіжних і дитячих громадських об'єднань, суспільно корисної діяльності молодих

громадян, створення умов для реалізації творчої активності, потенціалу молодих громадян у всіх сферах громадського життя;

- стимулювання заходів щодо підтримки суспільних ініціатив із залучення молоді до консультативної діяльності органів законодавчої та виконавчої влади в реалізації державної молодіжної політики тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е. М. Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. — 248 с. — С. 212.
2. Фліс І. М. Основні принципи формування політичної активності студентської молоді // ГЛІЕЯ (Науковий вісник): Збірник наукових праць. — К., 2008. — Вип. 13. — С. 214].
3. Узнiченко Віра // Вісник Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту. — 2010. — № 3. — С. 126-130.

Свиридов К. Эффективность государственной молодежной политики: реализация в сотрудничестве.

В статье анализируются конкретные направления и технологии реализации государственной молодежной политики. По мнению автора, ее эффективность напрямую зависит от сотрудничества государства с молодежными общественными организациями. Последнее имеет свои трудности и противоречия, в частности, в части доверия молодежи к государственным структурам, качества политической культуры молодежи, готовности мастерства государственных служащих к сотрудничеству с молодежью и т.д.

Ключевые слова: человек, молодежь, культура, политика, государство, общественные организации, воспитание, образование.

Sviridov K. Effectiveness of state youth policy: the implementation of cooperation.

Analyzed specific areas and technologies of state youth policy in my opinion, its effectiveness depends on the cooperation between the state youth public organizations, the latter has its own difficulties and contradictions, particularly in terms of trust in state actors, the quality of the political culture of young people, readiness mastery of civil servants to cooperate with youth, etc.

Keywords: people, young people, culture, politics, government, community organizations, education.

Макаренко Б.

ДЕРЖАВНА СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЯК ПРЕДМЕТ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті проаналізовано теоретичні та практичні проблеми формування та впровадження сучасної державної соціальної політики; на багатому практичному матеріалі автор констатує вкрай низьку ефективність соціальної політики в Україні, в результаті чого не досягнуті її головні мета і завдання. Тривалий час в Україні не було усвідомлення того, що соціальна політика, яка не працює на випередження, на позитивний розвиток суспільно-політичної і економічної ситуації, перетворюється не просто на гальмо, а закладає міну уповільненої дії під реформи, а разом з тим і майбутнє України. Соціальна політика фінансувалася за залишковим принципом та впроваджувалася постфактум як реакція на зміну загальної економічної ситуації. За висновком автора, модернізація соціальної політики є завданням першочерговим і невідкладним. Очевидно, розпочинати треба зі створення новітньої концепції соціальної політики, яка б органічно поєднувала в собі вітчизняні традиції й позитивний досвід країн, які зарекомендували себе як країни соціальні, країни сталого людського розвитку.

Ключові слова: людина, суспільство, політика, соціальна політика, культура, соціальне забезпечення, виховання.

Відповідно до поставлених стратегічних цілей, соціальний, економічний і політичний розвиток України повинен визначати конкретизовані цілі соціально-економічної політики і суспільно-політичної стратегії, серед яких – збільшення продуктивної зайнятості населення, підвищення рівня доходів населення та його соціального захисту, зменшення масштабів безробіття. У соціально-гуманітарній сфері серед цілей також необхідно встановити: забезпечення умов для поліпшення стану здоров'я населення та подовження тривалості життя, реалізацію конституційних прав громадян на освіту та наближення освітнього потенціалу суспільства до рівня високорозвинених країн, збереження національної культурної спадщини та забезпечення доступу населення до культурних надбань [1].

Між тим соціальна політика не розглядається поки що як важлива органічна складова стратегії забезпечення стійкості економічного зростання. Її потенціал не враховується при визначенні чинників відтворення виробництва, стабілізації фінансової системи, розвитку

фондового і фінансового ринків, залучення потужного інвестиційного ресурсу.

Безумовно, сьогодні заходи соціальної політики держави орієнтуються не лише на бідні верстви населення. Уряд ставить на меті сприяти економічній активності працездатних громадян, спрямовує зусилля на підвищення доходів громадян як запобіжний захід від бідності. Проте підтримка працюючих розглядається перш за все з точки зору перекидання на них частини обов'язків і фінансових витрат держави в частині соціального забезпечення і захисту, а не як підтримка головного ресурсу майбутнього економічного розвитку і людського капіталу. Такий підхід віддаляє Україну від цивілізованих країн і наближає до слаборозвинених, перешкоджає впровадженню в Україні реального соціального консенсусу навколо цілей соціально-економічного розвитку [2].

В Україні та інших країнах, що ставлять своєю метою формування правової держави, питому вагу підзаконних, відомчих актів цілком можливо і треба змінити. В іншому випадку, призови і установки про створення правової держави, неминуче залишаться нереалізованими призовами і установками,

Серед інших рис і особливостей правової держави потрібно указати на такі, як повна гарантованість і непорушність в умовах його існування прав і свобод громадян, а також встановлення і підтримка принципу взаємної відповідальності громадянина і держави. Як громадяни несуть відповідальність перед державою, так і державна влада повинна нести відповідальність перед громадянами.

Однак, чи завжди це мало місце в нашій країні? Чи гарантувалися раніше і чи гарантовані в повній мірі зараз права і свободи громадян України? У значній мірі – так. Гарантовані політично, юридично і частково економічно. Хоч і не відносно всіх громадян.

Разом з тим, певні гарантії зберігалися і зберігаються відносно прав і свобод інших, «пересічних» громадян. У колишньому СРСР і в сучасній Україні не завжди формальною декларацією були і є конституційні положення, що закріплюють рівність громадян перед законом, також їх соціально-політичні і особисті права і свободи. Це стає особливо очевидним тоді, коли мова йде про гарантії права на працю, на відпочинок, на отримання освіти, медичне обслуговування, користування досягненнями культури та ін. Ці права в значній мірі гарантувалися в СРСР. У певній мірі вони гарантуються для всіх громадян і в сучасній Україні.

У той же час очевидним є і те, що внаслідок економічних соціальних причин, зростання цін та інфляції, посилення

бюрократизму і корупції в управлінському апараті гарантії прав і свобод громадян в значній мірі ослабляються. Як раніше, так і тепер пересічний громадянин нерідко вимушений виступати в ролі «ходока» по «коридорах влади» і бути прохачем навіть в тих випадках, коли мова йде про задоволення його законних прав і інтересів.

Зрозуміло, при такому положенні справи, коли у держави в особі його різних органів і безлічі чиновників переважаючими є привілеї і права, а у пересічних громадян – переважно обов'язки, не може бути і мови про реалізацію принципу взаємної відповідальності держави і громадянина. Протягом всієї історії розвитку України спочатку піддані, потім громадяни несли і несуть всілякі повинності і відповідальність перед державою. Однак ні держава загалом, ні її окремі органи або чиновники за свої діяння, у тому числі найбільш катастрофічні за своїми наслідками, фактично ніякої відповідальності ні перед суспільством, ні перед окремими громадянами не несуть.

У сфері політології, політичної філософії, теорії держави і права відбулася досить значна зміна політичних і ідеологічних орієнтирів. Однак в практичному політико-правовому житті, що стосується правової держави і принципу розділення влади, за останні роки не сталося яких-небудь істотних змін. Наявність їх, без сумніву, свідчила б про рух держави і суспільства шляхом не декларованої, а реальної для всіх громадян України демократії.

Серед найважливіших ознак і рис правової держави виступає не тільки створення, але і підтримка в суспільстві режиму демократії, законності і конституційності, запобігання спробам узурпації влади, зосередження її в одних або декількох руках.

Важливими умовами і передумовами формування правової держави і громадянського суспільства в Україні є також створення внутрішньо єдиного, несуперечливого законодавства. Існуючі нині протиріччя в правовій системі, виникаюча час від часу боротьба законів і законодавчих актів, що видаються на місцях, не тільки не наближають країну до правової держави, але, навпаки, ще більше віддаляють.

Ця боротьба руйнівню позначається на економіці, суспільстві і самій державі. Зневажливе відношення до законів автоматично породжують таке ж відношення і до місцевих актів, веде до трагічних наслідків для багатьох мільйонів людей.

Сучасне життя дає тему безліч вельми сумних прикладів. У тому числі прикладів, пов'язаних з руйнуванням єдиного державного простору СРСР, з виникненням міжнаціональних і регіональних

конфліктів, територіальних, майнових і інших суперечок, з незліченними стражданнями і загибеллю невинних людей.

Аксіоматичним, що не підлягає ніякому сумніву є той факт, що закони, поки вони діють в інтересах всіх шарів і класів суспільства, життєво важливо дотримувати, а не порушувати. Домагатися у разі їх застарівання, явного або уявного консерватизму і відсталості від життя, їх негайного скасування конституційним шляхом, а не переступати їх межі і не руйнувати, тим самим, регульовані ними господарські, соціальні, культурні, політичні та інші зв'язки між різними інститутами і людьми.

Серед існуючих умов і передумов успішного формування і функціонування правової держави потрібно назвати наявність в країні громадянського суспільства. Ідея правової держави є ідея взаємокерування громадянського суспільства і держави, що передбачає руйнування монополії держави на владу з одночасною зміною співвідношення свободи держави і суспільства на користь останнього і окремої особи.

У цей час українська дійсність характеризується невисоким рівнем правової, політичної і парламентської культури, правовим нігілізмом, слабкістю демократичних традицій і навичок. Якщо і можна для України визнати концепцію правової держави, то, зрозуміло, з цілим рядом обмовок, враховуючи відношення українців до права як соціального інструмента, історичну прихильність до сильної держави, низьку «природну» правову активність та ініціативу.

Після оголошення незалежності в серпні 1991 року система соціального забезпечення в Україні, як і в більшості інших республік колишнього СРСР, характеризувалася рисами, успадкованими від Радянського Союзу і базувалася на засадах: повної зайнятості; дотування цін на споживчі товари та послуги (включаючи житло); служб охорони здоров'я, послуг у сфері освіти і культури, які надавалися безкоштовно або за номінальними цінами; охоплення допомогою із соціального страхування, пов'язаною з трудовою діяльністю, майже 100 % населення; розвиненої соціальної інфраструктури підприємств; існування різноманітних видів натуральної та грошової соціальної допомоги, що надавалася державними підприємствами.

У перші роки незалежності України за відсутності належного досвіду самостійної законотворчої роботи Верховна Рада України прийняла цілу низку законів, які були не узгоджені між собою, не враховували реалії економіки. Законодавчі та нормативно-правові акти соціальної точки зору в багатьох випадках виглядали навіть більш

«щедрим» порівняно із законами радянських часів. Проте забезпечення їх виконання за умови поглиблення економічної кризи ставало дедалі більш проблематичним. Це стосується, зокрема, прийнятих Законів України «Про пенсійне забезпечення», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», законодавчого встановлення пільг за професійною ознакою працівникам окремих сфер (суддям, прокурорам, військовослужбовцям, народним депутатам тощо). Внаслідок цього перехідний період докорінно змінив, або й зовсім скасував принципи соціального захисту соціалістичної доби.

Зазвичай найголовнішою проблемою здійснення соціальної політики, яка, як правило, і визначає межі її реалізації, є проблема фінансування соціальних витрат. Згідно зі світовою практикою джерелами прямого та непрямого фінансування соціальної сфери є: безпосередні бюджетні видатки; «податкові видатки» у вигляді пільг, відшкодувань, відстрочок; страхові внески до державних та недержавних страхових фондів; усупільнення коштів підприємств у вигляді їх зобов'язання щодо виконання соціальних функцій; благодійність приватних осіб, фірм та організацій; громадські ініціативи і різного роду фонди та збори; особисті кошти та зобов'язання громадян; кредити; надання державного майна для функціонування соціальної сфери, використання державної інфраструктури тощо.

До інструментів кількісного управління процесами реалізації державної соціальної політики, обґрунтування необхідних джерел доходів і соціальних видатків належить складання соціального бюджету. Соціальний бюджет – це функціональний підсумок усіх видатків і доходів, віднесених до галузей соціального захисту. Він показує обсяги коштів, які держава витрачає на пенсії, охорону здоров'я, а також на всю систему соціального захисту, що є відправною точкою для аналізу рентабельності національної системи соціального захисту і забезпечує системний підхід до прогнозування соціальних витрат та їх фінансування, зв'язки соціального бюджету з демографічними і макроекономічними показниками, оперативне реагування на зміни в законодавстві, здійснення розрахунків для окремих сценаріїв розвитку економіки.

При складанні соціального бюджету в Україні за джерелом фінансових надходжень соціальні витрати поділяються на три групи:

1) витрати, що фінансуються за рахунок бюджетних виплат (пільги ветеранам війни та праці, кошти на виплату щорічної разової допомоги

ветеранам війни, соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям з дітьми, інші види соціального захисту, житлові субсидії, охорона здоров'я, витрати, пов'язані з ліквідацією аварії на ЧАЕС);

2) витрати, що фінансуються за рахунок страхових внесків (короткострокові допомоги Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, витрати Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, витрати Фонду страхування від нещасних випадків на виробництві);

3) видатки з різних джерел (видатки Фонду соціального захисту інвалідів за рахунок Державного бюджету і, частково, платежів підприємств, пенсії та короткострокові допомоги з Пенсійного фонду за рахунок пенсійних страхових внесків).

На жаль, доводиться констатувати, що перехід до ринкової системи господарювання не супроводжувався в Україні диверсифікацією системи фінансування соціальної сфери. Головним джерелом витрат був та залишається держбюджет. Між тим досвід висвітлив суттєві проблеми у бюджетному фінансуванні соціальної сфери в Україні, викликані як об'єктивними макроекономічними диспропорціями, успадкованими від минулої системи господарювання та нагромадженими за роки непослідовних реформ, так і значними вадами у реалізації самої соціальної політики держави. Серед таких проблем: недостатні розміри фінансування соціальної сфери, непослідовність та фрагментарність фінансування, неефективна його структура (основна вага витрат припадає на заробітну плату, що веде до занепаду матеріальної інфраструктури), відсутність стимулів для переходу до децентралізованого фінансування частини соціальних витрат.

Реалізація системи соціального захисту населення на страховій основі – прогресивний напрям соціальної політики. Він забезпечує індивідуалізацію внесків застрахованих осіб, встановлює залежність розміру допомоги від сплати страхових внесків, страхового стажу, сприяє легалізації трудових доходів громадян. Проте слід наголосити, що в Україні запровадження такої системи має бути тісно пов'язане з податковою політикою і політикою грошових доходів населення. Незважаючи на те, що реалізація курсу на економічне зростання, звичайно, повинна супроводжуватися зменшенням податкового тягаря на підприємства, перекласти на працівника частину сплати страхових внесків з роботодавців можливо лише за умови підвищення його заробітної плати.

Існує низка потенційних загроз [див. 3], які свідчать про необхідність обережного ставлення до форсування переходу до страхових принципів соціального забезпечення на сучасному етапі.

По-перше, передача управління частиною активів системи соціального страхування до недержавних страхових фондів потребує значної уваги до проблем надійності, підвищення ефективності їх використання. На жаль, в Україні поки що не утворилося належної ділової та професійної «культури» ведення відкритого ефективного бізнесу, особливо – у фінансовій сфері. Також з метою збереження та примноження коштів фонду вони повинні інвестуватися в різноманітні цінні папери. За вкрай низького розвитку фондового ринку в Україні надійність такого інвестування гарантована бути не може, оскільки досягається диверсифікацією вкладень, різними страховими інституціями тощо. Зі свого боку, держава, виходячи з міркувань макроекономічної стабілізації, цілком може під приводом забезпечення надійності недержавних страхових фондів зобов'язати їх вкласти частину коштів у державні папери, ліквідність яких, як показав досвід кінця 90-х роках ХХ століття, також не гарантована. Нарешті, реалізація пропозицій щодо інвестування частини активів за кордоном (з метою підвищення їх надійності) призведе до втрати значного довгострокового інвестиційного ресурсу.

По-друге, низький рівень ефективності чи збитковості, висока загроза фінансового «провалу» чи банкрутства підприємств, які панують в економіці України сьогодні, не дають підстав для оптимізму щодо механізмів збереження та примноження коштів недержавних страхових фондів. Високий рівень економічної невизначеності щодо темпів інфляції, динаміки валютного курсу тощо не дає менеджерам фондів можливості здійснювати належне стратегічне планування. Отже, не виключено, що на базі недержавних фондів можуть утворюватися свого роду «фінансові піраміди», хоч і з більшим терміном життя.

По-третє, навряд чи коректною є ідея примусити робити додаткові страхові «заощадження» людей, дохід яких сьогодні знаходиться на рівні, нижчому за прожитковий мінімум. Цілком очевидно, що вони не в змозі сплачувати додаткові внески індивідуального пенсійного чи медичного страхування. У разі ж якщо це здійснюватиметься в примусовому порядку на рівні підприємства, це означатиме підвищення тиску на фонд заробітної плати і погіршення підприємницького клімату в країні.

Попри безперечну важливість і необхідність реформи фінансування соціального забезпечення в Україні, її запровадження на

сучасному етапі може стати негативним чинником у динаміці трансформаційної кризи і потребує тривалого часу. Отже, головні заходи для розвитку страхового соціального забезпечення потрібно проводити лише на базі встановлення стійкого економічного зростання, яке спирається переважно на внутрішні чинники економічного розвитку і супроводжується стабільним поліпшенням фінансового стану громадян, підприємств і держави.

Таким чином, дефіцит фінансових ресурсів, який зберігається щодо фінансування соціальної сфери в Україні, накладає суттєві обмеження на реалізацію соціальної політики. З іншого боку, з огляду на неминучу інтегрованість соціальної політики у загальну стратегію соціально-економічних перетворень, при її розробці слід виходити і з наявності низки загроз, які впливають із сучасного соціально-демографічного становища України. Серед таких загроз: погіршення демографічної ситуації і стану генофонду; падіння життєвого рівня значної частини населення, посилення майнового розшарування суспільства та загострення на основі цього соціальної напруженості, розбіжність інтересів різних соціальних груп і низька суспільна підтримка економічної політики держави; зростання розриву між реальною вартістю робочої сили та джерелами її відшкодування; низькі платоспроможний попит населення та рівень споживання; значне та тривале безробіття, в тому числі приховане, деградація робочої сили, «гінізація» та криміналізація зайнятості населення; звуження прошарку населення із середніми доходами як потенційної опори соціально-економічної стабільності в країні; соціальна незахищеність непрацездатних та пенсіонерів, деградація установ соціальної сфери, обмеження доступу до системи охорони здоров'я, освіти та культури, погіршення на цій основі фізичного та духовного здоров'я особи, сім'ї, суспільства, тенденція до моральної деградації нації; некерований відтік за межі держави інтелектуальних і трудових ресурсів.

Наявність та гострота зазначених загроз свідчить про вкрай низьку ефективність соціальної політики в Україні, в результаті чого не досягаються її головні цілі і завдання. Тривалий час в Україні не було усвідомлення того, що соціальна політика, яка не працює на випередження, на позитивний розвиток суспільно-політичної і економічної ситуації, перетворюється не просто на гальмо, а закладає міну уповільненої дії під реформи, а разом з тим – і майбутнє України. Соціальна політика фінансувалася за залишковим принципом та впроваджувалася постфактум, як реакція на зміну загальної економічної ситуації. Модернізація соціальної політики є завданням

першочерговим і невідкладним. Очевидно, розпочинати треба зі створення новітньої концепції соціальної політики, яка б органічно поєднувала в собі вітчизняні традиції й позитивний досвід країн, які зарекомендували себе як країни соціальні, країни сталого людського розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаров Д. В. Теория политического участия. – М. : «Юристъ», 1997. – 206 с.
2. Дідківська Л. І. Соціальний захист населення в Україні. – К. : Знання-Прес, 2008. – 214 с.
3. Іванова О. Л. Соціальна політика: теоретичні аспекти. – К. : Академія, 2006. – 107 с.
4. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: Монографія. – Чернівці : Рута, 2007. – 472 с.
5. Спікер П. Соціальна політика: теорії та підходи. – К. : Фелікс, 2009. – 400 с.
6. Abel I. & Bohun J. State desertion and convertibility. – Dublin : Routledge, 2008. – 270 p.
7. Gilbert N. The Enabling State: Modern Welfare Capitalism. – New York : W. W. Norton & Company, 2004. – 241 p.
8. Gleitze B. Produktivvermögen ist das Kapital der gewerblichen Unternehmen. – Bonn : Taschenbuch-Verlag, 2007. – 325 p.
9. Sen A. Commodities and Capabilities. – Amsterdam – New York – London : North Holland, 2007. – 521 p.

Макаренко Б. Государственная социальная политика как предмет теории и практики трансформационных обществ.

В статье анализируются теоретические и практические проблемы формирования и внедрения современной государственной социальной политики, на богатом практическом материале автор констатирует крайне низкую эффективность социальной политики в Украине, в результате чего достигаются ее основные цели и задачи; длительное время в Украине не было осознание того, что социальная политика, которая не работает на опережение, на позитивное развитие общественно-политической и экономической ситуации, превращается не просто в тормоз, а закладывает мину замедленного действия под реформы, а вместе с тем и будущее Украины, социальная политика финансировалась по остаточному принципу и внедрялась постфактум, как реакция на изменение общей экономической ситуации. По заключению автора, модернизация социальной политики является задачей первоочередной и неотложной. Очевидно, начинать надо с создания новой

концепції соціальної політики, яка би органічно поєднувала в собі вітчизняні традиції і позитивний досвід країн, які зарекомендували себе як соціальні, країни постійного людського розвитку.

Ключові слова: людина, суспільство, політика, соціальна політика, культура, соціальне забезпечення, виховання.

Makarenko B. State social policy as a matter of theory and practice of transformation of society.

The theoretical and practical problems of formation and implementation of a modern state social policy, the rich practical material, the author notes the extremely low efficiency of social policy in Ukraine, bringing achieved its main goals and objectives, a long time in Ukraine there was the realization that social policy which does not work on proactive, positive development of the socio-political and economic situation, not just turns into a brake, and lays the bomb under the reform, but at the same time – and the future of Ukraine, social policy financed by a residual principle and implemented after the fact, as response to changes in the general economic situation, according to the author's conclusion, the modernization of social policy is a top priority and urgent. Obviously, we must begin by creating a new concept of the social policies that are organically combined the domestic traditions and positive experience of countries that have established themselves as the country's social, country of human development.

Keywords: people, society, politics, social policy, culture, social welfare, education.

Корж М. О.

**УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ РЕГУЛЮВАННЯ
СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ НА РІВНІ ГРОМАДИ:
ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД**

У статті розглянуто особливості політики соціального захисту в західноєвропейських державах в умовах глобалізації та економічної кризи. Проаналізовано можливість використання політичного маркетингу в системі соціального захисту.

Ключові слова: соціальна політика, складові соціального захисту, шляхи розв'язання політичних та соціальних конфліктів.

Розвиток трансформаційних процесів в українському суспільстві у напрямі демократизації влади і управління, розбудови системи місцевого самоврядування, підвищення громадського інтересу до

різних форм участі населення у процесі прийняття рішень стосовно розвитку територіальної громади вимагають досягнення принципово нового рівня розуміння ролі і місця особи, окремого члена місцевої спільноти у цих процесах, усвідомлення власної відповідальності за результати публічного управління розвитком громади. Зростання вимог до відповідальності і результативності публічного управління громадськими справами зумовлює необхідність підвищення соціальної відповідальності за досягнення людино-орієнтованих цілей суспільного розвитку усіх учасників цього процесу, включаючи окрему людину як носія індивідуальних інтересів, потреб, мотивів, які реалізуються в державі і громадському суспільстві [1, 29].

В Україні нинішній етап розвитку механізмів регулювання соціальних процесів в країні характеризується підвищеною увагою до теоретико-методичних і прикладних аспектів розвитку взаємодії органів державного управління і місцевого самоврядування щодо створення і забезпечення умов розвитку людського потенціалу населення, підвищення добробуту і рівня життя людини, забезпечення реалізації прав громадян через місцеве самоврядування, підвищення відповідальності органів і посадових осіб державного управління і місцевого самоврядування у процесі суспільного розвитку, залишаючи практично поза увагою відповідальність самої людини за власний рівень і спосіб життя. Патерналістські тенденції спричиняють утриманські інтереси серед значної частини населення, незацікавленість у виробленні власної активної громадянської позиції, байдужість до громадських справ, пасивність і суспільну безвідповідальність [2, 114].

Визначення і особливості політичного маркетингу в галузі соціальної політики розкрито в працях Л.І. Ільчука, Я.І. Паська, В. Борденюк, Н. Борецької, В. Воронкової, Г. Губерної, Н. Діденко, В. Ільяшенко, О. Кожемяченко, П. Круш, А. Мельника, Г. Монастирського, В. Новикова та ін. Аналіз їхніх праць вказує на те, що соціальний маркетинг можна ефективно застосовувати як технологію вирішення проблем, коли спеціальні маркетингові механізми застосовуються з метою реалізації в суспільстві важливих ідей та конкретних проєктів.

Мета статті – дослідити складові системи організаційних підходів і прикладних засад удосконалення механізмів регулювання соціальних процесів на первинному рівні місцевого самоврядування в умовах трансформації суспільства, особливо адресної соціальної допомоги, досвід західноєвропейських країн, який можна використати в Україні.

Включення широких верств населення у процес демократизації і децентралізації влади і управління соціально-економічним розвитком країни і території потребує переосмислення сутності і змісту взаємодії населення, органів державного управління і місцевого самоврядування, бізнес-структур, інститутів громадського суспільства на основі встановлення міри відповідальності усіх учасників на засадах соціального партнерства у процесі розбудови функціональних, структурних і організаційних механізмів управління суспільством.

Можливості національних моделей відбивають два такі взаємозв'язані показники: рівень ВВП (тобто рівень економічного розвитку) і рівень доходів на душу населення. Саме вони характеризують ступінь соціального розвитку. У відповідності до Концепції соціального забезпечення населення України після проголошення незалежності України було фактично розпочато створення національної системи соціального забезпечення. Державними гарантіями є: реалізація прав громадян на працю та на допомогу по безробіттю; оплата праці та мінімального розміру заробітної плати; підтримання життєвого рівня населення шляхом перегляду мінімальних розмірів основних соціальних гарантій в умовах зростання цін на споживчі товари та послуги; надання державної допомоги, пільг та інших видів соціальної підтримки малозабезпеченим громадянам і сім'ям, які виховують дітей. Допомогою із соціального забезпечення є: гарантовані, врегульовані нормами права разові або періодичні (щомісячні) грошові виплати соціального характеру з метою матеріальної підтримки громадян. Соціальний захист населення потребує удосконалення в частині упорядкування надання населенню соціальних гарантій, пільг та виплат.

Важливе значення для України має досвід Німеччини. Значний комплекс цілей і завдань, які стоять перед українським політикумом і владними структурами та повоєнними німецькими урядами, значною мірою схожі. У цьому сенсі досвід Німеччини щодо реалізації концепції соціалізації ринкового господарства є досить слушним і для нашої країни. Адже творче осмислення та раціональне її використання може сприяти посиленню конструктивності української економічної політики та її теоретичній корекції. Наша ситуація ускладнюється ще й тим, що з'явився прошарок осіб, які формують свою кар'єру в політиці на суспільному незадоволенні відповідною владою, а самі при цьому не мають ніяких конструктивних ідей і не володіють здатністю виконувати передвиборні обіцянки. Перманентні вибори в Україні, на яких такі політики «впливають на поверхню», формують у людей

зневіру у краще майбутнє в країні. Про це свідчить і масовий відплив наших співгромадян-заробітчан за кордон. Масове заробітчанство в країнах Західної Європи та Росії перетворилося на прикмету української епохи незалежності.

Основним джерелом права соціального забезпечення України є Конституція України. Стаття 46 гарантує право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом. У ст. 92 Конституції України встановлено, що основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення визначаються виключно законами України.

Фінансування виплат здійснюється за рахунок коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування, державного бюджету та місцевих бюджетів. В основу реорганізації чинної системи соціального забезпечення покладені принципи: соціальне забезпечення поширюється тільки на громадян, які працюють за наймом, членів їхніх сімей та непрацездатних осіб. На громадян, які самостійно забезпечують себе працею, включаючи підприємців, осіб, зайнятих творчою діяльністю, членів кооперативів, фермерів, поширюються лише ті соціальні гарантії, у фінансуванні яких вони беруть участь; диференційований підхід до різних соціально-демографічних груп населення залежно від ступеня економічної самостійності, працездатності, можливостей підвищення рівня матеріального добробуту. Для непрацездатних громадян гарантується матеріальне забезпечення та соціальне обслуговування за рахунок соціального страхування і виплат із державного та місцевих бюджетів; перерозподіл економічної відповідальності за реалізацію соціальних гарантій між державою, підприємствами і громадянами. Держава має забезпечувати за рахунок бюджетних коштів лише мінімально гарантований рівень медичного, культурного, побутового та соціального обслуговування населення і, насамперед, найменш соціально захищених громадян. В Україні сформовано єдину систему

соціального захисту, яка передбачає централізоване правове регулювання, що гарантує на всій території країни однакові умови та норми, рівні можливості здійснення громадянами свого одного з найважливіших конституційних прав – права на соціальне забезпечення. Конституція України покладає на державу обов'язки створення всіх необхідних умов для здійснення цього права.

В Україні було прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання соціального забезпечення. Серед законів, які є джерелами права соціального забезпечення, значне місце посідають спеціальні закони, що регулюють професійну діяльність та соціальний захист, у тому числі пенсійне забезпечення окремих категорій осіб: державних службовців, працівників прокуратури, суддів, наукових працівників, народних депутатів, журналістів тощо. Система соціального забезпечення в Україні характеризується універсальністю. У ній фактично представлено всі форми і види соціального забезпечення, передбачені Міжнародною організацією праці (МОП) в конвенціях і рекомендаціях із соціального забезпечення [3]. Аналіз документів із соціального забезпечення дає підстави для висновку, що в Україні в основному діє пасивно-розподільна система соціального забезпечення, домінує категоріальний принцип соціального захисту населення згідно з чинними законодавчими нормами.

В Україні так і не було створено саме системи, тобто єдиної і внутрішньо несуперечливої структури законодавчих актів, які регулюють соціальний захист громадян України. Певним чином це пояснюється специфікою самої системи соціального захисту, яка має доволі складну структуру і в якій необхідно виділяти такі основні елементи, як пенсійне забезпечення, заходи охорони здоров'я та освіти, соціальна допомога, соціальне страхування тощо. Крім цих причин недосконалої чинної соціального законодавства можна виділити й такий фактор, як відсутність його орієнтації на об'єктивні критерії – фактичний рівень можливостей економіки України та реальні потреби конкретної людини. За кількістю нормативних актів з питань соціального забезпечення Україна досягла рівня провідних європейських країн. Однак проблемою є якість українських законів. Про це свідчить те, що 90% законів – це доповнення і зміни до вже чинних законів та закони про ратифікацію міжнародних договорів. Необхідна системність і плановість у розвитку національного законодавства. Соціальне законодавство має відповідати загальному напрямку реформ, меті соціального, правового, політичного та економічного розвитку, а також мати більш високу якість законів та

ступінь їх реалізації, більш досконалі дійові механізми їхнього забезпечення [4, 49].

В Україні домінує категоріальний принцип соціального захисту населення згідно з чинним соціальним законодавством. Запровадження процедури оцінки нужденності забезпечить принцип адресності в наданні соціальної допомоги та дозволить уникнути такого явища, як соціальне утриманство.

Досліджуючи питання про вибір стратегії соціального захисту в Україні вважається за доцільне звернутися до світового досвіду. В економічно розвинених державах здійснюється по-перше, політика, спрямована на запобігання бідності, по-друге, політика пом'якшення наявної бідності за допомогою звуження, але не повного подолання. Лише деякі країни Центральної і Східної Європи можуть дозволити собі здійснювати політику у чистому вигляді, деяким це не під силу. Ймовірніше за все для них є доцільним проведення певної змішаної політики. Надійною підставою для проведення політики на початку перехідного періоду став економічно визначений прожитковий мінімум. Політика має відповісти на питання: наскільки слід скорочувати глибину бідності; чи потрібно допомагати всім соціальним групам однаковою мірою, чи має сенс зробити акцент на конкретних категоріях, таких як люди похилого віку, матері та діти молодшого віку; чи слід у проведенні цієї політики зосереджуватися на конкретних нестатках, таких як харчування, охорона здоров'я та освіта. Традиційні методи підтримки сім'ї і боротьби з бідністю є недосконалими [5, 6].

Виплати створюють негативні стимули так як для їх виплати необхідним є стягнення податків, так і тому, що вони не сприяють економічно ефективній поведінці людей; соціальна допомога, особливо в натуральному вираженні, пов'язана із високими адміністративними витратами, і відповідні органи зацікавлені в розширенні такого роду програм. Тому існує думка щодо боротьби з бідністю за допомогою грошових виплат. Заохочується споживчий вибір, полегшується функціонування ринку і знижуються адміністративні витрати.

Сформувалася позиція, що немає необхідності в спеціальній адміністративній структурі, яка відповідає за надання допомоги і пільг; замість цього виплату допомоги слід об'єднати із системою оподаткування доходів. Подібні варіанти «гарантованого мінімального податку (відомі також як варіанти «гарантованого мінімального доходу») працюють таким чином: кожен громадянин чи родина

одержує від держави певний дохід (гарантований дохід), а тому вони виплачують податок з усього іншого доходу.

Країни півдня Європи (Франція, Італія, Іспанія) надають соціальну допомогу лише в останні кілька років і в них - за винятком Франції - відсутні загальні програми для бідних. У Греції і Португалії, незважаючи на хронічну бідність, немає скільки-небудь значних програм соціальної допомоги. Унаслідок цього важлива роль належить місцевим організаціям, що надають допомогу, таким як церква та благодійні структури. Існуючі програми поділяють нужденних за категоріями, згідно з якими виділяються групи одержувачів соціальної допомоги, таких як люди похилого віку, що одержують незначну пенсію чи зовсім її не мають, інваліди.

У Франції функціонує національна система допомоги (*revenue minimum d'insertion*), у рамках якої обмежується свобода дій чиновників і робиться акцент на повернення бідних у суспільство. Це досягається тим, що підтримка доходу ставиться в залежність від участі особи в програмах зазначеного «повернення». У більшості країн Західної Європи реалізуються варіанти політики, спрямованої на запобігання бідності, однак підходи до боротьби з бідністю в них дуже різні.

У країнах континентальної Європи (Німеччині, Австрії, Бельгії і Нідерландах) є чітке розмежування соціального страхування, заснованого на зроблених раніше внесках, і соціальної допомоги, що надається з бюджетних коштів. Надання адресної соціальної допомоги в рамках боротьби з бідністю головним чином розглядається як підтримка певного рівня доходу. Запроваджується в законодавчому порядку, але її виконання і фінансування здійснюють місцеві органи влади, причому у посадової особи, що відповідає за конкретну заявку, практично немає свободи у прийнятті рішень саме на місцевому рівні. Проблеми адресної соціальної допомоги в Україні досліджують Л. Ільчук та О. Давидюк [5, 7].

Зокрема, модель соціальної політики Німеччини у рамках різних наукових і політичних класифікацій зараховують до корпоративної моделі Бісмарка, або до моделі соціального страхування, пов'язаного із заробітком, або до континентальної моделі. Модель, основи якої впровадив канцлер Бісмарк у XIX ст., звичайно, зазнавала змін: обов'язкове солідарне соціальне страхування; активна діяльність „соціальних партнерів» (асоціацій роботодавців і численних профспілок, які представляють інтереси працюючих) і укладання колективних трудових угод; система координації, переговорів і домовленості між корпоративними суб'єктами, між соціальними

партнерами, чия автономія гарантована Конституцією, та фондами, які виплачують допомогу у випадку тимчасової непрацездатності; надання індивідуальних соціальних послуг переважно волонтерськими організаціями (католицькими, протестантськими, єврейськими, Червоним Хрестом, нерелігійними організаціями). Система соціального захисту в Німеччині була й залишається «змішаною», об'єднуючі державні, професійні, волонтерські та приватні інституції. Громадяни часто отримують допомогу більше ніж з одного джерела [6, 14].

Основу соціальних програм у Німеччині складають грошова допомога та послуги, які фінансують переважно за рахунок внесків соціального страхування та місцевих податків. Складові системи соціальної допомоги: допомога при народженні дитини, адресна допомога безробітним, допомога сім'ям, допомога при довготерміновому догляді, допомога на прожиття (виплачують учасникам професійного навчання, перенавчання та реабілітаційних програм), допомога жертвам війни, муніципальна адресна допомога малозабезпеченим, допомога біженцям, спеціальна допомога тим, хто має функціональні обмеження, мешкає у стаціонарних закладах, допомога на отримання юридичної консультації тощо.

Аргументом на користь адресної соціальної допомоги є її здатність враховувати розмір сім'ї. У реформованих системах соціального страхування виплати зазвичай надаються індивідам і не пов'язані з розміром сім'ї. Ці зміни раціональні, оскільки більш тісний зв'язок між внесками і розміром виплат сприяє як підвищенню ефективності, так і горизонтальній справедливості, навіть якщо в деяких системах має місце певний перерозподіл. Адресна соціальна допомога є інструментом, який дозволяє враховувати всі відмінності, які не охоплюють інші виплати. Відміна субсидій та пільг негативно впливає на незахищені групи населення. Тому її слід поєднувати із збільшенням витрат на соціальну допомогу і зміцненням адміністративного потенціалу з тим, щоб забезпечити надання відповідних послуг. Перевага цього підходу в тому, що заміна загальної, нецільової дотації адресними виплатами дозволить спрямувати на боротьбу з бідністю лише частину звільнених у результаті відміни субсидій та пільг ресурсів, а кошти, які залишаться, можна використати для скорочення дефіциту державного бюджету [7, 26].

Актуалізація функцій соціальної координації, мотивації, організації та регулювання, виокремлення функції інформатизації у системі муніципального менеджменту як основи соціального

партнерства і взаємодії у забезпеченні соціальної стійкості населення, широке залучення недержавних організацій до надання публічних послуг населенню вимагають створення принципово нового підходу до формування механізму забезпечення соціальної стійкості населення на первинному рівні місцевого самоврядування. Під таким механізмом слід розуміти сукупність взаємопов'язаних і взаємообумовлених організаційних, правових, матеріально-фінансових, політичних, інституціональних та інформаційних засобів впливу органу місцевого самоврядування на ті суспільні відносини, що перебувають у межах його повноважень. Механізм регулювання соціальних процесів шляхом формування і зміцнення соціальної стійкості населення на рівні територіальної громади, який складається з 5 блоків, наприклад, блок забезпечення економічної безпеки і розвитку. Забезпечує гарантії участі населення у функціонуванні економічної підсистеми розвитку території через підтримання соціальної орієнтації ринкової економіки, спрямування економічної свободи на створення умов для високої якості трудового процесу і професійного розвитку, заохочення населення і створення умов для продуктивної зайнятості через підвищення економічної активності населення, якісне формування й ефективну реалізацію трудового потенціалу, у тому числі - шляхом стимулювання розвитку власних можливостей населення.

Блок гарантій демократичного устрою і демократичного розвитку. Забезпечує реалізацію територіальною громадою конституційного права на самоврядне вирішення своїх місцевих проблем на основі сприяння свідомому залученню кожного громадянина до процесу життєдіяльності територіальної спільноти, згуртуванню, зміцненню самої спільноти як цілеорієнтованої системи індивідів, забезпеченню суспільної злагоди, розвитку інфраструктури громадянського суспільства.

Блок забезпечення культурно-побутових прав і свобод та культурного розвитку. Забезпечує гарантії задоволення культурних інтересів населення, включаючи освіту і науку, охорону здоров'я і громадського порядку, відпочинку і проведення вільного часу, релігійні уподобання, побутові потреби і звички, з метою удосконалення духовного світу людини у контексті наближення її до загальноцивілізаційних цінностей поряд зі збереженням творчого потенціалу індивіда як члена самобутньої спільноти [7, 33].

Серед сукупності причин основними є дві: перша – дефіцит держбюджету, друга – збільшення контингенту осіб, які претендують на отримання будь-яких послуг у пільговому режимі. З виникненням цих причин держава дедалі менше спроможна виконувати фінансові

зобов'язання щодо відповідних категорій населення, а деякі пільги набувають статусу декларативних і виплати за ними не здійснюються.

Основними завданнями органів місцевого самоврядування первинного рівня є: сприяння утворенню і розвитку організацій, спілок, об'єднань населення за індивідуальними професійними, творчими, культурними, побутовими та іншими інтересами; інформаційна підтримка та сприяння встановленню взаємозв'язків між ними і громадою з метою більш повного розкриття внутрішнього потенціалу індивідууму і соціальних спільнот; заохочення громадян до участі у місцевому публічному житті через сприяння створенню органів самоорганізації населення шляхом інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення і надання інформаційної, організаційної і методичної підтримки органам самоорганізації населення, матеріально-фінансового забезпечення реалізації їх функцій; розвиток форм і методів взаємодії органів місцевого самоврядування з організаціями і об'єднаннями громадян, що не відносяться до органів самоорганізації населення і є виразниками інтересів певної частини населення в окремих сферах життєдіяльності і розвитку; сприяння розвитку соціальних технологій діалогової взаємодії на соціально-інституційному і особистісному рівнях у місцевому самоврядуванні; підготовка кадрів і підвищення кваліфікації посадових осіб місцевого самоврядування для забезпечення нових підходів і реформування діяльності відповідно до принципів соціального партнерства, інформаційної забезпеченості соціального діалогу і процесу прийняття рішень; сприяння розвитку принципів, форм і методів організації надання послуг населенню у системі соціального партнерства.

Світові і вітчизняні тенденції розвитку соціальних процесів зумовлюють необхідність поглиблення теоретико-методичних і організаційних засад розвитку механізмів їх регулювання на основі підвищення соціальної відповідальності і забезпечення соціальної стійкості на рівні держави, суспільства і окремої особи. Узагальнення науково-теоретичних підходів до регулювання процесів соціального розвитку в Україні дозволило встановити, що соціальна орієнтація як закономірність суспільного розвитку країни заснована на поєднанні консервативної, соціально-демократичної і ліберальної моделей соціальної держави, невід'ємною характеристикою якої є забезпечення соціальної безпеки суспільства і окремої особи, що втілюється через соціальну політику держави і регіонів, спрямовану на реалізацію взаємопов'язаних захисної функції і функції розвитку. Однією з основних вимог соціальної безпеки є підвищення соціальної

відповідальності держави, бізнесу і особи за стійкість населення і країни до соціальних збурень, зміни соціально-економічних факторів розвитку. Обґрунтовано необхідність підвищення ролі первинного рівня місцевого самоврядування у підвищенні соціальної активності населення і забезпеченні соціальної стійкості особи –соціальної групи – суспільства – держави через самовизначення, самореалізацію і підвищення соціальної відповідальності за власний і громадський розвиток.

Регулювання соціальних процесів на основі соціального партнерства органів державного управління, бізнес-структур і органів місцевого самоврядування, включає: збереження провідної ролі держави у забезпеченні і гарантії прав усіх громадян; широку реалізацію функції держави як посередника у соціальному діалозі; підвищення соціальної відповідальності бізнесу і зацікавленості бізнес-структур у вирішенні соціальних проблем території; здійснення місцевим самоврядуванням функцій реалізації власних і делегованих державою повноважень із соціального захисту населення, фактору волевиявлення і реалізації прав громадян, об'єднуючої ідеї як фактору самоорганізації та підвищення соціальної активності й соціальної відповідальності населення; формування нової соціальної моделі взаємодії партнерів щодо подолання вилучення особи з соціального життя. Розроблено механізм регулювання соціальних процесів на засадах соціального партнерства задля формування і підвищення соціальної стійкості населення.

Реалізація функцій місцевого самоврядування сприятиме формуванню у населення активної соціальної позиції, почуття причетності і соціальної відповідальності за стан громади; враховувати інтереси різноманітних груп і верств населення через індивідуальні інтереси окремих осіб; поєднувати територіальний аспект з трудовою, економічною, соціально-культурною та іншими сферами інтересів населення. Це потребує функціональних трансформацій системи муніципального менеджменту у бік посилення функцій соціальної координації, регулюючої, організаційної та мотиваційної функцій, надання самостійного значення функції інформаційного забезпечення у системі муніципального менеджменту.

Актуальним є дослідження організаційно-методичних підходів і механізмів регулювання соціальних процесів на рівні територіальної громади, який складається з блоків соціально-гуманістичного розвитку, блоків економічної та екологічної безпеки, блоків гарантії демократичного устрою, гарантій культурно-побутових прав і свобод, блоку підтримання демографічного стану території, які разом

складають сферу формування соціальної стійкості населення (сферу простого відтворення), на основі якої здійснюється поступовий перехід до зміцнення соціальної стійкості населення (сфери розширеного відтворення), що забезпечується блоками економічного, екологічного, демографічного, культурного і демократичного розвитку на засадах соціального партнерства і підвищення ролі органів самоорганізації населення території.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Кремень В. Г.* Україна: ідентичність у добу глобалізації: (начерки метадисциплінар. дослідж.) / Василь Кремень, Василь Ткаченко. – К. : Т-во «Знання» України, 2013. – 415 с.
2. *Пасько Я. І.* Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння. – К. : ПАРАПАН, 2008. – 272 с.
3. *Семигіна Т. В.* Соціальна політика у глобальному вимірі / Нац. ун-т «Кієво-Могилянська академія»; Школа соціальної роботи ім. В.І. Полтавця. – К. : «Пульсари», 2003. – 52 с.
4. *Дікон Б.* Глобальна соціальна політика. Міжнародні організації й майбутнє соціального добробуту / Боб Дікон, Мішель Халс, Пол Стабс (пер. з англ. А. Олійник). – К. : Основи, 1999. – 347 с.
5. *Ільчук Л. І.* Адресність соціальних допомог / Л.І. Ільчук, О.О. Давидюк // Вісник пенсійного фонду України. – 2008. – № 5. – С. 5-8.
6. *Денні П.* Вступ до основних принципів соціального забезпечення / пер.з англ. А.І. Масалова. – Х. : Каравела, 2002. – 144 с.
7. Соціальні стандарти та соціальні гарантії: теоретичні аспекти, проблеми, світовий досвід. – К. : Центр перспективних соціальних досліджень Мінпраці та НАН України, 2007. – 320 с.

***Корж М. А.* Усовершенствование механизмов регулирования социальных процессов на уровне общины: западноевропейский и украинский опыт.**

В статье рассматриваются особенности политики социальной защиты в западноевропейских государствах в условиях глобализации и экономического кризиса. Анализируются возможности применения политического маркетинга в системе социальной защиты.

Ключевые слова: социальная политика, элементы социальной защиты, пути разрешения политических и социальных конфликтов.

***Korzh M. O.* Improvement of the mechanisms of regulation of social processes at the community level: the West European and Ukrainian experience.**

The particularities of the social care policies in the West European countries under the conditions of globalization and the economic crisis are

analysed. The possibilities of use of political marketing in the social care system are considered.

Keywords: social policy, elements of social care, ways to resolve political and social conflicts.

Блінова Є. В.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕОРЕТИЧНИХ АСПЕКТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ «КОЛЬОРОВИХ РЕВОЛЮЦІЙ»

У статті розглянуто концептуальні підходи в теоретичних дослідженнях «кольорових революцій», розкрито сутність поняття «кольорових революцій» як новітнього соціально-політичного явища, проаналізовано особливості підходів західних та вітчизняних вчених до аналізу походження і наслідків цього явища.

Ключові слова: революція, маси, демократія, «кольорові революції».

Початок ХХІ століття виявив новий феномен у політичній трансформації – так звані «кольорові революції», які породили зміну політичних еліт, геополітичну переорієнтацію та зовнішньополітичні стратегії тощо. Водночас вчені політологи досі не дійшли консенсусу в оцінці ролі «кольорових революцій» у зміні національних інтересів держав та їх зовнішньополітичного курсу, як і внутрішньополітичної розстановки сил. Оскільки дослідження цього відносно нового явища знаходяться лише на початковому етапі важливо визначити основні розбіжності в підходах до розуміння ролі і причин цього явища.

На сьогодні феномен «кольорових революцій» є об'єктом досліджень таких науковців й практиків, як М. Макфол, Бо Фейтянь, С. Фішер, П. Жулуь, Д. Чженцинь, П. Стиков, Г. Герд, Т. Тудорою, Дж. Голдстоун, К. Бринтон, Дж. Данн, С. Хантінгтон, І. Валлерстайн, Ш. Ейзенштадт, С. Грин, Г. Хейл. В Росії до проблем «кольорових революцій» зверталися такі науковці як А. Юнггерр, Т. Полляніков, Г. Прокопов, Б. Блехман, О. Панарин, Т. Самсонова, А. Сеняков, В. Граждан, Р. Артеменко, М. Кузьмин. В Україні це питання вивчали Г. Почепцов, В. Полохало, В. Антонечко, Є. Головаха, С. Катаєв, І. Кресина, О. Стойка, С. Балан, О. Ванников, А. Ткачук.

Мета дослідження – аналіз концептуальних особливостей підходів до дослідження кольорових революцій як новітнього соціально-політичного явища.

За результатами перетворень в європейських країнах державного соціалізму в період після 1989 року країни Східної Європи утворили кілька чітко окреслених блоків: нові члени Європейського Союзу; країни, що прагнуть до членства в ЄС (Україна, Молдова, Грузія та Вірменія), і група відносно слабко реформованих країн (Росія, Білорусь, Киргизія, Узбекистан, Азербайджан і Казахстан). В багатьох з останньої групи країн пізніше відбулися «кольорові» революції: Сербія (2000), Білорусь (2001 і 2006), Грузія (2003), Україна (2004), Киргизія (2005) тощо. Символом цих народних протестів став колір (в Україні помаранчевий), за яким можна було визначити їх прихильників і характер руху, хоча революцію в Сербії називають «бульдозерною». У 2005 році схожі події були ініційовані в інших країнах зі схожою економічною і політичною траєкторією (Росія, Узбекистан і Казахстан), однак або закінчилися, так і не розпочавшись, або були успішно пригнічені. Більш того, цей феномен не обмежується лише колишніми соціалістичними країнами – у 2005 році свою «кедрову» революцію пережив Ліван, а наступ демократії в Іраку після виборів 2005 года Джордж Буш охрестив «Пурпурною» революцією [1, 16-38]. Пізніше ці події переросли в так звану хвилю «Арабської весни», яка триває і досі і в певних країнах переросла з ненасильницького протесту в громадянську війну.

У цей час відсутній консенсус з питання про те, яке саме подію можна вважати «кольоровою революцією». Практично всі дослідники однак згодні в тому, що Революція троянд у Грузії і Помаранчева революція на Україні були «кольоровими революціями». Багато дослідників питання відносять Бульдозерну революцію в Югославії до числа кольорових революцій. Ряд дослідників йдуть ще далі і зводять поняття «кольорової революції» до португальської революції 1974 року.

Поширена точка зору, що Тюльпанова революція в Киргизстані також була «кольоровою революцією», хоча вона підтримується не всіма. Так, американський експерт з питань просування демократії в колишньому СРСР, нинішній посол США в Росії – Майкл Макфаул – вважає, що подія в Киргизії не можна назвати кольоровою революцією [2-3].

Ряд ЗМІ та інших авторитетних джерел, включаючи президентів республік, ще більше розширює список таких революцій:

- «Оксамитова» революція в Чехословаччині та аналогічні «оксамитові революції» в інших країнах Східної Європи,
- 2003 – «Революція троянд» (Грузія),
- 2004 – «Помаранчева» революція (Україна),

- 2005 – «Тюльпанова революція» (Киргизія),
- 2005 – «Революція кедрів» (Ліван),
- 2006 – спроба «Волошкової революції» в Білорусії,
- 2008 – спроба кольорової революції у Вірменії,
- 2009 - кольорова революція в Молдові, яка призвела компартію до втрати більшості у парламенті,
- 2010 – Друга Динна революція – друга Киргизька революція (Народна Революція в Киргизії 2010 року).

У політичному дискурсі під «кольоровими революціями», як правило, розуміється «процес зміни правлячих режимів під тиском масових вуличних акцій протесту та за підтримки фінансуються з-за кордону неурядових організацій». Є й більш «жорсткі» визначення, наприклад, «кольорова революція» – це «державний переворот, здійснений з переважним використанням методів ненасильницької політичної боротьби, силами «кольорової» еліти, як правило «в інтересах і за безпосередньої домінуючої участі в плануванні, організації та фінансуванні з боку іноземної держави, групи іноземних держав, громадських чи комерційних організацій» [2; 4].

Загалом кольорові революції – збірне поняття, що застосовується для позначення так званих «ненасильницьких революцій», а також деяких широко відомих масових ненасильницьких акцій протесту. Кольоровими революціями прийнято називати ненасильницьке повалення влади. В результаті кольорових революцій відбулася зміна політичних режимів у ряді постсоціалістичних країн (на території колишнього СРСР і Східної Європи) і країн арабського світу.

Схожість всіх процесів, наречених публікою «кольоровими революціями», полягає в пропозиції соціально-політичних перетворень, метою яких було впровадження «демократії знизу». Різні за змістом, вони, тим не менш, мали спільну стратегію: масові протести відбувалися в рамках конституції, покликаної розширити форми участі народу у функціонуванні режиму; вони легітимізували як рух за «велику демократію»; всі вони мали на меті зсув діючих політичних лідерів; в центрі уваги протестуючих кожен раз знаходилися передбачувані фальсифікації процедури виборів; основну масу учасників мітингів становила молодь, зокрема студенти. Елементом новизни в порівнянні з традиційними політичними демонстраціями була «оркестровка» подій за допомогою сучасних інформаційних технологій – мобільних телефонів, Інтернету та підтримка місцевих і закордонних ЗМІ. Демонстрації на підтримку нібито борця за демократію супроводжувалися в тій чи іншій мірі масовими культурними заходами – рок- і поп-концертами, що

допомагали мобілізувати, згуртувати і розважити численну аудиторію [1, 16-38; 5, 6, 100-105].

Велика частина західних інтерпретацій «кольорових революцій» (у рівній мірі академічних та журналістських) насамперед відзначали їх позитивні наміри і наслідки і легітимізували їх як частину Третьої Хвилі демократизації. Вони «усунули авторитарних лідерів від політичної влади ... Таким чином, ми стали свідками несподівано вдалою дифузії електоральних революцій в посткомуністичному світі ... коли неліберальних лідерів змінили їх ліберальні опоненти ...». Ці автори демонструють «електоральну модель зміни режиму». «...Вибори є єдиним індикатором демократії – форми правління, що стала глобальною нормою» [7]. Такі тези межують з наділенням політичною владою виборчого процесу як інструменту неоконсервативної політики. Зводячи визначення «демократії» до вузько трактованого політичного механізму, вони залишають за рамками концепції будь-які наслідки політики щодо суспільно значущих питань, як і обговорення цих питань [8].

Критики стверджують, що події на перший погляд здаються народними революціями є насправді замаскованими державними переворотами. Опозиційні сили, контреліти, нездатні ефективно мобілізуватися проти діючих урядів, організовують революційні події, щоб створити собі підтримку і легітимізувати передачу влади шляхом загальних виборів. Наталія Нарочницька стверджує, що «глас народу» – насправді незаконне використання сучасних засобів масової інформації (телебачення, радіо і преси) для створення громадської думки і примусу до політичних змін. Неурядові організації з могутніми спонсорами стали політичними органами, що діють швидше на підставі мереж та ЗМІ, ніж як породження громадянського суспільства, що виступає від імені його громадян. Спонсори, прямо або побічно фінансуючи іноземні уряди, взяли участь у діяльності інсургентів, визначаючи демократію згідно власних концепцій і перебільшуючи масштаби фальсифікацій на виборах, з тим щоб підтримати і легітимізувати державний переворот і витягти з нього політичні дивіденди. Чарльз Тіллі визначає «революцію» як «примусову передачу влади в державі, в ході якої щонайменше два чітко помітних конкуруючих блоку висувають несумісні претензії на контроль над державою, а визначена значна частина населення, підвладна юрисдикції держави, погоджується з вимогами того чи іншого з блоків» [9]. Схоже визначення дає Гудвін, який визначає революцію як будь-який випадок, коли народний рух позаконституційно або насильницьким шляхом скидає владу. Однак ці

підходи ігнорують тип соціального руху, рівень участі населення і політичні цілі інсургентів.

Є різні види революцій. Максималістське визначення соціальної чи політичної революції включає в якості обов'язкового атрибуту не тільки участь мас, але також ідеологію, що визначає фундаментальну зміну політичного класу і соціально-економічної системи. Крім того, в результаті приходу до влади нового політичного класу соціальна та економічна система зазнає істотних змін. Найвідоміший апологет цієї позиції, Т. Скочпол (1979), робить акцент на трансформації державної і класової структур суспільства [10-11].

Кольорові революції не вкладаються в рамки відомих моделей. Керівна роль контреліт, що мають мету змінити еліту, характерна для путчу і державного перевороту. Однак, на відміну від цих двох процесів, відмінною рисою кольорових революцій є високий рівень участі населення. При цьому за ними не стоїть ніякої політичної теорії масштабних соціальних перетворень, тому їх не можна віднести до категорії класичних революцій. Їх політичним завданням були не зміна класів і трансформація майнових відносин, а скоріше заміна однієї еліти іншою. Інсургенти всіх кольорових революцій, можливо, за винятком сербської, прагнули до того, щоб керівництво країни змінилося іншим, яке виконає обіцянки і здійснить перехід від комунізму до капіталізму і демократії – те, чого не зробили існуючі посткомуністичні еліти. Істотні відмінності від стандартного державного перевороту проявляються в ролі керівництва, високому рівні участі населення та фінансуванні із зовнішніх джерел. На відміну від класичної революції, в цих феноменах відсутній революційний клас, який просуває ідею соціально політичних перетворень знизу [10; 12].

Серед політичних науковців можна виділити прямо протилежні точки зору на явище «кольорових революцій», яка базується на різному відношенні до ролі зовнішнього чинника в них. Перша група вчених вважає зовнішній чинник провідним, а друга вважає його вплив на перебіг «кольорових революцій» малозначущим. В основному висловлювання першої точки зору простежується в середовищі західних, українських та невеликої частини російських і китайських політологів, тоді як другої – переважно серед російських і частини західних, азійських й українських дослідників.

Якщо підсумувати позиції дослідників-«оптимістів», то до спільних ознак «кольорових революцій» у пострадянських республіках належали:

- наявність фасадної демократизації, що поєднувала багатопартійність із фактично недемократичними формами правління;
- намагання зреалізувати демократичні проекти в недемократичних політичних культурах;
- нелегітимні форми реагування влади на публічний опір громадян, що вимагали дотримання своїх законних прав і свобод;
- готовість Заходу до діалогу і з політичними колами, і з громадськими організаціями, що підсилювало ці організації (тоді як владні еліти не усвідомлювали їхньої сили).

«Песимістичні» автори трактують «кольорові революції» передусім як результат зовнішнього втручання, а громадські виступи пов'язують із діяльністю впливових міжнародних акторів, таких як США, об'єднана Європа чи Росія. Цікаве резюме цієї концепції наводить Федір Лук'янов – впливовий російський інтелектуал та головний редактор журналу «Росія в глобальній політиці» у статті «Безбарвна революція»:

1) на початку ХХІ століття виникло «державне суперництво» нових держав і Росії, яка відновлювала свою присутність на пострадянському просторі;

2) США впливають на внутрішні справи пострадянських країн, упроваджуючи демократичні вибори.

Водночас Лук'янов визнає, що режими, які постали після розпаду СРСР, уже не могли сприяти «ані розвиткові, ані позитивному громадському ставленню», а очільники Грузії, України та Киргизстану змарнували момент, коли могли би безболісно піти зі своїх постів. Найважливіший аспект такого підходу – обстоювання пріоритету зовнішніх причин революцій і невіра у можливість чесних і справедливих виборів, що на них громадяни пострадянських країн шляхом волевиявлення ставили б завдання своїй владі. «Обов'язковим елементом успіху «кольорової революції» була наявність зовнішнього арбітра, апелювання до якого скасовувало легітимність внутрішніх процедур, – ОБСЕ, Ради Європи, Європейського Союзу, зрештою «демократичних цінностей» загалом» [2]– пише Лук'янов.

Для «песимістичних» інтерпретацій неабияк характерно уявлення про громадські організації як про інструмент зовнішніх гравців. Систему міжнародних грантодавчих організацій тут вважають за канал розподілу ресурсів між антиурядовими групами, що очолюють революцію і планують повалення законних урядів під час виборів. За словами китайських політологів Пань Жулуня і Дай Чженцзя, «міжнародні НУО під егідою США маніпулювали суспільством і з-за лаштунків провокували “кольорові революції”» [2].

Дослідники «песимісти» і Заходу, і Сходу сприймають революційні процеси як спровоковані заклоти, віддають вирішальну роль у їх провокуванні міжнародним чи іноземним агентам і критично оцінюють здатність народів Грузії, України та Киргизстану (і громадянського суспільства взагалі) виступати в тих процесах як суб'єкти.

Особливу позицію серед «песимістів» посіли ті політологи, котрі, як німецька дослідниця Петра Стиков, переконані в тому, що «кольорові революції» були лишень проявом нестабільності політичних режимів, які просто «перезавантажили» свій напівавторитаризм за допомоги зміни еліт. Схоже припущення (у питальній модальності) висловив іще 2005 року женевський конфліктолог Іреме Герд, котрий розглядав революцію як конфлікт еліт (глобальних і національних), що намагаються зробити свої режими стабільними [2].

Отже, серед дослідників існують досить різні погляди на явище «кольорових революцій». Основну роль у концептуальному поділі відіграє оцінка ролі іноземних країн у соціально-політичних змінах в країнах, де відбувається революція. Умовно ці погляди можна поділити на песимістичні та оптимістичні, відповідно, з більшою та меншою роллю, яка надається Заходу в подіях всередині країни. Саме поняття «кольорова революція» походить із журналістського сленгу 2003-2004 років. Невдовзі його почали активно вживати і політики, і політологи. Якийсь час із ним конкурував термін «електоральні революції», аби наголосити головну причину революцій: несправедливість виборчих процесів у посткомуністичних суспільствах. Проте більшість дослідників віддають перевагу терміну «кольорові революції» як зручнішому з огляду на комплексність обставин виникнення та перебігу громадських заворушень початку XXI століття. Увагу до спільних причин «кольорових революцій» зумовила потреба визначити кілька типових обставин, за яких вони відбувалися.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Лейн Д.* «Кольорова» революція як політичний феномен. – С. 16-38.
2. *Мінаков М.* Коротка дистанція свободи // Критика: Рецензії. Есеї. Огляди. – 2012. – № 7/8. – С. 2-7.
3. *Мейтус В.* Массы, движения, революции / Владимир Мейтус, Виктор Мейтус. – К. : Ника-Центр, 2008. – 504 с.

4. *Стародубровская И.* Великие революции от Кромвеля до Путина / И. Стародубровская, В. Мау; [2-ое изд.; пер. и доп.]. – М. : Вагриус, 2004. – 499 с.
5. *Хантингтон С.* Политический порядок в меняющихся обществах. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
6. *Марчак О.М.* Типологии переходных режимов в странах Восточной и Центральной Европы и СНГ // Наукове пізнання: Методологія та технологія. – С. 100-105.
7. *Bunce V.J.* International diffusion and postcommunist electoral revolutions / V.J. Bunce, S.L. Wolchik // Communist and Post – Communist Studies. – 2006. – Vol. 39. – P. 283-304.
8. *Dunn J.* Capitalist Democracy: elective affinity or beguiling illusion? // Daedalus. – 2007. – Summer. – 13 p.
9. *Tilly C.* European Revolutions 1492-1992. – Oxford : Blackwell, 1993. – 284 p.
10. *Orenstein M.A.* Transnational Actors in Central and East European Transitions [Text] / M.A. Orenstein, S. Bloom, N. Lindstrom (eds). – University of Pittsburg Press, 2008. – 272 p.
11. *Skocpol T.* States and Social Revolutions. – New York : Cambridge University Press, 1979. – 407 p.
12. *Goodwin J.* No. Other Way Out: States and Revolutionary Movements 1945-1991. – Cambridge : CUP, 2001. – 428 p.

Блинова Е. В. Концептуальные особенности теоретических аспектов исследования «цветных революций».

В статье рассмотрены концептуальные подходы в теоретических исследованиях «цветных революций», раскрыта сущность понятия «цветных революций» как новейшего социально-политического явления, проанализированы особенности подходов западных и отечественных ученых к анализу происхождения и последствий данного явления.

Ключевые слова: революция, массы, демократия, «цветные революции».

Blinova Y. V. The conceptual approaches to theoretical aspects of «color revolution» study.

The article explains the conceptual approaches in theoretical studies of «color revolutions», defines the term «color revolution» as the new social and political phenomenon, analyzes the differences in Western and Eastern approach to studying the nature and consequences of the given phenomenon.

Key words: revolution, masses, democracy, «color revolutions».

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІДЕОЛОГІЇ ЕКОЛОГІЗМУ

У статті розглянуто структурно-функціональну характеристику екологізму як ідеології постіндустріального суспільства, зокрема проаналізовано такі її складові: конкретно-екологічне знання, філософська, політична, економічна теорія, екологічний футуризм.

Ключові слова: екологія, екологізм, екологічне знання, екологічний світогляд, екологічний футуризм, екологічний рух, ідеологія.

Антропогенний тиск, що повсякчас зростає, все більш помітно впливає на систему міжнародних відносин, на долю всього людства, що і надає екологічним проблем властивості невідкладних і першочергових. Глобальний характер взаємодії суспільства і природи, людини і сфери її помешкання призводить до того, що в їхньому розв'язанні зіштовхуються інтереси різних суспільних груп, соціальних інститутів, окремих країн, регіонів, економічних систем. Вони стають об'єктом політичної боротьби, зіткнення різних світоглядних настанов.

Екологія, що первинно виникла як конкретна наука про взаємодію організмів рослинного і тваринного світу з середовищем помешкання, за наших часів перетворилась на науку про взаємодію людини і природи, суспільства і навколишнього середовища. Виникнувши на підставі поєднання, синтезу природознавства і суспільствознавства, вона, у свою чергу, надає радикальний зворотний вплив не лише на них, але й на формування системи поглядів, ідеологічних підходів, естетичних настанов і орієнтацій.

Але саме тут нерідко і відбувається змішування понять «екологія» і «екологізм». Аналізуючи сучасний стан екології деякі автори доходять висновку про те, що екологія набула статусу світогляду людства, яке прагне уникнути екологічної катастрофи, переросла рамки дослідницької діяльності у вузькому розумінні цього слова і постала як сукупність умонастроїв, що вона є не стільки наукою, скільки певною надбудовою, ментальним середовищем, в якому поєднуються дослідницькі, ідеологічні, філософсько-світоглядні та конкретно-організаційні засади управління ресурсами моніторингу довкілля тощо [1, 78].

Із подібного визначення випливає питання про правомірність ототожнення знання і світогляду, науки й ідеології. У цьому контексті

цілком правомірно, відзначаючи тісний взаємозв'язок між екологією й екологізмом, Р. Кіркман застерігає від ототожнення цих понять, наголошуючи, що екологія – це насамперед наука, яка досліджує, об'єктивує життя на Землі у формі знань з позицій зовнішнього спостерігача, тоді як екологіям охоплює взаємозв'язки і взаємодій відповідність між людським суб'єктом і біосферою як безпосереднє переживання цих зв'язків із середини, як певна характеристика людської екзистенції [2, 377].

Оцінюючи позицію Р. Кіркмана щодо визначення екології й екологізму, Т. Гардашук зауважує, що «екологія як комплексна наука становить важливе підґрунтя сучасного екологізму, але не тотожна йому. Більше того, зв'язок між екологією й екологізмом не є простим лінійним, а вимагає занурення у широкий пізнавальний, світоглядний, а також загально-культурний і цивілізаційні контексти, спираючись не лише на знання, а й на традиції, досвід, мудрість, інтуїцію, віру тощо. Таким чином, якщо екологія лежить у сфері науки, то екологіям охоплює собою частково сферу екології і частково – сферу поза наукового знання» [3, 52].

Головним організуючим принципом будь-якого ідеологічного явища є вимога «з практики і для практики». Це повністю стосується й екологізму, що первісно виник лише як соціальний рух, але який по мірі розвитку прийшов до необхідності розвитку власної ідеологічної бази, здатної, у свою чергу, не лише пояснити, але й намітити шляхи перетворення самої дійсності. Дане положення дозволяє довести як факт наукової легітимності екологізму як сучасного суспільно-політичного явища, так і визнати потребу в його розвитку для загально-соціальної теорії і соціально-політичної практики.

З часу свого виникнення екологізм завжди мав чітку політичну орієнтацію, що по мірі його теоретичного розвитку закономірно повинно було призвести до формування політичної ідеології. Оцінюючи ідеологічну доктрину сучасного екологізму можна відзначити, що вона володіє всією неповторною специфікою, притаманною її творцям. Сучасний екологізм настільки теоретичний, наскільки він здатний вирішувати актуальні теоретичні проблеми екологічного руху, весь комплекс екологічних проблем суспільства. Отже, ідеологічну теоретичність екологізму необхідно оцінювати не стільки у порівнянні з іншими ідеологічними побудовами, скільки, й більш за все, керуючись критеріями практичної доцільності і необхідності існування такого ідеологічного феномену, яким первісно є екологізм.

Розгляд екологізму як ідеології постматеріалізму найкраще розпочати через структурно-функціональну його характеристику. В ідеології екологізму слід виділити такі компоненти: конкретно-екологічне знання, філософська, політична, економічна теорії, екологічний футуризм.

Першою складовою частиною екологізму є *конкретно-екологічне знання*, яке розглядає проблеми взаємовідносин суспільства і природи у їхніх біо-і геоаспектах. Саме у вивченні конкретної екологічної дійсності ми вбачаємо справжній початок, вихідний пункт цієї ідеології, увесь зміст якої зформувався на вивченні реалій сучасного світу.

Значну роль у притягненні уваги світової громадськості до екологічної проблематики відіграли наукові доробки теоретиків екологізму: Р. Аллена, А. Гора, В. Дам'є, Ж. Дорста, У. Дугласа, Б. Коммонера, А. Печчеї, Ю. Одума, С. Оуена, Ф. Сен-Марка, Е. Фрома, Г. Хейфлінга, В. Хьосле, Т. де Шардена, А. Швейцара, В. Шумахера та ін. Науковий аналіз, проведений вказаними дослідниками дозволяє зробити загальний висновок про те, що існують природні межі перетворення природи, за якими починаються незворотні зміни функціональних характеристик біосфери. Нині людство опинилось перед лицем найглибшої екологічної кризи, яка поступово переростає в екологічну катастрофу.

Досить плідно в обґрунтуванні конкретного екологічного знання працюють й вітчизняні дослідники, які розвивають традиції, започатковані ще В. Вернадським: Г. Бачинський, В. Бродвій, В. Добровольський, Ю. Злобін, В. Єлісеєв, М. Калінін, В. Кучерявий, Л. Макаренко, О. Микитюк, С. Мороз, С. Стойко, Ю. Туниця, І. Черваньов, Ю. Шеляг-Сосонко та ін. Можна вважати, що перспективи українського екологізму багато в чому визначатимуться цією областю знань. Саме конкретне екологічне знання, науковий алармізм (від фр. *Alarm* – тривога) з приводу майбутнього планети, усвідомлення можливої майбутньої її катастрофи послужило поштовхом до створення тої сукупності ідей, які ми визначаємо як екологізм. Воно ж постійно стимулює пошуки нових підходів до формування екологічного світогляду.

Загальнотеоретичною засадою екологізму є його *філософська теорія*. Завдяки органічній включеності цієї філософії до загального розвитку екологізму він виступає як філософсько-орієнтована ідеологія. Її характерною ознакою від самого початку було відмовлення від намагання створити завершену систему знань, дати абсолютну істину в «останній інстанції». Екологізм несумісний з

доктринами, що виходять з заздалегідь встановлених теоретичних принципів як свого ядра. Він виходить не з принципів, а з конкретних фактів загибелі природного середовища. Тому те, навколо чого концентрується філософія вітчизняного екологізму, стосується перш за все проблем взаємодії людини й природи (В. Акоюн, В. Андрущенко, Л. Большак, С. Волковинський, Т. Гардашук, В. Деркач, А. Єрмоленко, Г. Йонас, Ф. Канак, М. Кисельов, С. Кримський, В. Крисаченко, В. Лук'янець, Г. Марушевський, О. Стегній, Г. Ярчук та ін.).

Акцентуємо увагу на те, що засадничою філософської теорії екологізму є концепція «глибинної екології». «Суть глибинної екології – ставити глибокі питання. Прикметник «глибинна» підкреслює, що ми запитуємо «чому» й «як», тоді як іншим це нецікаво» [4, 113]. «Глибинну екологію цікавлять ті особисті настрої, цінності, естетичні і філософські переконаності, які не служать з необхідністю принципам утилітаризму й раціоналізму» [4, 114].

У цьому дослідженні немає можливості всебічного аналізу філософської теорії екологізму тож ми лише схематично охарактеризуємо її переважні риси й джерела, на яких ґрунтуються екологічні моделі суспільно-політичного розвитку, конкретний екологічний рух. *Базові принципи «глибинної екології»* варіюються від автора до автора, але вміщують ряд загальних, серед яких виділимо наступні:

1. Гармонія з природою завжди набагато краща ніж панування над нею. Природа - природне середовище виникнення й існування людини, життя якої залежить від її якісного стану. Цивілізація простягається своїми коренями у природу, яка наклала відбиток на людську культуру і справила вплив на всі твори мистецтва й наукові звершення, й саме життя у гармонії з природою надає людині найкращі можливості для розвитку її творчих початків, відпочинку.

2. Будь-яка форма життя є унікальною і заслуговує на повагу, якою б не була її користь для людини, і для визнання цієї невід'ємної цінності інших істот людина повинна керуватися моральним кодексом поведінки (так званим моральним імперативом). Людина може своїми діями або їхніми наслідками відозмінити природу й вичерпати її ресурси, і тому вона повинна у повній мірі усвідомлювати нагальну необхідність збереження рівноваги і якості природи і природних ресурсів.

3. У світі все пов'язане з усім. Природне середовище, людина і суспільство складають єдину систем. Цілісність природи - гарантія існування людини як виду. Руйнуючи природу, ми завдаємо шкоди не лише собі, але й майбутнім поколінням, несемо моральну

відповідальність перед нащадками за збереження різноманітності й багатства природного світу.

4. Змінювання природи неминуче, однак ідеологія безмежного підкорення природи аморальна і згубна. Перспективи виживання людини пов'язані зі взаємною еволюцією природи, суспільства і людини (так звана коеволюція). Будь-які соціальні і науково-технічні нововведення повинні оцінюватись з урахуванням їхньої екологічної значущості.

5. Простота, достатність, стійкість і природо відповідність повинні стати основними принципами людського життя, економічної і соціальної політики.

Особливо важливе значення для побудови теорії екологізму належить В. Вернадському. У його працях була поновлена й науково обґрунтована ідея «ноосфери» – сфери розуму, тобто такого стану біосфери, коли суспільство є визначаючим фактором його розвитку. Це такий стан гармонії людини й природи, коли людина стає відповідальною за її стан, зберігаючи її у придатному для свого існування вигляді, а природа, в свою чергу, спрямовує розвиток людини, стала однією з основних філософських ідей екологізму [5].

На підставі філософського учення екологізму сформувалась його політична теорія. Загальнофілософські настанови стали переводитись в операційні поняття політики, оскільки «засоби» виступають як операційні поняття «мети». Це, в свою чергу, стимулювало формування *політичної теорії екологізму*. Поява екологічної політичної теорії була обумовлена також необхідністю впровадження екологічних цінностей у соціальну практику, перетворенням різних соціальних інститутів, у тому числі й інститутів влади, так і потребою вирішення конкретних екологічних проблем на локальному рівні. Крім того, переведення цінностей екологізму на мову політичної теорії сприяло подальшій конкретизації екологічних понять, збільшенню різноманітності контексту, в якому вони існують, і, нарешті, створенню концептуального образу оптимального, «екологічно випрацьованого» політичного режиму.

Зауважимо, що політична теорія екологізму досить своєрідна. Вона дещо по-іншому поставила традиційні проблеми й висунула ряд нових. З точки зору теоретиків екологізму, необхідно говорити про нове усвідомлення поняття «влада», про політичну екологію, куди входять всі аспекти життя і існування людей. Серед них важливе місце посідають власне політичні, тобто розробка і обґрунтування шляхів політичної організації суспільства, проблеми взаємовідносин громадянського суспільства і держави, політична етика і політичні

принципи. Доводячи правомірність ствердження нової екологічної парадигми в політиці, екологісти пов'язують появу кризових явищ у сучасному політичному процесі з екологічною кризою (О. Андрос, О. Базалук, В. Кирик, Л. Курняк, С. Крутько, О. Салтовський, Л. Стасюк, Г. Таран, В. Топоровський, М. Хилько, В. Шибко).

Серед головних елементів політичної теорії екологізму виділимо такі:

1. *Усвідомлення майбутнього омніциду* (загибелі всього живого). Лише цілісний, системний погляд на світ дозволить, на думку екологістів, уникнути глобальної катастрофи. Планетарна свідомість, що формується, ґрунтується, зокрема, на думку А. Тоффлера, не на принципах *laissez-faire*, а на ідеях глобалізму, які заперечують націоналізм і суверенітет: «Якщо націоналізм покликаний говорити за всю націю, то глобалізм за увесь світ» [6, р.335]. Цю думку підтримує відомий дослідник М. Мойсеев: «Спільні труднощі повинні породити відчуження нової спільності: ні родини, ні роду й навіть ні країни - загальнопланетарної єдності» [7, 251].

2. Екологісти конструюють свою, альтернативну модель системи «влада-людина». Суть її у відмовленні від будь-яких форм насильства і *розвиток базисно-демократичної політики*, тобто максимально децентралізованої, «прямої демократії», головними принципами якої повинні стати справжнє народовладдя, рівноправність, воля особистості.

3. *Децентралізація соціальної і політичної активності*. Сучасна держава – породження індустріальної системи, а тому вона повинна «відмирати» разом з цією системою. Звідси гасла: «діяти проти держави і без держави», «розсіювання державної служби серед низових комірок суспільства». У силу обшинної організації соціального життя заперечується політичний масштаб національної держави на користь регіонального устрою. У федерації регіонів екологісти вбачають і майбутнє усієї планети, де буде одночасно реалізований і політичний принцип різноманіття.

Таким чином, теоретичні побудови екологістів з проблем державної влади поєднують давній анархістський ідеал суспільства без центрального уряду, суспільства» у якому особа володіла б високим ступенем свободи, що свідчать про зростання вимог регіоналізації, децентралізації, функціональної диференціації структур, які приймають рішення.

4. Важливою складовою політичної теорії екологістів є *орієнтація на позаінституціональні форми політичної участі*, антипартизм. Традиційні політичні партії як одна з основних конструкцій сучасної

політичної системи, що намагаються зберегти status quo, заперечуються. Теоретики екологізму вважають, що між флангами у сучасних політичних системах немає принципової різниці. Ліві, праві, центр повинні бути змінені такою партією, яка б виходила не з соціального критерію у своїй діяльності, а перш за все з гострих суперечностей між людиною і технікою, людиною і державою, які особливо яскраво виявляються у сфері екології. Це повинна бути партія нового типу, свого роду «антипартія», у якій не було б тенденції до бюрократизації.

5. Політичні принципи переходу до нового екологічного суспільства – наступний важливий елемент політичної теорії екологізму. Своїх цілей екологісти мають намір досягти, використовуючи так звану *мультифронтальну стратегію*, що містить у собі різні форми боротьби. Вони мають намір поступово підвести суспільство до такої системи управління, при якій централізованій владі залишається мінімальна сфера діяльності.

Важливою складовою частиною цієї мультифронтальної стратегії, без якої неможливе досягнення глибинних змін, є радикальна перебудова пануючих потреб і настанов. Це буде «мініреволюція», на відміну від «макрореволюції». Її важелями є зростання освітнього рівня, переконаність, більш рівномірний перерозподіл ресурсів, підтримка всім суспільством реформ, усунення заборон, ненасильницький опір, постійне самовдосконалення людей і будівництво нових людських відносин у межах невеликих колективів. Основним принципом досягнення нового політичного і соціального порядку є консенсус й ненасильство діяльності людьми і конкретизується у реальних політичних діях.

Складовою частиною екологізму є теорія обґрунтування нової, альтернативної за своєю суттю, економічної системи. *Економічна теорія екологізму* історично й концептуально так тісно пов'язана з політичними ідеями, що без них вона не може бути ані зрозуміла, ані науково висловлена. Однак, контури майбутньої економічної структури вимальовуються неоднозначно: одні чітко й визначено, інші розмиті і багатоваріантно. Багато які проблеми екологічно орієнтованої економіки знаходяться у постійному розвитку. От чому важко визначити точку відліку, виділити самостійні оригінальні принципи економіки екологізму.

У витоків створення образу майбутньої екологічної економіки стояли великі інтелектуальні сили. Основні ідеї нового типу економіки ми знаходимо у відомих роботах Римського клубу, лондонського Фонду нової економіки, шведського Фонду Дага Хаммерс-колда,

маніфесті англійських екологів «Проект виживання», у наукових доробках Е. Шумахера, А. Тоффлера, Т. Розака й ін. Певний внесок у формування концепції нової моделі економічного розвитку вносять і вітчизняні автори: О. Балова, С. Генсерук, М. Голубець, Л. Гринів, С. Дорогунцов, І. Доцин, Л. Клименко, Д. Колотило, К. Коценко, В. Кучерявий, А. Макгін, М. Огняник, О. Оніпко, І. Яремчик та ін. Визначились і основні тенденції у осмисленні перспектив нової економіки, найбільш значні з яких орієнтовані на нульове економічне зростання, органічне зростання і екофільну стратегію інтенсифікації.

Як і політичні, економічні моделі екологів у більшості своїй концентруються навколо критики сучасної індустріальної системи. З цієї точки зору багато які засади екологізму, без усілякого сумніву, констатують реальні проблеми сучасної економіки. Ця економіка характеризується великою кількістю красномовних визначень. Це «економіка бульдозера», бо наступає на навколишнє середовище немов би величезний бульдозер, споживаючи непоновлювальні природні ресурси, яка має слабкий зв'язок з природними процесами і володіє малою ефективністю [4, 58]. Це «економіка ковбоя», яка орієнтована на екстенсивний шлях розвитку, на безмежність природних ресурсів і яка шукає вирішення усіх проблем «за найближчим пагорбом» [4, 65].

Економічна система, побудована на подібних принципах, з точки зору екологів, наносить непоправної шкоди навколишньому середовищу, бо націлена на нестримне економічне зростання, на постійне стимулювання людини нескінченно здобувати матеріальні блага. Це споживацький тип економіки. І якщо соціальні й інші проблеми індустріальне суспільство вирішувало шляхом постійного економічного зростання, шляхом збільшення за рахунок нього соціальних допомог і т. ін., то екологічні проблеми таким чином не вирішити. «Таке бажане економічне зростання, яке лежить на поверхні суспільного розвитку, обертається не більш, «як пірровою перемогою, оскільки воно досягається ціною руйнування природи і погіршення якості середовища помешкання людей» [8, 55].

Нова економіка отримала назву економіки «третьої хвилі», «іншого розвитку», що слідує за другою – антиекологічним індустріалізмом. Фундаментом нового типу економіки повинно стати широке використання досягнень інформатики, як «третьої хвилі» у виробництві споживчих благ, при якій фізичні ресурси замінюватимуться ресурсами людського знання. Нове екологічне суспільство буде таким, у якому основним продуктом і наслідком праці стане інформація і завдяки розвиненій інформаційній формі

інтенсифікації реалізуються всі усвідомлені екологічні імперативи» [9, 94].

Характерною рисою інформаційної економіки є орієнтація на творчий характер праці. Як відзначається А. Тоффлером: «У галузях третьої хвилині мова йде переважно про участь працівників у прийнятті рішень, ... про рухомий у відношенні часу графік роботи замість жорсткого, про такі супутні переваги, коли працівнику дається змога вибору, а не ставлять його перед фактом, що здійснився, про те, як заохочувати творчість, а не вимагати сліпої слухняності» [10, 253-254]. До цього ж часу, у жодній економічній системі працівник не знаходить задоволення у своїй праці, є безправним гвинтиком потужної техноструктури.

Неявним важливим елементом альтернативної організації виробництва є висока якість наукоємної праці індивідуально добре підготовленого працівника. «Працівник третьої хвилини, – зауважує А. Тоффлер, – більш незалежний, більш винахідливий і не є більше додатком машини. Типовим є працівник, що володіє фахом або професійним знанням. Подібно до ремісника доіндустріальної епохи, що володів набором ручних інструментів, нові інтелектуальні працівники (якщо хочете, то саме так будемо їх називати) володіють майстерністю і інформацією, які й складають їхній набір духовних інструментів. Нові працівники більш схожі на незалежних ремісників, ніж на взаємозамінних працівників конвеєру. Вони молодші, краще освічені. Вони ненавидять рутину. Вони віддають перевагу роботі безконтрольно для того, щоб виконати свою роботу так, як вони вважають потрібним. Вони звикли до... гнучкої організації. Вони являють собою нову силу, і їх число зростає» [10, 255].

Основний принцип нової економіки – в задоволенні нематеріальних потреб людини, вона дає змогу «людям добре робити свою справу за винагороду й безплатно, вона буде заохочувати намагання спиратися на свої сили, вона буде розглядати здоров'я як складову частину багатства, берегти природу й навколишнє середовище» [11, 32].

Нова економіка характеризується як моральна. Між нею і товарною економікою є певна подібність. Люди надають один одному товари і послуги, не отримуючи при цьому взамін нічого значного. Цей очевидний дисбаланс насправді лише видимість, він існує лише остільки, оскільки існує таке поняття як плата. В реальній економіці – гроші – визнана цінність – стає платою за придбання. У моральній економіці платою стає інша валюта - вдячність, повага [12, 276].

Більшість економічних проектів екологів не приймає ринковий механізм в економіці. Тут виявляється такий характерний для екологів пріоритет етики над економікою, адже ринок не лише несправедливо і нерівномірно розподіляє громадське багатство, але перш за все вбиває у людях моральні основи, виховує їх в душі конкуренції, взаємної ворожнечі і погоні за прибутком. Ринок нівелює людські здібності й індивідуальність, знижує їхню здатність до самовдосконалення. Державне регулювання виробництва має багато в чому подібні ж наслідки. Поряд з несправедливим (внаслідок суб'єктивності) розподілом матеріальних благ, воно знижує опірність людини бюрократичному господарчому механізму, перед яким окрема особа виступає як безособова сила. Обидві системи тотально руйнують природу.

Отже, суспільство повинно налагодити пошук шляхів збалансованого розвитку, перейти до широкомасштабної, яка саморегулюється на локальному рівні, але керованої на глобальному рівні - еволюції.

Політична й економічна теорії екологізму особливо яскраво виявляються у *футуристичних моделях екологів*, які ми визначаємо, як складову частину їхньої ідеологічної системи.

Проекти нового, екологічно збалансованого суспільства теоретики екологізму розробляють вже протягом тридцяти років. Найбільш яскраві його описи подані в працях А. Тоффлера, Т. Розака, Д. Бреуна, Ч. Рейча, Е. Дамманна, В. Офалза, Д. Шварца. З'являються поодинокі почини й вітчизняних авторів.

Погляди екологів не майбутнє відзначаються підкресленою своєрідністю і особливою розкутістю уяви. Їх можливо порівняти з творами наукової фантастики і вільним польотом думки дитини, яка не обмежена багатьма умовностями існуючої цивілізації. Незважаючи на удавану хаотичність поглядів, що їх викладають екологи, вони у своїх футуристичних побудовах використовують відомий методичний апарат, зокрема сценарний метод уяви майбутнього. Цей метод сформульований А. Тоффлером: «Раніше люди вивчали минуле, щоб пролити світло на сучасне. Я перегорнув дзеркало часу, бо переконаний, що цілісний вигляд майбутнього може допомогти нам прозирнути у сьогодення. Нам буде усе важче розуміти наші особисті і громадські проблеми, якщо ми не навчимося використовувати модель майбутнього як інтелектуальний інструмент» [6, 4].

У своїх прогнозах екологи виходять з багатоваріантної уяви про майбутнє, як це часто роблять футурологи. Особливо виразно простежуються полярні варіанти – песимістичний і оптимістичний.

Перший варіант можна назвати ідеальною уявою екологів про майбутнє, їхньою утопією у позитивному розумінні. Другий варіант виконує функцію антиутопії, тобто попереджає про те, що може статися, якщо не вжити необхідних заходів по вирішенню назрілих проблем.

На думку екологів у новому суспільстві пануватиме тріада ціннісних імперативів екологізму. Це, по-перше, цінність особистої аутентичності, яка має на думці, що життя лише тоді являє собою благо, коли його зміст і стиль відповідають цінностям й покликанню людини. По-друге, цінність самовизначення, право політичного вибору, які ґрунтуються не на встановленнях і нормативах, а лише на свідомому бажанні волі і справедливості. Третя цінність – цінність справжньої колективності, створення якої має відбуватися на підставі повернення до примату територіальних зв'язків, а не соціально-економічних.

Підбиваючи підсумок розгляданню екологічного футуризму, слід відзначити, що безпосереднім джерелом цих моделей стали ідеї утопізму, що багато у чому визначило утопічний характер деяких положень екофутуризму. Витоки впливу утопічних ідей на екологів розпочинаються ще з принципів, сформульованих Платоном у його ідеальній державі, їх вабив описаний ним політичний і соціальний устрій, у якому життя людей тече у згоді з природою, основою соціального устрою є розподіл праці, а не майнове нерівність.

Важливим джерелом футуристичних концепцій екологів є також твори утопістів Нового часу. У них екологи позичають не лише окремі ідеї, але у деяких випадках саму логіку актуальних проблем, а також контури шляхів їхнього вирішення. Тут ми перерахуємо деякі з напрямків такого запозичення: ідеалізація минулого й критика сучасного; виправдання окремих елементів існуючої реальності за до допомогу відсилання до гіпотетичної ситуації часто непривабливої властивості; конструктивна критика сучасного за допомогою ідеальної альтернативи.

Важливим джерелом футуристичних концепцій екологізму є й ідеї В. Вернадського – видатного українського вченого. Ідея ноосфери – сфери розуму – у середині ХХ сторіччя здавалась утопією, а вже наприкінці сторіччя виглядала як реально досяжне, як стратегія виживання і розумного майбутнього всього людства.

Таким чином, футуризм – важливе досягнення екологів, що допомагає уникнути прямого виведення соціально-політичної теорії з фактів, що є у наявності, але не абстрагуючись від реальності як такої. Футуризм грає важливу роль у розповсюдженні тих елементів

теорії екологізму, які ще не реалізувались. З нашої точки зору, прогресивне політичне мислення повинно звільнюватись від повсюдного домінування сучасного для того, щоб критично усвідомити те, що відбувається, і виробити можливі шляхи подальшого розвитку.

Необхідно визначити, що ідеологічна доктрина сучасного екологізму не є ще досить стрункою, структурно-логічною побудовою. Не вистачає послідовності, чіткості, всебічності розгляду й узгодженості окремих частин цього теоретичного утворення, що формується. Разом з цим, досить чітко виявляється необхідність подальшої розробки цього, безперечно перспективного підходу до аналізу політичних процесів і інститутів влади, що ґрунтується на врахуванні екологічного політичного світогляду, менталітету, підходу до визначення перспектив політичного курсу партій і урядів, активізації усіх форм політичної участі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Деркач В.* Трансформація поняття «екологія» в сучасному світоглядному контексті / Концептуальні виміри екологічної свідомості: Морнографія. – К. : Вид. Парапан, 2003. – С. 70-109.
2. *Kirkman R.* Why Ekology Cannot Be All Things to All People:»Adaptive Radiation» of Scientifik Concepts // Environmental Ethics. - 1997. – Vol. 12. – № 4. – P. 375-390.
3. *Гардашук Т.А.* Концептуальні параметри екологізму. – К. : Вид. Парапан, 2005. – 200 с.
4. *Button L.* A dictionary of greens ideas: Vocabulary for a sane a sustainable future. – L. – 1988. – 524 p.
5. Вернадський В.И. Размышление натуралиста. Кн. 2. Научная мысль как планетарное явление. – М. : Наука, 1975. – 191 с.
6. *Toffler A.* The third wave. – N/Y. – 1980. – 544 p.
7. *Моисеев Н.Н.* Человек и ноосфера. – М. : Мол. гвардия. – 1990. – 351 с.
8. *Лемешев М.Я.* Природа и мы. – М. : Сов. Россия, 1989. – 272 с.
9. *Урсул А.Д.* Перспективы экоразвития. – М. : Наука, 1990. – 272 с.
10. *Тоффлер А.* Будущее труда // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Прогресс, 1986. – С. 336 с.
11. *The green alternative: Guide to good living.* – Nethuen. – 1891. – 336 p.
12. *Стегній О.* Соціологічне прочитання природи. – К.: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2012. – 436 с.

Поппер Л.В. Структурно-функциональная характеристика идеологии экологизма.

Рассматривается структурно-функциональная характеристика идеологии экологизма как идеологии постиндустриального общества, в частности анализируются такие ее составные: конкретно-историческое знание, философская, политическая, экономическая теория, экологический футуризм.

Ключевые слова: экология, экологизм, экологическое знание, экологическое мировоззрение, экологический футуризм, экологическое движение, идеология.

Popper L.V. Structural and functional characteristics of the ideology of environmentalism.

The structural and functional characteristics of the ideology of environmentalism as an ideology of post-industrial society are analyzed, including such components as: specific historical knowledge; philosophical, political, economic theory; environmental futurism.

Keywords: ecology, environmentalism, ecological knowledge, ecological outlook, environmental futurism, the environmental movement, ideology.

СОЦІОЛОГІЯ

Чеховська А. Ю.

ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ПРІОРИТЕТ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано основні аспекти соціальної політики України у сфері збереження здоров'я студентської молоді. З'ясовано головні підходи до тлумачення понять «молодь» та студентська молодь».

Ключові слова: здоров'я, соціальна політика, молодь, студентство.

Сьогодні аксіомою стала теза про те, що майбутнє України і майбутнє людства загалом належить молоді. Молодь, зокрема і студенти, є важливою частиною сучасного українського суспільства, носієм його інтелектуального потенціалу, визначаючи основні напрями соціально-економічного прогресу держави. Важливим є те, яке місце серед соціальних пріоритетів своєї політики держава визначить проблемам студентської молоді.

На сьогодні молодь визначають як соціально-демографічну групу, відокремлену на основі сукупності вікових характеристик і особливостей соціального стану. Відповідно до статті 1 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» молодь, молоді громадяни – це громадяни України віком від 14 до 35 років [3].

Багато вітчизняних та закордонних фахівців-педагогів, психологів, соціологів, філософів цікавилися різноманітними питаннями молоді як соціального феномену, зокрема Є. Бородин, М. Головатий, А. Коновалов, М. Томенко, М. Перепелиця, М. Шишкова та інші. Однак поза увагою науковців залишився аспект збереження фізичного і психічного здоров'я сучасної студентської молоді як соціальний пріоритет політики України, адже здоров'я людини є однією з найвищих загальнолюдських та державних цінностей. Особливо актуальним це є сьогодні – у добу бурхливого розвитку технології, що

зумовлює значне забруднення екології, а також призводить до ведення молоддю малорухливого способу життя. Для України головною проблемою, яка пов'язана з майбутнім держави, є збереження і зміцнення здоров'я населення країни, у першу чергу студентства. Тому **метою статті** є з'ясувати ключові соціальні аспекти збереження здоров'я студентів у контексті державної політики України.

Молодих людей за віковими показниками та родом занять можна поділити на кілька груп:

- учнівська молодь (учні загальноосвітніх навчальних закладів),
- студентська молодь (студенти та слухачі вищих начальних закладів різних рівнів акредитації),
- молоді фахівці і робітники (молоді люди з вищою, середньоспеціальною освітою чи без освіти, які працюють),
- молоді люди, яким не вдалося з певних причин успішно соціалізуватися.

Однією з найбільш соціально та політично активних є група студентської молоді. Так, в Україні нараховується близько 11 млн. юнаків і дівчат, з них понад 1,5 млн. – студенти ВНЗ I-IV рівнів акредитації. У свою чергу, студент – це особа, яка в установленому порядку зарахована до вищого навчального закладу та навчається за денною (очною), вечірньою або заочною, дистанційною формами навчання з метою здобуття певних освітнього й освітньо-кваліфікаційного рівнів. Виходячи з наведеного вище, до студентської молоді можна зараховувати осіб віком від 14 до 35 років, які зараховані і навчаються у ВНЗ I-IV рівнів акредитації.

Фізичне здоров'я студентів є дуже важливою проблемою і потребує втручання держави у питання розвитку спортивно-рекреативної інфраструктури (розширення мережі доступних спортивно-оздоровчих закладів, організацій), активізації спортивно-оздоровчої роботи зі студентською молоддю поза навчальними закладами та масштабної пропаганди здорового способу життя (на телебаченні, в інтернетпросторі тощо). Це, звісно, потребує від держави збільшення фінансування студентського спортивного руху (універсиади, спартакиади та ін.), а також використання позитивного міжнародного досвіду у сфері охорони здоров'я молоді, зокрема студентства.

Дослідження, проведені багатьма науковцями, свідчать, що основна маса населення країни має низький і нижче середнього рівня стан здоров'я та знаходиться за межами «безпечного здоров'я» [1]. Нині Україна переживає не тільки глибоку економічну, політичну і

соціальну кризу, але й стикається з такими демографічними процесами, які загрожують існуванню української нації.

Особливо актуальним це є сьогодні – у добу бурхливого розвитку технології, що зумовлює значне забруднення екології, а також призводить до ведення молоддю малорухливого способу життя. Ці та багато інших факторів підривають здоров'я сучасної української студентської молоді. Зокрема, С.О. Омельченко стверджує, що «у країні склалася кризова соціально-економічна ситуація, яка призводить до значного погіршення здоров'я населення, підриву системи охорони його здоров'я і руйнування економічних умов її подальшого розвитку, яка ще довго буде відображатися не лише на демографічному, а й на соціально-економічному розвитку країни» [8].

Загрозливих масштабів набуває також і розповсюдження ВІЛ/СНІДу. В Україні, за оцінками національних та міжнародних експертів, кількість ВІЛ-інфікованих визначається теоретично в межах 2 %, а кількість офіційно зареєстрованих на сьогодні перевищує 150 тисяч.

Переважну більшість інфікованих в Україні становлять молоді люди віком від 20 до 39 років, постійно реєструються інфіковані особи підліткового віку. За останнє десятиріччя поширення сифілісу серед дівчаток-підлітків віком 15-17 років збільшилося в 31,2 рази, у хлопчиків-юнаків – у 20,2.

Кількість споживачів наркотичних засобів та психоактивних речовин подвоїлася, окрім того, вікова межа наркозалежної молоді також виявляє тенденцію до зниження. Кількість зареєстрованих споживачів наркотиків перевищує 100 тис., 80 % з них становить молодь віком до 28 років, понад 8 тис. – неповнолітні. На обліку залежних від алкоголю перебувають 100 тис. неповнолітніх у віці 15-17 років.

Кожен третій підліток у віці 12-14 років та кожен другий у віці 15 років курять. До активних курців належать: серед хлопців 11 % у віці 13-15 років, 20 % у віці 15-16 років і 35 % у віці 16-17 років; серед дівчат відповідні показники – 5 %, 6 % і 19 %.

Низькою є сексуальна культура молодих людей, що негативно впливає на стан їхнього репродуктивного здоров'я. Попри те, що кількість абортів серед підлітків протягом останнього десятиліття суттєво зменшилася, вони й досі мають місце у дівчат віком до 14 років [7].

Такі загрозливі тенденції у сфері охорони здоров'я молоді вимагають від України чітких, виважених і невідкладних заходів щодо

їх подолання. Певні кроки до подолання факторів, що загрожують здоров'ю молоді загалом та студентів зокрема зроблено. Так, Постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 року № 148 було затверджено Типове положення про центр для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді. Відповідно до цього Положення основними завданнями центру є створення умов для соціальної адаптації, зокрема, ВІЛ-інфікованих молодих громадян, розроблення і здійснення заходів щодо соціальної підтримки і супроводу молоді, що спрямовані на їхню інтеграцію в суспільство. Центр відповідно до покладених на нього завдань, зокрема, надає ВІЛ-інфікованим молодим громадянам різні види соціальних послуг; здійснює лікувально-оздоровчі заходи, подає в разі потреби першу невідкладну допомогу [5].

Постановою Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2009 року № 979 затверджено Типове положення про центр ресоціалізації наркозалежної молоді. Відповідно до цього Положення центр ресоціалізації наркозалежної молоді є спеціалізованим закладом, в якому на добровільних засадах цілодобово перебуває молодь, що пройшла курс лікування від наркотичної залежності в закладах охорони здоров'я та потребує отримання соціальних послуг [5].

Дієвим чинником регуляції ситуації з погіршенням здоров'я студентів повинна стати держава з її розгалуженою системою навчальних закладів та закладів охорони здоров'я. Саме об'єднані зусилля Міністерства охорони здоров'я та Міністерства освіти і науки здатні ефективно спрямувати і організувати роботу щодо медико-соціального забезпечення молодіжної політики нашої держави.

Молодіжна політика в Україні щодо освіти, соціально-політичної, економічної галузей, розвитку духовного, культурного, фізичного потенціалу молоді та функціонування молодіжних організацій визначається законодавством України. Здоров'я молоді як соціальний пріоритет держави задеклароване у таких нормативних актах, як Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». У вказаному законі, зокрема, визначено загальні засади створення організаційних, соціально-економічних, політико-правових умов соціального становлення та розвитку молоді, основні напрями реалізації державної молодіжної політики в Україні.

На наш погляд, Україні на державному рівні необхідно нарешті розпочати розглядати студентську молодь як окрему активну суспільну силу і стратегічний ресурс розвитку країни. Це в сучасних

умовах вимагає виокремлення студентської молодіжної політики як одного із загальнонаціональних соціальних пріоритетів.

Основні зусилля повинні зосередитись на пошуку нових проектів, технологій, комплексних рішень у сфері державної соціальної молодіжної політики, постановці і формуванні стратегій, розподілі завдань і засобів.

Для українських органів державної влади у здійсненні молодіжної політики та подолання демографічної кризи найголовнішими напрямками діяльності є такі:

- забезпечення правової й соціальної захищеності молоді;
- надання молодому громадянину гарантованого державою мінімуму соціальних послуг з навчання, виховання, духовного й фізичного розвитку, охорони здоров'я, професійної підготовки й працевлаштування;
- забезпечення збалансованого поєднання державних, суспільних інтересів та прав особистості у формуванні й реалізації національної молодіжної політики;
- пріоритет суспільних ініціатив стосовно аналогічної діяльності державних органів та установ при фінансуванні заходів і програм, що стосуються молоді;
- залучення молодих громадян до особистої участі у формуванні й реалізації програм, що стосуються молоді, суспільства та держави.

Наразі в Україні існує чимало нормативно-правових актів, що регулюють державну молодіжну політику у різних сферах: соціальне та професійне становлення молоді, молодіжне будівництво житла, дозвілля та громадська діяльність, підтримка творчої та обдарованої молоді, патріотичне та національне виховання молоді та інше [2]. Проте це не актуалізує проблему здоров'я як комплексну соціальну складову державної молодіжної політики.

Україна, на жаль, поки ігнорує соціальні вимоги світової спільноти до здоров'я людини, яке отримало відображення у відомому визначенні здоров'я, що міститься в преамбулі статуту Всесвітньої організації охорони (ВООЗ) здоров'я: «Здоров'я – це стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів». Серед багатьох законодавчих актів у галузі молодіжної політики лише один спрямований безпосередньо на студентську молодь (Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо підтримки становлення та розвитку студентської сім'ї» (зі змінами) від 14 березня 2001 року № 92-р.), і ще один – на охорону здоров'я молоді (Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань про

становище молоді в Україні «Формування здорового способу життя української молоді: стан, проблеми та перспективи» від 3 лютого 2004 року № 1425-IV).

Отже, збереження фізичного та психічного здоров'я студентської молоді є однією з базових функцій таких суспільних інститутів, як медицина, спорт, відпочинок і дозвілля. Вивчення ситуації з психічним здоров'ям студентів потребує поєднаних комплексних зусиль фахівців різних галузей: медиків, психологів, педагогів. У цьому ми вбачаємо перспективи та завдання подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апанасенко Г. Л. Кто хозяин здоровья? / Г. Л. Апанасенко // Зеркало недели. – 2007. – №36 (665). – С. 29-64.
2. Державна молодіжна політика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Державна_молодіжна_політика.
3. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2998-12>.
4. Здоров'я молоді в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Здоров'я_молоді_в_Україні.
5. Молодіжна політика в м. Харкові: Інформаційно-довідкове видання / Упор.: А. Коновалов, М. Шишкова й ін. – Х.: ХМЦДМ, 2007. – 77 с.
6. Молодь: її права та соціальне становлення в сучасній Україні. Мін'юст України; Роз'яснення від 13.09.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0032323-12>.
7. Навчально-методичний комплекс дисциплін фахової підготовки бакалавра за напрямом «Здоров'я людини»: [наук. метод. зб.] / заг. ред. С. В. Страшко. – К. : Освіта, 2013. – С. 3.
8. Омельченко С. О. Теоретико-методологічні засади взаємодії соціальних інститутів у формуванні здоров'я та здорового способу життя особистості / С. О. Омельченко // Молодь і ринок. – 2007. – № 8 (31). – С. 68-73.

Чеховская А. Ю. Сохранение здоровья студенческой молодежи как социальный приоритет Украины.

В статье проанализированы основные аспекты социальной политики Украины в сфере сохранения здоровья студенческой молодежи. Рассмотрены основные подходы к определению понятий «молодежь» и «студенческая молодежь».

Ключевые слова: здоровье, социальная политика, молодежь, студенчество.

Chekhovska A. Preservation of health of students as a social priority of Ukraine.

The article analyzes the main aspects of the social policy of Ukraine in the field of preserving the health of students. Concepts of youth and students have been analyzed in the article.

Keywords: health, social policy, youth and students.

**Слющинський Б. В.,
Іваноглу Н. Л.**

ДИХОТОМІЧНІ ПРОЦЕСИ ГОМОГЕНІЗАЦІЇ ТА ГЕТЕРОГЕНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ПРИАЗОВ'Ї

У статті розкрито особливості етнокультурних відносин, що викликають дихотомічні процеси гомогенізації та гетерогенізації населення регіону. Автор простежує зв'язок між етнонаціональними особливостями, віковим цензом, адаптацією поколінь та способом розселення етносів (компактне, дисперсне). Доведено, що етнонаціональні функції досвіду життєдіяльності разом із національним усвідомленням, етнічною ментальністю та сучасним станом існування є важливою детермінантою становлення та буття сучасної спільноти українського Приазов'я.

Ключові слова: дихотомічні процеси, гомогенізація, гетерогенізація, акультурація, декультурація, міжкультурна комунікація.

Населення будь-якого регіону є складною відкритою системою, бо на нього впливають дії чинників зовнішнього середовища та процесів внутрішньої системної природи, особливо якщо воно дуже різноманітне за етнонаціональним та релігійним складом, а також розселенням: компактним і дисперсним. За таких умов населення знаходиться у стані постійної дихотомії процесів гомогенізації (через механізми акультурації) та гетерогенізації (структуризації). На думку українського аналітика, журналіста та громадського діяча О. Друля, на процеси гомогенізації в етнічно гетерогенному суспільстві накладаються процеси спільної державної ідентифікації з відповідними процесами акультурації та декультурації. За таких умов відбувається дихотомічний поділ. Особливість дихотомічного поділу полягає в тому, що члени спільноти виділяються за наявністю або відсутністю якоїсь ознаки, вичерпують увесь обсяг поділюваного поняття; кожен предмет, мислимий у родовому понятті, потрапляє

або до одного, або до другого класу. Дихотомічний поділ не може бути несумірним, члени його завжди виключають один одного.

Щодо гомогенізації, то вона, прагне однорідності й уніфікації, завдяки чому отримує змішані якості. Як приклад, наведемо, так звані, «перехідні» суспільства, до яких можна віднести сучасне українське суспільство. За таких обставин відбувається організована соціалізація індивідів – прищеплення схожих соціальних характеристик в ім'я «штучної» цілісності суспільства. Не останнє місце тут посідає і мовна гомогенізація суспільства, яка вважається фактором консолідації держави і нації. Мовна гомогенізація залежить від державної політики. У цілому поєднання людей різних національностей, етносів, віросповідання, тобто різних культур, створює «третю» культуру чи «штучно» створене соціальне середовище, і, як наслідок, «штучно» створену культуру, яка мусить об'єднувати всіх членів спільноти для сумісного життя. Це призводить до гетерогенізації спільноти. Але кожний індивід при цьому намагається зберегти «свою» культуру, прагне ідентифікувати її із «собі подібними».

Як відомо, гетерогенність являє собою сукупність параметрів, що демонструють ступінь різнорідності, широкий спектр відтінків суспільства. Однак вона, на відміну від нерівності, не визначає відмінності в ранзі індивідів, а лише в позиціях. Отже, за такими параметрами, прикладами яких можуть бути національність, вік, віросповідання, можна поділити індивідів на нижчі чи вищі ранги. Це все сьогодні проявляється у суспільстві взагалі. Ми ж розглянемо дихотомічні процеси гомогенізації та гетерогенізації, виходячи із результатів соціологічного дослідження, проведеного на теренах українського Приазов'я у 2012 р. (n = 780).

Актуальність цієї проблеми визначається тим, що сьогодні в суспільстві відбуваються певні зіткнення як етнонаціональні, так і міжконфесійні, що не сприяє його єдності. Особливо це помітно в багатонаціональних регіонах, яким власне і є українське Приазов'я. За таких умов створюється досить хитке становище спільноти, яка знаходиться у постійному пошуку як своєї ідентичності, своєї мови, своєї релігії, так і свого належного місця у суспільстві. Адже чим менше об'єднання спільноти, тим більше страху у втраті себе. Тому саме представники різних етнонаціональних, конфесійних груп прагнуть самоідентифікуватися, зберегти своє традиційне коріння, не розчинитися у багатонаціональному суспільному просторі. Водночас співіснування етнонаціональних груп в одному соціокультурному просторі накладає певний відбиток на взірці спілкування між ними, на їхні поведінкові практики. Серед багатьох чинників, які спричиняють

вплив на спілкування представників різних культур, особливе місце займає прагнення порозумітися один з одним, виробити в умовах загальних життєвих проблем (соціально-економічних, соціально-політичних, соціально-культурних тощо) оптимальну міжкультурно-комунікативну компетентність, тобто здатність здійснювати ефективну комунікацію в міжкультурних контекстах. У цьому зв'язку порушена в статті проблематика видається теоретично і практично актуальною.

Отже, метою цієї статті є вивчення особливостей етнокультурних об'єднань, що створюються в регіоні (м. Маріуполь, с. Старий Крим, с. Сартана, с. Малоянисоль, Бугас, Кас'яновка, Кременівка (Чердаклі), Македонівна, Ялта, Візантія). Завданням – дослідити процеси, що відбуваються сьогодні в цьому регіоні та визначити чинники, що їх спричиняють, а також вектори розвитку.

Населення українського Приазов'я створювалося століттями як багатонаціональна єдність. Кожній національності (етносу) притаманна своя культура, яка є визначальником життєдіяльності цієї спільноти, яка створює своє соціокультурне поле. Тут зберігається своя ідентичність. Людина не може довго існувати не у своєму соціокультурному просторі, тому люди утворюють групи із «собі подібних» [1, 6]. Групи утворюються за етнонаціональними, релігійними, мовними, родинними, професійними та іншими ознаками. Але їм доводиться вступати в діалог з іншими угрупованнями. Ось тут і виникають дихотомічні процеси гомогенізації та гетерогенізації.

Слід зазначити, що світовою і вітчизняною соціологічною наукою різні теоретико-методологічні аспекти окресленої проблеми досліджуються досить активно. До неї звертались такі зарубіжні вчені, як: М. Гордон, Г. Гофстеде, К. Казмір, К. Клакхон, Ф. Стробек, Е. Стюарт, Дж. Трагер, Е. Холл, та ін. У цілому їх дослідження були викликані проблемами глобального бізнесу, появою ТНК, що створювало проблеми міжкультурної комунікативної компетенції, які ускладнювали діяльність транснаціональних компаній, тому останні почали вивчати і впроваджувати механізми міжкультурної комунікації.

Грунтовний фундамент для вивчення сучасних комунікацій становить теорія комунікативної дії Ю. Габермаса, яка дає можливість зрозуміти принципи особливості міжкультурного спілкування [2]. Свій внесок у висвітлення основ комунікаційних процесів, способів і засобів міжкультурної взаємодії здійснили російські дослідники – М. Василик, М. Вершинін, Т. Волошинова, В. Павлов, В. Петров та ін. Українські вчені – Л. Аза, О. Вишняк, Є. Головаха, О. Друль, Н. Костенко, М. Наумова, А. Ручка, Л. Скокова, В. Степаненко, М. Шульга та інші досліджують проблеми діалогу в

багатонаціональному просторі сучасної України, етномовної диференціації, існуючих культурних ідентичностей тощо.

Незважаючи на те, що основна частина населення – це представники українського та російського етносів, все ж у цьому регіоні є своя відмінність. Вона викликана як історичними періодами заселення регіону різними етносами, так і способом їх розселення, можливостями взаємодіяти між собою і умовами, які створені для цього, можливостями зберігати свої національні надбання та необхідністю співіснування з іншими етносами. Крім цього, ця проблема актуальна сьогодні ще й тому, що існує реальна гуманітарна загроза – від проявів нетолерантності, закоренілого неприйняття та неповаги окремими людьми чи то певними спільнотами (у тому числі регіональними) – людей інших національностей, до небажання бачити і поділяти загальнолюдські цінності, які є основою взаєморозуміння, реалізації людиною своїх здібностей та почуттів. Особливо це проявляється під час проведення виборчих кампаній, за яких штучно нагнітаються «відносини непорозуміння та неприйняття». Крім цього збільшується інтенсивність асиміляції/акультурації. До таких процесів призводить частота і якість контактів, які у свою чергу визначаються рівнем територіальної сегрегації представників групи.

На думку німецького філософа М. Хайдеггера: «Суть мови не може бути зрозумілою жодній науці», це «...таємниця усіх таємниць» [3, 170]. І оскільки, на його думку, ця інтуїтивно діюча інтенція є унікальною для кожної людини, то будь-які логічно оформлені знання про неї треба розглядати тільки як деякі дуже спрощені моделі. Але дані висловлювання, на нашу думку, більше відносяться до чуттєвої сторони людських відносин. Хоча мова як символ спілкування не може бути повністю відокремленою від емоційно-чуттєвої сторони. З'єднуючись воедино, вона «проектуює» відповідну поведінку, яка стає доповненням будь-якого діалогу, а це вже вираження культури. Зрозуміло, що кожній людині притаманна «своя» культура, а отже дві протилежні культури під час комунікації вступають у певний контакт (діалог). Тому можна сказати, що діалог культур – це завжди процес комунікації, за якого різні культури прагнуть порозумітися.

Спробуємо розглянути становище національних та етнічних мов у регіоні.

1. Становище російської мови.

Абсолютно всі мешканці Приазов'я володіють російською, для багатьох румеїв (грецький етнос) вона є першою мовою. У шкільній і вищій освіті в радянські роки використовувалася майже виключно російська мова (не рахуючи 10-річного періоду коренізації в 1920–

1930-і рр., коли функціонувала незначна кількість грецьких шкіл). Румеї переважно дивляться російськомовні телеканали, читають російськомовні книги і газети. Російська мова домінує за частотою використання.

Ставлення мешканців Приазов'я до російської мови позитивне, її називають мовою культури регіону. З усіх мов в Приазов'ї тільки російська оцінюється як необхідна. Літні люди згадують про своє прагнення оволодіти російською якомога краще, позбутися грецького акценту. Багато прагнули допомогти своїм дітям уникнути неприємних переживань, пов'язаних із незнанням російської мови, і розмовляли з ними майже виключно російською, а не румейською (див. табл. 1. і 2).

Таблиця 1

Мовна ситуація у селищах з «благополучною» ситуацією із румейською мовою (n=300, %)

№ з/п	Мова	%
1	Грецька	20
2	Румейська	30
3	Українська	5
4	Російська	45

Таблиця 2

Мовна ситуація у селищах з «неблагополучною» ситуацією із румейською мовою (n=300, %)

№ з/п	Мова	%
1	Грецька	15
2	Румейська	10
3	Українська	15
4	Російська	60

2. Становище української мови.

У Приазов'ї (переважно у російськомовному регіоні) майже ніхто не говорить українською. Однак українська – державна мова, тобто, відповідно до законодавства України, повинна використовуватися у викладанні, офіційному спілкуванні, адміністративними та судовими органами і т. д. Тим не менш, всі мешканці Приазов'я воліють використовувати як в цих, так і в інших сферах російську мову, і вибір цей настільки переважає, що російська мова негласно є другою офіційною мовою в Приазов'ї (як і на більшій території Східної України). Більшість мешканців румейських селищ вивчали українську

в школі, але необхідності використання її в практичних цілях майже не виникає. В останні роки намітилася деяка зміна ситуації, оскільки збільшилась кількість молодих людей – недавніх випускників шкіл, які володіють українською мовою. Крім того, з початку 2000-х рр. керівництво телеканалів прийняло рішення озвучувати українською мовою всі фільми, в тому числі латиноамериканські і російські телесеріали, які до того трансливалися російською. Це рішення викликало деяке невдоволення серед російськомовного населення Донецької області, але призвело до підвищення пасивного володіння українською мовою серед представників старших вікових груп.

3. Положення новогрецької мови.

У кінці 1980 – на початку 1990-х рр. з'явилася можливість спілкування з греками із Греції, і новогрецька мова (далі – НГР) стала актуальною для румеїв. У першу чергу НГР необхідна для поїздок до Греції, в самому Приазов'ї вона використовується лише в школі та в діяльності грецьких товариств: новогрецькою розмовляють з делегаціями з Греції та з Кіпру, вимовляють урочисті промови на румейських святах, в репертуар усіх фольклорних ансамблів входять кілька грецьких пісень, в газеті «Елліни Приазов'я» зрідка з'являються статті цією мовою. У школах Приазов'я з кінця 1980 – початку 1990-х рр. почали викладати НГР, однак шкільні заняття не привели до широкого використання цієї мови. Кількість румеїв, що знають НГР, невелика, і, як правило, це представники молодшого покоління, які вивчають НГР як іноземну, і не володіють румейською. Таким чином, мешканці Приазов'я не використовують НГР для комунікації між собою. Її основна функція – символізувати зв'язок румеїв з іншими греками і, ширше, – з грецькою культурою в цілому. Невелика частина людей використовує НГР для спілкування з греками із Греції.

Контакти румейської мови і НГР не мають суттєвих наслідків і в лінгвістичному відношенні: ні лексичні запозичення з НГР, ні структурні уподібнення не поширені в мові носіїв румейської. Лише в промові кількох опитаних із села Малоянисоль було зафіксовано вплив НГР. Хоча НГР не виконує комунікативних функцій в Приазов'ї, її необхідно враховувати при описі ієрархії мов, що склалася в цей час. Носії часто об'єднують румейську і НГР в одному понятті: і тому вона може бути названа російською, грецькою або еллінською. Хоча більшість румеїв не знають НГР і не можуть самостійно оцінити її схожість з румейською. Існує, як уже зазначалося, уявлення про їх схожість, часто це виражається за допомогою кліше «на стільки-то відсотків сходиться».

4. Становище румейської мови.

У багатьох селищах румейську мову взагалі не використовують у комунікативній сфері, в інших вона обслуговує тільки повсякденне спілкування. Залежно від використання румейської мови обстежені селища, які можна умовно розділити на «благополучні» (Малоянисоль, Бугас, Кас'яновка, Кременівка (Чердаклі), Македонівка) і «неблагополучні» (Ялта, Сартана, Візантія). Можна також вказати цілу низку факторів, що впливають на стан румейської мови: розмір селища, його віддаленість від міста, співвідношення румейського та негрецького населення і т. д., однак їх важливість не слід перебільшувати.

Несприятлива ситуація в селищах Ялта і Сартана більше пов'язана з їх становищем: Ялта – велике курортне селище на узбережжі моря, а Сартана – фактично район міста Маріуполя. Але для несприятливої ситуації в селі Візантія, невеликому селищі, розташованому досить далеко від міста, немає пояснення, яке очевидним чином було б пов'язано з перерахованими факторами.

Уявлення самих носіїв про мовні ситуації в різних селищах обумовлені різними стереотипами і часто не збігаються з реальним станом. Прийнято вважати, наприклад, що «в Сартані всі розмовляють грецькою», незважаючи на те, що, з точки зору зовнішнього спостерігача, в мовному відношенні Сартана відноситься до неблагополучних селищ. Подібний стереотип обумовлений репутацією Сартани як свого роду прототипного румейського селища, що виникло завдяки активності грецького руху (там функціонує музей, є фольклорний ансамбль та ін.). Розглянемо функції румейської мови в так званих неблагополучних і благополучних селищах.

Найбільш несприятливою для румейської мови ситуація в трьох з обстежених селищах – Ялті, Сартані і Візантії, мешканці яких практично не користуються румейською. Всі комунікативні сфери обслуговуються російською мовою. Навіть найбільш компетентні носії (представники старшого покоління) погано говорять румейською і нездатні створити повноцінний текст.

У селищі Ялта в Першотравневому районі носії згадують окремі слова, готові кліше, використовувані в діалогах із сусідами, вдома, на базарі і т. д., і охоче «пред'являють» ці слова і фрази, набір яких порівняно невеликий.

Румейська мова використовується як основний маркер етнічної ідентичності її носіїв. Особливо це характерно для селища Ялта, де багато опитуваних відзначали необхідність знання румейської мови

для того, щоб «бути греком»: «Який же ти грек, якщо не говориш грецькою!». Для підтримки грецької самосвідомості мешканцям селища Ялта виявляється цілком достатньо декількох кліше. Вони схильні применшувати ступінь мовного зсуву, і багато в селищі вважають, що румейську мову необхідно частково використовувати у повсякденному спілкуванні.

Частково більш благополучне становище румейської мови визначається в селищах Бугас, Кас'яновка, Македонівна, Малоянисоль, Кременівка. Хоча тут також спостерігається мовний зсув, що проявляється в значному варіюванні, а в соціолінгвістичному плані – у зменшенні кількості людей, що здатні говорити румейською на будь-які теми, серед представників молодшої та середньої вікових груп. Головна відмінність цих селищ від Сартани, Ялти і Візантії полягає в тому, що їх мешканці використовують румейську мову не тільки як маркер ідентичності, але і в комунікативних цілях. Вибір російської або румейської в якості мови спілкування в цьому випадку залежить від певних умов, які приблизно збігаються в різних селищах. На вибір мови може впливати тема (наприклад, політичні новини обговорюються тільки російською), ситуація спілкування, особливості співрозмовника (з дітьми намагаються говорити російською). Для людей старшого покоління (що народилися в 1930-і рр.) цілком природно розмовляти з добре знайомими ровесниками (подружжям, членами сім'ї, сусідами) румейською або перемикаючись з румейської на російську. Для них румейська – рідна мова.

Прийнято вважати, що людина, яка живе в селі, швидше за все, володіє румейською. Також мається на увазі, що при переїзді в місто людина поступово забуває рідну мову. Частково румейська мова сприймається як сільська, придатна для використання тільки в рідному селищі, тоді як для міського жителя природніше говорити виключно російською. Підставою для подібних уявлень можуть служити спогади про низький статус румейської мови в радянський час. У селищі Бугас, наприклад, побутує вислів: «Наша мова тільки звідси до асфальту (до траси Донецьк – Маріуполь) а далі – російська».

Відмінності між благополучними і неблагополучними в мовному відношенні селищами відображаються як в стратегіях передачі мови наступному поколінню, так і у відповіді на питання про те, чи можуть діти говорити на румейською. У Сартані і Візантії відповідь була завжди негативною, у Ялті іноді відповідали, що вчать дітей говорити румейською, але без особливого успіху. У благополучних селищах Бугас, Малий Янисоль, Кас'янівка, Кременівка стереотип абсолютно інший: «Діти не говорять, але розуміти – розуміють, а коли виростуть,

то і говорити навчаться». Більшість дітей з такою думкою згодні, вони вважають, що почнуть говорити румейською, коли закінчать школу, або називають різні терміни оволодіння мовою – від півроку до двох років. Як бачимо, змішування різних етносів та вплив культури етносу, якому надається державна підтримка створює соціально-просторову структуру соціуму [4].

У цей час абсолютно всі носії румейської мови – білінгви, які вільно володіють і російською мовою. Більш того, для більшості російська мова є домінуючою – їм простіше порозумітися російською, ніж румейською. Основний фактор, від якого залежить володіння титульною мовою групи, – це вік. У найзагальнішому вигляді ситуацію можна описати так: більшість молодих румеїв здатні сказати румейською лише кілька слів, а діти, як правило, не знають і цього мінімуму; люди середнього покоління – приблизно від 30 до 50 років – говорять румейською важко, але розуміють порівняно легко. Люди, яким простіше говорити румейською, ніж російською, зустрічаються тільки серед старшого покоління.

Спільнота носіїв румейської мови являє собою континуум, один полюс якого становлять повноцінні, ті, що говорять, а інший представлений у мові людей, що ледь здатні вимовити кілька фраз румейською, але, тим не менше, вважають себе носіями румейської мови. Між цими двома крайніми точками укладена величезна різноманітність неповного володіння мовою.

Повнота володіння румейською мовою залежить від того, яку роль у житті цього носія вона відіграє, наскільки регулярно і на які теми людині доводиться говорити румейською. Спостереження показують, що частота використання румейської визначається такими параметрами, як вік і належність до певного покоління, місце проживання, стать. У відповідності з цими критеріями можна виділити кілька груп носіїв, між ідіолектами, яких структурні розбіжності будуть мінімальними.

Як приклад, розглянемо мовну ситуацію в одному з найбільш благополучних для румейської мови селищі – Малоянисолі (Володарський район Донецької області). Селище знаходиться досить далеко і від міста (Маріуполя і Донецька), і від узбережжя, тобто не є курортом. Зараз його населення налічує близько 3000 чоловік, з яких греків – 2000. Чисельність російського (українського) населення в селищі стала значно збільшуватися приблизно з 1950-х рр. У селищі є грецьке товариство, фольклорний ансамбль, у школі працює факультатив з вивчення новогрецької мови. На прикладі опитуваних з Малоянисоля ми спробуємо описати групи носіїв, які по-різному

використовують румейську мову, тобто володіють нею в різному ступені:

1) Діти, що народилися в 1990-х рр.

Батьки, як правило, стверджують, що звертаються до дітей російською: «Вони ще маленькі, підростуть – звичайно, будуть говорити». Менша однакостайність проявляється у відповіді на питання: «Чи розуміють діти грецьку?». Найчастіше батьки припускають часткове розуміння. Батьки і самі діти кажуть, що діти чують румейську в основному від бабусь і дідусів і значно рідше – від батьків.

Більшість дітей оцінюють своє пасивне знання румейської досить високо, а активне – вкрай низько. Діти стверджують, що опановують румейську не для того, щоб говорити нею, і не тому, що до них звертаються цією мовою, а через те, що інші розмовляють при них румейською. Відповідають діти завжди російською. Як і батьки, вони вважають, що будуть говорити румейською, коли виростуть.

2) Діти, старші 14 років.

Батьки не сумніваються у тому, що діти «всі розуміють грецьку», хоча з ними підлітки румейською практично не розмовляють, а засвоюють мову від друзів. У цьому віці спілкування з однолітками займає набагато більше часу і набуває більшої значущості, ніж спілкування в родині. Саме в цей період можуть змінитися засвоєні в родині норми мовного вибору. Спілкування всередині сім'ї знову вийде на перший план після шлюбу або, швидше, з народженням дитини. Таким чином, верхня межа описуваної групи визначається не віком, а сімейним станом. Для жінок перехід в іншу групу відповідає зазвичай віку 19-24 років, для чоловіків же розкид значно більший – приблизно від 20 до 30 років.

Більшість підлітків у 14-17 років не можуть розмовляти румейською. Словниковий запас обмежений, він зростає в основному за рахунок назв предметів і простих дієслів. Зі старшими вони вважають за краще спілкуватися російською, хоча нічого не мають проти того, щоб до них зверталися румейською. Люди старшого віку не бачать ніяких відмінностей між власним мовленням і мовою цього покоління, деякі зазначають, що молодші знають менше слів, але така думка не дуже поширена.

Підлітки, які не збираються залишатися у селі після закінчення школи, не хочуть говорити румейською, боячись за свою російську мову: «А в місто поїдеш, і тут такий місцевий наш грецький упереміш. Тому намагаємося російською».

3) Молоді носії мови.

Для наступної вікової групи – молодих носіїв мови істотною ознакою виявляється не тільки вік, але і гендерна належність. Молоді жінки володіють румейською мовою гірше, ніж чоловіки, ймовірно, тому, що жінки раніше переходять в сімейний статус, тобто просто не встигають провести достатньо часу в ігровій обстановці, спілкуючись з однолітками румейською. Жінки ніколи не згадують, що використовують румейську мову на роботі, найчастіше в ролі найбільш вірогідного співрозмовника румейською для них виступає свекруха. Жінки багато часу проводять вдома, тоді як решта в селищі – чоловіки продовжують тісно спілкуватися з друзями дитинства і, отже, говорити румейською. Почавши працювати, вони проводять більше часу з людьми значно старше себе, які краще володіють румейською і охоче розмовляють цією мовою між собою, даючи, таким чином, молодим людям можливість заповнити прогалини в знанні мови.

Абсолютна більшість чоловіків, що народилися в 1960 – першій половині 1970-х рр., володіють румейською. На питання про те, в яких ситуаціях вони його використовують, відповідають, що зазвичай з друзями і на роботі, рідше – вдома, з батьками.

4) Люди, що народилися в 1940-1950-х рр.

Для переважної більшості людей, що народилися в 1940-1950-ті рр., рідна мова – російська, але вони не відчують ніяких складностей, кажучи щось румейською, можуть висловити будь-яку думку і не роблять помилок. Навіть дві жінки, що народилися в 1952 і 1953 рр., обидві виїхали з Малого Янісолю у віці трохи старше 20 років і живуть одна в Маріуполі, а інша в – Москві, могли перекладати лінгвістичні анкети і майже не робили помилок. У них не було можливості значно поліпшити знання мови після від'їзду з Малого Янісоля, тобто всі свої знання вони придбали до 20 років. Мабуть, слід зробити висновок, що в 1960–1970-х рр. румейська в Малому Янісолі використовувався ширше, ніж зараз, тому що в цей час ніхто до 20 років не опановує румейську в такому обсязі.

5) Люди, що народилися в 1930-х рр. і раніше.

Для румеїв, що народилися в Малому Янісолі в 1930-х рр. і раніше, румейська – перша мова, російську більшість із них вивчили пізніше. Вони стверджують, що розмовляють румейською з ровесниками (спостереження свідчать про те ж) і з представниками молодшого покоління, якщо ті розуміють румейську, але з дітьми – лише російською. Роль румейської в їх мовній компетенції незрівнянно вище, ніж у мовної компетенції інших її носіїв. Це пов'язано як з їх абсолютним, так і відносним віком: з одного боку, вони провели дитинство в мовному середовищі, сприятливому для засвоєння

румейської, на відміну від тих, хто народився в період активної експансії російської мови, з іншого боку, спільнота відводить літнім людям роль зберігачів етнічних традицій взагалі і мови зокрема, очікуючи, що в деяких ситуаціях вони будуть говорити румейською, тому у них більше можливостей удосконалювати активне володіння мовою.

Так виглядають основні групи носіїв румейської мови в Малоянисолі. Проводячи межі між групами, ми спиралися на вік в першу чергу, але, зрозуміло, на рівень знання румейської мови впливає не власне вік, а пов'язані з ним параметри, які можна розділити на два типи: 1) характеристики, що визначаються роком народження (від них залежить, чи знали батьки російську мову, вчилися вони в грецькій або російській школі, чи були у Греції); 2) характеристики, пов'язані з очікуваннями спільноти, згідно з нормами якого кожному віку відповідає певна поведінка: підлітки повинні вести себе не так, як діти, старі – не так, як молоді, і т. п. До числа цих очікувань входять і норми вживання мови. Від дітей очікують не знання румейської, про підлітків існує думка, що вони розуміють румейську і розмовляють цією мовою між собою; старі повинні знати румейську добре, навіть краще, ніж російську. При виділенні вікових груп ми намагалися вказати конкретні механізми, що визначають частоту використання і ступінь володіння румейською мовою носіями всередині.

Благополучніші і неблагополучні з огляду мовної ситуації селища різняться механізмами, визначальними використання мови людьми певного віку. Наприклад, в селищах Ялта, Сартана, Візантія підлітки не вживають румейську в якості ігрової мови і пасивно володіють нею, якщо навіть вона є, не переходить в активну.

Для переважної більшості румеїв першою мовою румейська не є, а ступінь володіння нею як другою мовою залежить від соціолінгвістичної ситуації в конкретному селищі і від життєвих обставин. Люди, вивчивши румейську в підлітковому віці як другу мову, також можуть стати повноцінними носіями румейської або вважати себе такими.

Таким чином, можна стверджувати, що в регіоні відбуваються дихотомічні процеси гомогенізації та гетерогенізації населення, що багато факторів вплинуло на міжкультурну комунікацію у цьому регіоні, регіоні компактного проживання етносів, що створило нову культуру, яка не зовсім є сумішшю мовних навичок і традицій, а є необхідним джерелом спілкування людей для спільного виживання у регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Римаренко С. Ю.* Самовизначення особи, нації, держави. – К. : Видавничий дім «Юридична література», 1999. – 542 с.
2. *Хабермас Ю.* В поисках национальной идентичности: Философские и политические статьи. – Донецк : Донбасс, 1999. – 123 с.
3. *Хайдеггер М.* Разговор на проселочной дороге: Избранные статьи позднего периода творчества. – М. : Высшая школа, 1991. – 370 с.
4. *Євтух В. Б.* Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К. : Фенікс, 1997. – 215 с.

Слюцинский Б. В., Иваноглу Н. Л. Дихотомические процессы гомогенизации и гетерогенизации населения в современном украинском Приазовье.

В статье раскрыты особенности этнокультурных отношений, которые вызывают дихотомические процессы гомогенизации и гетерогенизации населения региона. Автор отслеживает связь между этнонациональными особенностями, возрастным цензом, адаптацией поколений и способом расселения этносов (компактное, дисперсное). Доведено, что этнонациональные функции опыта жизнедеятельности вместе с национальным осознанием, этничной ментальностью и современным состоянием существования является важным детерминантом становления и бытия современной общности украинского Приазовья.

Ключевые слова: дихотомические процессы, гомогенизация, гетерогенизация, аккультурация, декультурация, межкультурная коммуникация.

Slyuschinsky B. V., Ivanohlu N. L. Dichotomous process of homogenization heterohenizatsiyi and population in modern Ukrainian Priazov.

The article describes the features of ethno-cultural relationships that cause dichotomous processes of homogenization and heterohenizatsiyi the region. The author traces the relationship between ethno-national characteristics, age limit, adaptation and generation method of settling ethnic groups (compact, disperse). It is proved that ethno-national functions of life experience with national awareness, ethnic mentality and the current state of existence is an important determinant of becoming and being a modern community Ukrainian Priazov.

Keywords: dyhotomychni processes, homogenization, heterohenizatsiisiya, acculturation, dekulturatsiya, intercultural communication.

АВТОРИТЕТИ ПРОФЕСІЙНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Стаття присвячена визначенню основних чинників професійного самовизначення молоді. Основу цього емпіричного дослідження формують: сфера цінностей, медіа засоби, ринок праці, сім'я, освітнє середовище. Провідна думка виражена такими категоріями: потреб, культури, праці, професії, статусу та престижності.

Ключові слова: перспектива, молоде покоління, наслідування, зразок, ідеал, мотивація, добробут.

Підліткам властива потреба в самопізнанні та самовизначенні, зокрема професійному. Учнівська молодь як майбутня робоча сила – невід'ємний компонент ринку праці.

Ринок праці є механізмом розподілу суспільної праці. Базис ринку праці складає конкретний капітал зі своїми економічними й ідеологічними чинниками. Праця – основна форма людської діяльності. У цій діяльності люди відтворюють суспільно-економічні відносини, планомірно і пропорційно розвивають народне господарство. Вказаний розвиток можливий за наступних умов: ефективне застосування всіх існуючих ресурсів у забезпеченні роботи науково-технічних, освітніх, промислових і сільськогосподарських об'єктів; мінімізація мобілізації інтелектуального потенціалу з метою заробітку за кордон; зменшення експорту сировини та максимальна її переробка в Україні.

Адекватні ринкові праці програми професійної орієнтації гарантують оптимальний розподіл трудового капіталу серед галузей економіки.

Необхідність наукової розробки проблематики впливає з потреби держави в забезпеченні економіки якісними трудовими ресурсами, а також з науково обґрунтованих праць українських та зарубіжних вчених. Ціннісну сферу вивчали А. Аза, В. Піддубний, А. Ручка, О. Яременко. Сьогодні ціннісні орієнтації молоді також є важливим питанням держави і соціуму (О. Балакірева), зокрема: цінності праці – А. Ручка, О. Жижко; трудова мотивація стимулювання праці (А. Ручка, Н. Сакада) та культура праці (В. Шедяков).

Вибір професії тісно пов'язаний із соціальними стереотипами (К. Балбер), символічним капіталом (А. Ярема), впливом засобів масової комунікації (Л. Аза, О. Ануфрієва, Ю. Данько, Н. Костенко,

А. Ручка), вплив яких досліджується і шляхом контент-аналізу (Н. Костенко, В. Іванов).

Також підґрунтям вибору професії є: детермінанти соціально-економічної нерівності (О. Балакірева), оцінка престижності популярних професій (О. Лисенко), культурні зміни (Р. Інглхарт), розподіл багатства в суспільстві (О. Конт).

Власне, проблематика професійного самовизначення відображена в наукових дослідженнях проблем: соціально-професійного самовизначення (В. Горпинюк), адаптаційного аспекту вибору професії (С. Дем'янчук), профорієнтаційної діяльності в Німеччині й Україні (М. Кузів), синкретичної сутності освіти (В. Чепак), інтегрованого шляху молоді від освіти до праці (С. Оксамитна, О. Виноградов, Л. Малиш, Т. Марценюк), вивченні динаміки професійної структури зайнятого населення (О. Носіков), проблемі зайнятості та професійної орієнтації (Д. Остащенко).

Мета дослідження – визначити сучасні авторитети професійної соціалізації старшокласників.

Професійна орієнтація за своєю структурою є системою фіксованих установок на професії. Реальний соціальний стан різних професійних груп відображають професійні переваги. Більшість старшокласників прагнуть мати цікаву і високооплачувану роботу, але яка професія забезпечить її – не знають. Їм не вистачає інформації про те, як той чи інший вид зайнятості може бути пов'язаний з їх довготривалими орієнтаціями та життєвими цілями [19, 57].

Життєві плани молоді людини зумовлені відображенням у її свідомості конкретного суспільного буття на основі набутого життєвого досвіду і завжди пов'язані з її бажанням і намаганням зайняти певне соціальне становище у суспільстві задля задоволення власних потреб, самореалізації [17, 131].

Діапазон прояву професійної спрямованості досить широкий і виявляється у формі мотивації (бажань, захоплень чи прагнень). Переконання як вища форма мотивації дає можливість людині керувати своєю діяльністю, визначає компетентність випускника в проблемах вибору професії, дає можливість оцінити себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності [24, 77].

Молоді люди оволодівають системою соціально вагомих цінностей, співвідносять себе зі світом дорослих і однолітків, подумки включаються в сферу професії та праці. Дослідження мотивації вибору професії школярами старших класів сільської та міської шкіл показало, що на вибір професії максимально впливає сімейне оточення і профорієнтаційна робота школи [7, 395].

Професійна орієнтація в Німеччині здійснюється в загальноосвітніх навчальних закладах усіх федеральних земель. Вона є окремию або інтегрованим предметом. Існує розроблений цикл прикладних навчальних дисциплін під назвою «Вступ у світ праці та економіки», що охоплює: «Заняття з техніки», «Технічне креслення», «Текстильні роботи» та ін. Передбачено також вивчення курсу «Вибір професії». В навчальному закладі проводяться рольові й ділові ігри: школярі розв'язують профорієнтаційні завдання, працюючи під час виробничої практики та екскурсій у фірмах та на підприємствах. Велика увага приділяється роботі з батьками [14; 11].

Проект «Місто дітей» – Кідзанію у 1999 році ініціював і втілює в життя мексиканський підприємець Ксав'єр Лопес Анкона. Парк – повністю «територія дітей» і створений з метою профорієнтації юних відвідувачів. У Кідзанії функціонують банк, салон краси, пожежна станція, магазини, фабрики солодошів і безліч інших привабливих для підростаючого покоління «робіт». Дітям від двох до п'ятнадцяти років на вибір пропонується більше 50 варіантів професій, на освоєння котрих пропонується трохи більше 30 хвилин. На сьогодні філії Кідзанії відкриті в багатьох країнах світу. У місті є і «представництва» реальних компаній, що перетворює парк на зручний майданчик для маркетингу [12].

В суспільному виробництві свого життя люди вступають у виробничі союзи, незалежні від їх волі, котрі відповідають певному історичному етапу розвитку їх матеріальних виробничих сил. Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя в цілому. «Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість» (К. Маркс) [25, 103].

Незалежно від того, в якому суспільстві живуть молоді люди, вони мають певні загальні, базові потреби. Це стосується необхідності набути здібностей до конструктивної діяльності й спроможності бути творцем власного розвитку як індивіда. На основі потреб розвиваються певні інтереси. Нерідко людина вимушена надавати перевагу чи потребам чи інтересам. Ця перевага визначає професійну спрямованість особистості – ставлення до професій на основі певного обсягу знань; врахування особистих фізичних, психологічних і матеріальних можливостей [4, 130; 24, 76].

Частина індивідів та груп, зневірена у собі та своїх можливостях, не сприймаючи запропоновані суспільством стимули і мотиви, нехтує легітимними зразками поведінки і приймає нові, котрі найшвидше приведуть до значущих цілей [25, 170].

Діюча в українському суспільстві нормативна модель державного управління ринком праці не забезпечує належного рівня соціалізації його агентів (О. Носіков) [18, 1]. В ході суспільно-економічного прогресу відбувається відносно зниження ролі суто економічних факторів стратифікації та зростання впливу інших суспільних чинників: освіти, особистісних інтелектуальних досягнень, здатності до безперервного навчання, рівня професійної компетентності індивідів тощо [18, 7].

У стратифікованих суспільствах, винагорода у вигляді доходу, престижу та влади вже закладена в конкретні позиції. Індивіди можуть володіти ними, рухаючись між позиціями [26, 171]. Історію рухають ті соціальні страти, які матеріалізують свою ідеологію. Соціально-професійне самовизначення учнівської молоді – це активна діяльність ідеологічно свідомих його суб'єктів, що гарантує повноцінне життєве укорінення кожної особистості в демократичному суспільстві своєї країни [5, 116].

Тільки як носій суспільних відносин людина може розвиватися в якості *соціальної* істоти і розкривати все багатство своїх здібностей і сил [1, 82]. Соціологи радянської доби, зокрема, А. Аза, В. Піддубний, А. Ручка, у своїх дослідженнях виявили, що трудова активність молоді багато в чому залежить від сприйняття праці як соціальної цінності. Її соціальна значущість основана на тому, що вона в усі часи є природною умовою існування людини [1, 80].

Поведінка молоді, її соціальна активність та професійне самовизначення залежать від того, як молода людина конкретизує цінність праці. Можливі три площини аналізу праці як соціальної цінності: праця в системі цінностей особистості, цінність конкретних видів праці, цінність різноманітних сторін трудової діяльності. Молодь в своїх професійних запитах і в процесі трудової діяльності частіше виявляє орієнтацію на сам зміст праці, для них сенс праці полягає в активності, реалізації власних здібностей, творчому самовираженні [1, 87-88].

У переважній більшості ціннісних орієнтацій людей виявляється їх життєвий досвід. Якщо молоді люди зростають в обставинах з різко обмеженими наявними ресурсами, це сприяє формуванню цінностей виживання, котрі багато в чому перешкоджають самовираженню. Навпаки, дорослішання в умовах надлишку ресурсів спонукає молодь надавати велике значення цінностям самовираження. Соціально-економічний розвиток веде до розповсюдження цінностей самовираження, а вони, в свою чергу, — до ствердження та укріплення демократичних інститутів [11, 415-416].

Конкретно-історичний підхід М. Вебера дозволяє виявити типологічні особливості ідеалів і ціннісних орієнтацій, котрі відповідають конкретному етапу суспільного розвитку. На ціннісні орієнтації сучасного українського суспільства значно впливає «ринкова ідеологія, яка ґрунтується на гендіяльських, споживацьких цінностях» (В. Горпинюк). Ідеологічна орієнтація молоді, її безпосередня участь у життєдіяльності – передумова творення інноваційної програми-максимуму профорієнтації [5, 111].

Сутність соціально-професійного самовизначення – у його ідеології, яка покликана забезпечити молоді темпоральний вибір майбутнього за чіткого усвідомлення нею, яке суспільство вона невдовзі будуватиме. Альтернатива ідеології ринкових відносин – це формування в учнів цінностей середнього класу, охоплення загалу молоді вищою освітою, перехід від адаптаційної (молодь як об'єкт ринку праці) до трансформаційної (молодь як його суб'єкт) парадигми професійної освіти [5, 117].

На рівні ідеологічної пропаганди 80-х років ХХ ст. молодь готували до рекордно високих досягнень (в більшості випадків одноразових), а не до звичайної щоденної тривалої (переважно непрестижної) праці. Виявилась практично відсутньою трудова модель людини, котра живе нормальним життям і виконує звичайну, неекстремальну роботу. Тогочасна трудова етична концепція не формувала адекватні мотивації ринкової поведінки. Трудова модель орієнтована на життєдіяльність людини була практично відсутня [10, 7].

Зміна соціального устрою та економічної сфери суспільства 90-х років ХХ ст. вплинула на трудові орієнтації молодого покоління. Соціологи О. Балакірева та Н. Дудар зафіксували зростання пріоритету таких чинників, як: хороша оплата праці, цікава робота, можливості творчого успіху, кар'єрного зростання, прояву ініціативи [17, 37-38]. Старшокласники свідомо пов'язують своє майбутнє з цікавою і добре оплачуваною роботою. Натомість в умовах ринкової економіки з'явилось чимало можливостей мати хороший заробіток, не маючи високої кваліфікації [19, 57].

Проект життя молоді обмежується прагматичним аспектом: краща-гірша робота, вища-нижча зарплата. Знецінена ідеологія суспільного розвитку всі професійні вибори звужує до пропозиції-попиту часто прихованого ринку праці [5 113]. Негативний вплив на професійне самовизначення підлітків включає також: вибір «за компанію»; недостатньо враховуючи свої здібності; всупереч, «на зло» кому-небудь; ігноруючи медичні показання; орієнтацію на думку

випадкових людей; вибір за зовнішнім враженням про професію; вибір винятково з ознак престижності [24, 84-87].

Поняття престижу символічно окреслює і закріплює структуру суспільства, систему соціальних відносин в ньому. Формуванню престижу особистості сприяє наявність символічного капіталу. При цьому символічний капітал трактує престиж як привабливість і бажаність позиції в суспільстві, соціальну значущість діяльності для суспільства, здатність задовольняти актуальні суспільні потреби, а також включає в себе престиж освіти та професії [29, 322].

За даними соціологічного опитування, проведеного Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді в червні 2008 року, для молодих людей найбільш привабливий вигляд мали професії юриста (42 %), бізнесмена, підприємця (37 %), банківського працівника (32 %). В той же час спеціальності, на які почав зростати попит на ринку праці, мають невисокий рейтинг серед молоді: фермер, фахівець в галузі сільського господарства (5 %), інженер (9 %), працівник торгівлі (11 %), вчитель, викладач (14 %). На думку опитаних, крім непривабливості, вказані професії не можуть забезпечити належного рівня життя та розвитку індивіда. Великий відсоток молоді – 30,4 % професію лікаря вважав привабливою, і лише 23,3 % вказали, що ця професія приносить успіх. За інформацією Державної служби зайнятості, на українському ринку праці не вистачає медичних працівників, вчителів, продавців продовольчих і непродовольчих товарів [19, 58-59].

У дослідженні О. Лисенка престижність професій представлено середніми значеннями, обчисленнями за категоріями населення Західного, Центрального, Східного та Південного, умовно розподілених, регіонів України. Серед учнівської молоді частка тих, хто вважає, що має уявлення про престижність професій, загалом більша ніж серед дорослих (88,6 %). Впевнені, що точно знають, що таке престижність професій – 36,9 % учнів; схиляються до думки, що мають про це уявлення – 51,7 % опитаних школярів. Спостерігаються хвилеподібні коливання рівня впевненості в розумінні престижності професій серед учнів 15-17 років. Тих, хто вважає, що він точно знає, що таке престижність професії, серед 15-річних – 33,3 %, 16-річних – 41,9 %, 17-річних – 37,7 %. Регіональні особливості уявлень про престижність професій серед старшокласників за кількістю точно впевнених у розумінні цього явища в 2010 році представлені наступними цифрами: на Сході -36,3 %, серед учнів Центру – 32 %, на Півдні – 43,6 %, на Заході – 39 % [9, 5-7].

До числа особливо тривожних тенденцій у молодіжному середовищі належать: прискорене падіння престижу загальної та професійно-технічної освіти; збільшення числа молоді, яка починає трудову діяльність з низьким рівнем освіти і не має бажання продовжувати навчання тощо [19, 59].

Взаємозв'язок рівня освіти, віку та матеріального становища зумовлює необхідність додаткової перевірки припущення щодо взаємозв'язку між рівнем освіти та матеріальним становищем, щоб відкинути чи підтвердити ефект ілюмінації [8, 177]. Соціально-економічне походження респондентів (освіта батьків та престиж професії батька в період підліткового віку респондента) є значним фактором, з якими порівнюється вплив освіти (С. Оксамитна) [16, 44].

Одночасно з отриманням освітньої підготовки молодь значно підвищує свій культурний потенціал. З підвищенням рівня освіти спостерігається зсув культурних уподобань у бік таких, задоволення яких вимагає певних вольових і організаційних зусиль, і навпаки – для молоді з низьким рівнем освіти притаманні спрощені види культурної діяльності [17, 148].

В минулому сторіччі досить показовим, за даними перепису 1970 року, було те, що особи з середньою спеціальною, незакінченою вищою та вищою освітою становили серед горнових і сталеварів 9,7 %. У нафтопереробній промисловості в 1973 році 44 відсотки всіх спеціалістів були зайняті на робочих місцях. У загальній кількості промислових робітників зростала питома вага тих, хто працював у найбільш прогресивних галузях виробництва на вирішальних ділянках творення матеріально-технічної бази суспільства [23, 17].

Переважно серед тих, хто має низький рівень освіти, не працює 90 %. Серед тих, хто має повну загальну освіту працюють 46%, базову вищу освіту – 60 %, повну вищу – 68 %. Рівень освіти корелює з оцінкою соціального статусу та дистанції відносно інших соціальних прошарків. Тобто, рівень освіти респондентів визначає їхній соціальний статус – більше того їхню економічну активність [8, 184].

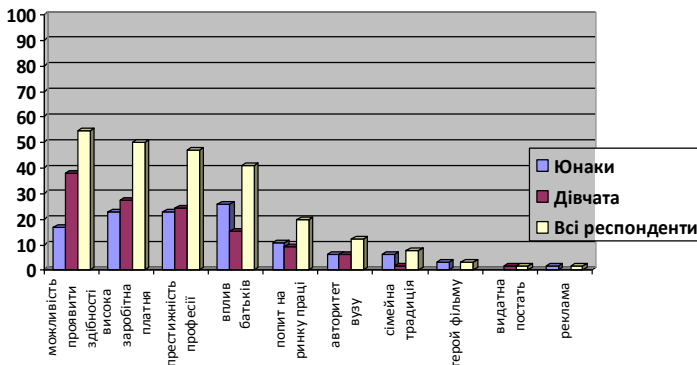
Синкретичну сутність освіти трактують характеристики суміжних соціокультурних інституцій, «які вможливають здійснення рекреації та позазаконного відтворення» (В. Чепак), де освіта може інтегруватися, кооперуватися з інституціями культурно-дозвілдової сфери, охорони здоров'я, сім'ї або ж конкурувати з ними, протидіяти їм. При загальному розгляді соціальних практик можна виявити функціональне дублювання або паралельне виконання функцій інститутами сім'ї та освіти, а з іншого боку – засобами масової інформації та іншими модераторами символічної влади [27, 191].

Мотивація вибору молодими людьми своєї спеціальності включає: інтерес до професії, можливість проявити свої здібності, авторитет вузу, вплив сімейної традиції, порад батьків тощо [19, 57].

В опитуванні учнів 10-11-х класів столичної загальноосвітньої школи на тему: «Я та моя майбутня професія» взяли участь 66 респондентів 15-17 років. За результатами анкетування запропоновані чинники професійного самовизначення розташовані в рейтингу в наступному порядку: можливість проявити свої здібності – 54,55 % (з них 69,44 % – дівчата); висока заробітна платня – 50,0 % (54,55 % – дівчата); престижність професії – 46,97 % (51,55 % – дівчата), з них 3,23 % визначили престижність як єдиний критерій власної профорієнтації; вплив батьків – 40,91 % (62,96 % – юнаки); попит на дану професію – 19,7 % (53,85 % – юнаки); авторитет ВУЗу – 12,12 % (50 % / 50 %); сімейна традиція – 7,58 % (80,0 % – юнаки); герой фільму – 3,03 % та видатна постать – 1,52 % (тільки дівчата); реклама – 1,52 (тільки юнаки). 16,0 % старшокласників назвали власно обрані варіанти відповідей, 27,27 % – симпатизують обраній професії; 18,18 % – керуються у виборі власним бажанням, по 9,09 % – назвали: цікавість, знайомство, захоплення мандрами і вивчення іноземних мов, вплив друзів, бажання справедливості.

Рейтингові дані слід брати до уваги, враховуючи те, що 4,55 % учнів обрали п'ять варіантів відповідей; 13,64 % – чотири; 21,21 % – тільки один; 25,76 % – два; 34,85 % – по три відповіді.

Мал. 1. Мотиви старшокласників у виборі професії.

Характерно, що рівень знань в учнів випускних класів корелює з впливом навчальних предметів на їх професійне самовизначення.

Глибше засвоєння системи загальноосвітніх і політехнічних знань краще розвиває в старшокласників хист, інтереси, збагачує об'єктивні можливості вибору професії [24, 83].

Старшокласники з переліку п'яти сфер професійної діяльності визначили притаманними їм наступні: людина-людина – 51,51 % (дівчата – 55,58 %); людина-художній образ – 33,33 % (дівчата – 77,27 %); людина-техніка – 18,18 % (юнаки – 91,67 %); людина-природа – 15,15 % (порівну представники кожної статі); людина-знакова система (дівчата – 66,67 %). Вказане відсоткове співвідношення випливає з того, що 74,24 % учнів назвали притаманну їм одну професійну сферу; 24,24 % – дві сфери; 1,52 % – три сфери.

Всього юнаків зацікавили дев'ятнадцять професій, дівчат – тридцять дві. Серед обраних професійних позицій вісім співпали в обох статей. Детальніше за віковим розподілом дані наведені в Табл. 1.

Паралельно було проведено первинне дослідження впливу кінопродукції на професійний вибір старшокласників. Сюжети досліджуваних художніх фільмів і телесеріалів транслювались на 15 українських телеканалах з 29 квітня по 5 травня 2013 року.

Професійна зайнятість головних героїв кінотекстів представляє 843 професійні позиції. З них 23 співпали з позиціями, які обрали старшокласники.

Т а б л и ц я 1

Професійний вибір учнів 10-11 класів загальноосвітньої школи

Юнаки		Вік респондентів			
№	Професія	15р.	16р.	17р.	Всі
1	лікар		1		
2	хірург	1		3	
3	стоматолог		1		
4	реабілітолог		1		
5	менеджер	0	3	2	5
6	програміст	0	2	2	4
7	механік	0	2	0	2
8	політолог	0	1	0	2
9	юрист	0	1	1	2
10	бізнесмен	0	1	1	2
11	економіст	1	1	0	2
12	інженер	0	0	2	2

13	<i>прокурор</i>	0	0	1	1
14	<i>психолог</i>	0	0	1	1
15	<i>артист</i>	0	0	1	1
16	<i>вчитель</i>	0	1	0	1
17	<i>дизайнер</i>	0	1	0	1
18	дипломат	0	1	0	1
19	<i>кухар</i>	1	0	0	1
Дівчата		Вік респондентів			
№	Професія	15р.	16р.	17р.	Всі
1	<i>web-дизайнер</i>	1	0	0	1
2	<i>дизайнер</i>	0	1	1	2
3	<i>дизайнер інтер'єру</i>	0	1	0	1
4	PR-менеджер	1	0	0	1
5	менеджер	0	1	0	1
6	менеджер з туризму	0	1	0	1
7	<i>педагог</i>	1	2	0	3
8	<i>вчитель</i>	0	1	0	1
9	гувернант	1	0	0	1
10	<i>медик</i>	1	0	1	2
11	<i>акушер-гінеколог</i>	0	1	0	1
12	<i>лікар</i>	0	1	0	1
13	<i>юрист</i>	0	2	1	3
14	<i>економіст</i>	0	3	0	3
15	<i>кухар,</i>	1	0	0	1
16	<i>технолог в харчовій промисловості</i>	1	0	0	1
17	маркетолог	1	1	0	2
18	керівник прес-служби	1	0	0	1
19	адміністратор на телеканалі	1	0	0	1
20	<i>журналіст</i>	0	0	2	2
21	перекладач	1	1	0	2
22	<i>художник</i>	0	1	1	2
23	адміністратор	1	0	0	1
24	<i>артистка</i>	1	0	0	1
25	математик	1	0	0	1
26	перукар	0	0	1	1
27	візажист	0	0	1	1
28	податковий інспектор	0	1	0	1
29	<i>психолог</i>	1	0	0	1
30	режисер	1	0	0	1
31	<i>фотограф</i>	0	1	0	1
32	хімік	1	0	0	1

За гендерним розподілом кількість збігів обраних старшокласниками та презентованих головними героями професійних позицій суттєво відрізняється: 73,68 % склав вибір юнаків та 53,13 % – дівчат (табл. 1.)

Шляхи становлення ціннісних орієнтацій молоді багато в чому визначаються сферою масової комунікації. Сучасні ЗМІ висвітлюють різноманітні норми та цінності способу життя, які можуть прийматися або не прийматися молоддю як орієнтир в своїй практичній діяльності. Найбільше і найпривабливіше висвітлені цінності в більшій мірі реалізуються в житті. Цінності, пропоновані ЗМІ, трансформуються молоддю у власний ціннісний фонд у трьох вимірах: когнітивному, емоційному, поведінковому [2, 10-13]. Мас-медіа трактує символічний капітал як нематеріальний актив в об'єктивованій формі, здатний генерувати додаткову інформаційну цінність у свідомості людей. Соціальний стереотип «економить мислення» (К. Балбер, А. Казарова) за рахунок знеособлення та формалізації спілкування [10, 22; 29, 321-322]. Процес освоєння культурних цінностей, формування світоглядних позицій підміняється некритичним прийняттям готових штампів [3, 365]. Дозвіллева самореалізація молоді здебільшого відбувається поза закладами культури і помітно зумовлена впливом насамперед телебачення (О. Балакірева).

В багатьох своїх рисах молодіжна субкультура повторює телевізійну субкультуру. Дівчата віддають перевагу телесеріалам (при найменшій нагоді їх дивляться 37 % усіх опитаних дівчат і лише 14 % юнаків); вітчизняні та радянські художні фільми ніколи не пропускають 52 % дівчат і 39 % юнаків [17, 146]. Для більшості громадян медіа становлять головне і найважливіше джерело інформації про явища і події у світі, суспільстві тощо (А. Ручка) [15, 15].

У будні дивляться телевізор 94 % опитуваної молоді. 32 % з них дивляться близько 2 годин, 23 % – близько 3 годин, 22 % – 4 години й більше. У вихідні дні частка тих, хто дивиться 4 години й більше, зростає до 58 % (Л. Скокова) [12, 186]. Проблема негативного впливу телепродукції на індивіда є однією з причин збільшення агресії. Значний вплив на молоде покоління здійснює перегляд відповідного телепродукту. Він забезпечує можливість наочно-образного сприйняття, а тому і сильного емоційного впливу на індивіда [6, 153].

Оперуючи знаками, звуками та кольорами, простими номінаціями, як, наприклад, професійна діяльність головного героя художнього фільму, телебачення збуджує притаманне індивідам відчуття

соціальності, котре фізично інкорпоровані відмінності трансформує в соціальні [13, 23].

«Розумна політика не може ставити собі за мету змусити розвиватися людство, яке рухається завдяки власним імпульсам відповідно до закону, так само незмінного, як і закон гравітації, хоча і гнучкішого. Але вона ставить собі за мету полегшити розвиток людства, навчаючи його» (О. Конт) [20].

Професійна зайнятість є однією з основ існування суспільства, осьовим фактором соціально-економічної стабільності, найважливішою умовою соціалізації індивідів, підвищення якості життя соціуму. Трудові відносини – це значний чинник розвитку виробництва і всього суспільства, а також сфера формування соціального статусу.

Об'єктивне знання про світ і ціннісні установки суб'єкта пізнання пов'язані один з одним. Знання про інституціональні і ціннісні засади організації різних типів господарських ланок дозволяє досліджувати трудову поведінку та трудові відносини з урахуванням історико-культурних, морально-психологічних, релігійно-етичних традицій, суперечливих моделей індивідуального та групового вибору.

Значну частину інформації молодь отримує саме з телебачення, котре, повідомляючи про важливі події суспільного, економічного і культурного життя, служить і засобом виховання та навчання. За умов несприятливої соціально-економічної ситуації комерційна модель телебачення сегментує аудиторію подібно до ринку.

Формування правильних мотивів вибору майбутньої професії охоплюють наступні методи: включення в курси основних наук; бесіди з учнями та батьками; екскурсії на виробництво; відвідування «днів відкритих дверей» у навчальних закладах; доповіді і лекції з питань економіки, науки, техніки; зустріч з винахідниками, представниками сучасних професій; перегляд профорієнтаційної літератури; ділові ігри; практичні заняття тощо.

У молоді, яка соціально і професійно самовизначається, потрібно формувати ідеологічну солідарність майбутніх творців економічної серцевини українського суспільства. Від правильного вибору професії залежить доля молодої людини і держави загалом. Максимально ефективний важіль регулювання професійної соціалізації молоді – це науково обґрунтована профорієнтація.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аза А. А. Ценностные ориентации рабочей молодёжи. / А. А. Аза, В. А. Поддубный, А. А. Ручка. К. : «Наукова думка», – 1978. – 205 с.
2. Ануфрієва О. В. Психологічні чинники впливу засобів масової інформації на ціннісні орієнтації студентської молоді. – К. : Знання України, 2009. – 20 с.
3. Балбер К. О., Казарова А. Н. Проблема манипулирования социальными стереотипами // Місце і роль студентської молоді в прискоренні соціально-економічного розвитку України: зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф. студ., магістрантів, асп., молодих учених / М-во освіти і науки України, Київ. нац. торг.-екон. ун-т [редкол.: К. Д. Гурова (голова) та ін.]. – Х. : КНТЕУ: ХТЕІ КНТЕУ, 2011. – С. 365-366.
4. Головатий М. Ф. Соціологія молоді: Курс лекцій / Межрегіон. акад. упр. персоналом. – К., 2006. – 302, [1] с.
5. Горпинюк В. Ідеологічний контрверс соціально-професійного самовизначення української молоді // «Освіта і управління», науково-практичний журнал. – 2012. – Т. 15. – № 2-3. – С. 111-117.
6. Данько Ю. А. Феномен агресивного телебачення у контексті сучасних соціологічних досліджень // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: зб. наук. пр. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х. : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2012 – Вип. 1, 2012. – С. 153-160.
7. Дем'ячук С. Вибір професії старшими школярами як засіб адаптації до умов життя в ринкових відносинах // Соціальна педагогіка і адаптивність особистості / Київ. міжрегіон. ін-т удоскон. вчителів ім. Б. Грінченка; [Редкол.: В. Слюсаренко (голова) та ін.]. – Суми : ВВП «Мрія» ЛТД, 1994. – С. 393-403.
8. Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні / [Балакірева О. М. та ін.]; за ред. О. М. Балакіревої; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. – К. : ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України», 2011. – 591 с.
9. Динаміка оцінок престижності професій, що користуються попитом на ринку праці. Чинники, умови та особливості вибору професії. Інформаційний бюлетень / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України; упоряд. О. М. Лисенко. – К. : Ін-т соц. та політ. психології НАПН України, 2010. – 129 с.
10. Жижек Е. В. Динамика ценности труда в идеалах и ценностных ориентациях учащейся молодежи в 80-90 годы (по материалам социологических исследований учащихся средних школ и ПТУ, студентов техникумов и ВУЗов г. Красноярска): Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. социол. наук. 22.00.04 / Алтайс. гос. ун-т. – Барнаул, 1996. – 20 с.

11. *Инглхарт Р.* Модернизация, культурные изменения и демократия. Последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель; [пер. с англ. М. Коробочкин; ред. Ю. Кузнецов]; Фонд «Либерал. миссия». – М. : Новое изд-во, 2011. – 462 с.
12. Кідзанія – «дитяче місто» в Токіо / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nou-svetofor.ru/people/kidzaniya-dytyache-misto-v-tokio-1029>.
13. *Костенко Н. В.* Досвід контент-аналізу: Моделі та практики / Н. В. Костенко, В. Ф. Іванов; Акад. укр. преси. – К., 2003. – 197 с.
14. *Кузів М. З.* Професійна орієнтація учнівської молоді в Німеччині й Україні в умовах ринку праці (порівняльний аналіз): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Нац. АПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. – К., 2011. – 20 с.
15. Медіа. Демократія. Культура / [Л. Аза та ін.; за ред. Н. Костенко, А. Ручки]; Ін-т соціології НАН України. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 355 с.
16. Молодь України: від освіти до праці / Світлана Оксамитна, Олександр Виноградов, Ліна Малиш, Тамара Марценюк; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.» – К. : ВПЦ НаУКМА, 2010. – 202 с.
17. Молодь України у дзеркалі соціології / Укр. ін-т соц. дослідж.; [Заг. ред. О. Балакірева, О. Яременко]. – К., 2001. – 209 с.
18. *Носіков О. М.* Динаміка професійної структури зайнятого населення України. – Автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04. – Київ НАН України Інститут соціології, 2013, – 16 с.
19. *Остащенко Д.* Проблеми зайнятості та професійної орієнтації сучасної молоді // Молодіжне безробіття та проблеми розвитку молодіжного підприємництва: [збірка / ред. та упоряд. Л. Кудіна, Л. Яцок]. – К. : Молодіжна Альтернатива, 2010. – 56-61 с.
20. Розподіл багатства, відношення між суспільними верствами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Опост_Конт.
21. *Ручка А. А.* Стимулирование и мотивация труда на промышленном предприятии [А. А. Ручка, Н. А. Сакада] / АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наук. думка, 1988. – 221, [2] с.
22. *Ручка А. А.* Ценностный подход в системе социологического знания: автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра философ. наук. 09.00.09/АН УССР, Ин-т философии. – К., 1989. – 28 с.
23. *Ручка А. О.* Зростання соціальної активності робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму. // Ордена трудового червоного прапора. – К. : Видавництво політичної літератури України. – 1977. – 76 с.
24. *Скиба М. Є.* Теорія і практика професійно-орієнтаційної роботи з молоддю: навч. посіб. / М. Є. Скиба, О. М. Коханко. – Хмельницький : [ХНУ], 2007. – 322 с.

25. Соціологія XIX – початку XX століття: хрестоматія: [навч. посіб. для студ. Вищ. Навч. закл.] / за В. Г. Городяненка; [уклад. В. Г. Городяненко, О. В. Гилюн]; М-во освіти і науки України, Дніпропетр. Нац. Ун-т. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. Ун-ту, 2008. – 626 с.
26. Соціологія: Навч. посіб. / [С. О. Макеєв, В. П. Чорноволенко, В. Л. Оссовський та ін.]; За ред. С. О. Макеєва. – 3-е вид., стер. – К. : Знання, 2005. – 454 с.
27. *Чепак В. В.* Освіта у соціологічному вимірі: проблема синтезу визначень // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / голова ред. В. П. Бех; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; творче об'єднання «Нова парадигма». – Вип. 112. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 187-199.
28. *Шедяков В. Є.* Культура праці як чинник підвищення якості життя під час переходу до соціальних технологій, іманентних пост сучасним трудовим відносинам // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / голова ред. В. П. Бех; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; творче об'єднання «Нова парадигма». – Вип. 115. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 164-174.
29. *Ярема А.* Концептуалізація поняття «символічний капітал» в соціологічній науці // Гуманітарні та соціальні науки: матеріали III Міжнар. конф. молодих вчених HSS-2011, 24-26 листоп. 2011, Львів / 3-ій Міжнар. молодіж. фестиваль науки «Litteriset Artibus»; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. ун-т «Львів. політехніка». – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2011. – С. 320-323.

Ячна Н. И. Авторитеты профессиональной социализации старшеклассников.

Статья посвящена определению основных факторов профессионального самоопределения молодежи. Основу данного эмпирического исследования формируют: сфера ценностей, медиа средства, рынок труда, семья, образовательная среда. Ведущая мысль выражена категориями: потребностей, культуры, труда, профессии, статуса и престижности.

Ключевые слова: перспектива, молодое поколение, подражание, пример, идеал, статус, престижность.

Yachna N. I. High school students authorities in their professional socialization.

The article is devoted to the basic factors of professional self-determination youth. The basis of the form of empirical research: the scope of values, media tools, labor market, family, educational environment. The leading idea is expressed by means of categories: needs, culture, work, profession, status and prestige.

Keywords: perspective, the younger generation, follow, like, the ideal motivation, well-being.

РЕЦЕНЗИЯ

Масаев М. В.

*кандидат исторических наук, доцент,
заведующий лабораторией факультета
социокультурной деятельности та музыкального мистецтва РВНЗ
«Крымський університет культури, мистецтва і туризму»*

**РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ В. И. ПАЛАГУТЫ
«САМОИДЕНТИФИКАЦИЯ СОЦИАЛЬНОГО СУБЪЕКТА В
ДИСКУРСИВНЫХ ПРОСТРАНСТВАХ»**

(Днепропетровск: «Инновация», 2010. – 440 с.)

Проблема «вхождения» человека в социальные измерения бытия – одна из краеугольных в рецензируемой монографии.

Во введении В. И. Палагута подчёркивает, что с точки зрения субъектно-ориентированного подхода «возникает необходимость в пересмотре не только онтологических оснований субъективности, но и самой социальной теории. И в этом видится третья тенденция развития социальной философии. Она во многом фундирует радикальный пересмотр предпосылок и оснований традиционной субстанциалистской социальной теории, которая опирается на гипостазирующие и реификационистские навыки мышления, и, в конечном счете, стимулирует создание новой социальной теории – теории 21 века. Вышеотмеченный подход предлагает качественно иные способы решения проблемы социум – субъект, опираясь на новые виды междисциплинарного социального знания. Поэтому, актуальным становится развитие такого способа рассуждения, в котором социальная реальность исследуется как система микросоциумов, где социальные отношения рассматриваются не как совокупность социальных вещей, подобно физическим вещам и предметам, т. е. понимаемых реификационистским образом, а как дискурсивное символическое пространство» (С. 8).

В разделе 1 – «Субъективность как современная социально-философская проблема» – рассматриваются следующие аспекты:

- концептуально-топологические грани субъекта в современном социально-философском дискурсе;
- онтологические характеристики субъективности: социально-философский анализ;
- самоидентификация в контексте изучения идентичности субъекта;
- специфика и основные характеристики процесса самоидентификации.

Раздел 2 – «Самоидентификация субъекта в свете феномена социального» – охватывает такие вопросы, как:

- социализация и (или) самоидентификация субъекта;
- дискурсивный характер самоидентификации;
- перформативность и самоидентификация;
- парадоксы субъективности.

В разделе 3 – «Дискурсивные практики субъекта как социальные пространства» – речь идет о таких моментах:

- самоидентификация и проблема наблюдателя социальной реальности;
- полисубъективность как характеристика дискурсивной пространственности;
- дискурсивные пространства самоидентификации в контексте концептуализации «Другого»;
- самоудостоверение субъекта в дискурсивных пространствах.

Раздел 4 – «Социальный субъект в дискурсивных пространствах самоидентификации» – уделяет внимание таким проблемам:

- эпистемология дискурсивных пространств с позиций социальной топологии и социального конструктивизма;
- топологические и конструктивистские основы дискурсивных пространств;
- онтологические характеристики дискурсивных пространств;
- дискурс и идентификационные матрицы субъективности.

Показательно мнение автора, высказанное в заключении: «Одной из сложнейших проблем, поднятых в монографии, является проблема позиции наблюдателя социальной реальности в контексте идентификационных процессов субъекта. Изучение этой проблемы привело нас к убеждению, что необходимо отказаться (выделено автором монографии – М. М.) от ещё преобладающей в социально-гуманитарных науках трансцендентной позиции наблюдателя, доставшейся в наследство от доминирующей долгое время в

философии и социальной теории естественнонаучной парадигмы, и перейти (выделено автором монографии – М. М.) к имманентной позиции, которую широко практикует социальная топология.

Таким образом, рецензируемая монография является серьёзным вкладом не только в рассмотрение заявленной автором тематики. Её положения во многом претендуют на своеобразную революционность в некоторых научных построениях и имеют не только общетеоретическое, но и практическое значение. Хочется пожелать, чтобы другие авторы, работающие в подобных сферах научного приложения, ознакомились с монографией В. И. Палагуты и сделали соответствующие выводы относительно сходных вопросов вышеперечисленных проблем.

НАШІ АВТОРИ

АРТЮШЕНКО ОКСАНА	старший викладач кафедри Іноземних мов Українсько-арабського інституту міжнародних відносин та лінгвістики імені Аверроеса МАУП
БЕЖНАР ГАННА ПЕТРІВНА	кандидат філософських наук, доцент кафедри української філософії та культури Київського національного університету імені Тараса Шевченка
БЛІНОВА ЄЛИЗАВЕТА ВАСИЛІВНА	Студентка VI курсу спеціальності «Міжнародна інформація» Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
БЕХ ЮЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА	доктор філософських наук, доцент, професор кафедри методології науки та міжнародної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
ДОБРОВОЛЬСЬКА ОКСАНА МИКОЛАЇВНА	здобувач Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
ЖИЖКО ТЕТЯНА АНАТОЛІВНА	доктор філософських наук, професор, начальник відділу кадрів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

ІВАНОГЛУ НАТАЛІЯ ЛЕОНІДІВНА	студентка Маріупольського державного університету
КОРЖ МИРОСЛАВ ОЛЕКСІЙОВИЧ	кандидат філософських наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка
КУБКО ВАЛЕНТИНА ПЕТРІВНА	кандидат філософських наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності гуманітарного факультету Одеського національного політехнічного університету
МАКАРЕНКО БОГДАН	кандидат політичних наук, здобувач Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
МАЛОВІЧКО ОЛЕНА ВЛАДИСЛАВІВНА	кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету
МАСАЄВ МИХАЙЛО ВОЛОДИМИРОВИЧ	кандидат історичних наук, доцент, завідувач лабораторією факультету соціокультурної діяльності та музичного мистецтва РВНЗ «Кримський університет культури, мистецтв і туризму» (м. Сімферополь)
МОРОЗОВ ВОЛОДИМИР ВІТАЛІЄВИЧ	кандидат педагогічних наук, доцент, Криворізький педагогічний університет
ОТРЕШКО ВОЛОДИМИР СЕРГІЙОВИЧ	кандидат педагогічних наук (м. Київ)
ПЕТРЕНКО ГЕННАДІЙ СЕРГІЙОВИЧ	головний спеціаліст адміністративно- господарського департаменту Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг

ПОППЕР ЛЕСЯ ВІКТОРІВНА	здобувач кафедри політології та державного управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
СВИРИДОВ КОСТЯНТИН	здобувач Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
СЛЮЩИНСЬКИЙ БОГДАН ВАСИЛЬОВИЧ	доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри політології, філософії та соціології Маріупольського державного університету
ЧЕХОВСЬКА АННА ЮРІВНА	викладач кафедри фізичного виховання медико-інженерного факультету НТУУ «КПІ»
ШЕДЯКОВ ВОЛОДИМИР ЄВГЕНОВИЧ	доктор соціологічних наук, кандидат економічних наук, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України
ШЕЛЮК ЛЮДМИЛА ОЛЕКСАНДРІВНА	кандидат педагогічних наук, доцент (м. Рівне)
ЮХИМИК ЮЛІЯ ВІТАЛІВНА	доктор філософських наук, доцент, професор кафедри дизайну та реклами Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
ЯЧНА НАТАЛІЯ ІВАНІВНА	аспірантка кафедри соціології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ 3

Бех Ю. В.

Основні тенденції у вивченні ролі інтелектуального капіталу в конкурентоспроможності організації 3

Кубко В. П.

Гендерні аспекти корпоративної культури організацій 19

Жижко Т. А.

Кризові явища в університетській освіті України 26

Шелюк Л. О.

Єдність традицій та інновацій як закономірність системних змін у сучасній освіті 36

Морозов В. В.

Рівний доступ до якісної освіти як один з основних напрямів її розвитку в європейському просторі 46

Петренко Г. С.

Еволюція смислу життя в розвитку цивілізації: соціософський контекст 55

Бежнар Г. П.

Консолідуюче значення концепту релігійності в контексті історіософських студій М. Костомарова 65

Добровольська О. М.

Феномен культури в історико-філософському дискурсі епохи . 74

Юхимик Ю. В.

Асоціативна основа художнього творення 85

Шедяков В. Є.

Человеческий фактор: раскрытие и развитие творческой активности в формах отчуждения 96

Отрешко В. С.

Суперечності людиноцентричного державотворення в Україні та шляхи їх подолання 114

Маловічко О. В.

Держава як складова системи саморегуляції соціального організму країни..... 123

Артюшенко О.

Сучасні риси української ментальності 135

ПОЛІТОЛОГІЯ 143

Свиридов К.

Ефективність державної молодіжної політики: реалізація у співпраці..... 143

Макаренко Б.

Державна соціальна політика як предмет теорії і практики трансформаційного суспільства 149

Корж М. О.

Удосконалення механізмів регулювання соціальних процесів на рівні громади: західноєвропейський та український досвід 158

Блінова Є. В.

Концептуальні особливості теоретичних аспектів дослідження
«кольорових революцій» 170

Поппер Л. В.

Структурно-функціональна характеристика ідеології
екологізму 178

СОЦІОЛОГІЯ 191

Чеховська А. Ю.

Збереження здоров'я студентської молоді як соціальний
пріоритет України 191

Слющинський Б. В., Іваноглу Н. Л.

Дихотомічні процеси гомогенізації та гетерогенізації населення
у сучасному українському Приазов'ї 197

Ячна Н. І.

Авторитети професійної соціалізації старшокласників 210

РЕЦЕНЗІЯ 225

Масаев М. В.

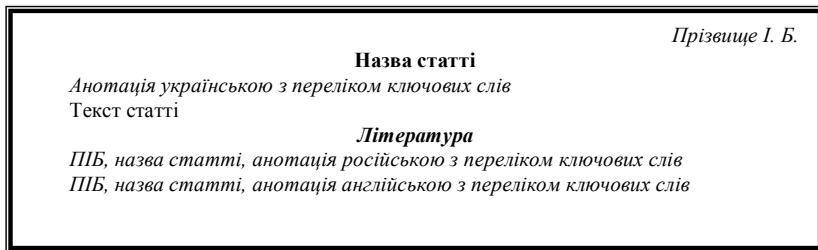
Рецензия на монографию В. И. Палагуты «Самоидентификация
социального субъекта в дискурсивных пространствах» 225

НАШІ АВТОРИ 228

ЗМІСТ 231

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ «НОВА ПАРАДИГМА»

1. Редакційна колегія приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ВАК (див. Постанову Президії ВАК України № 7-05/1 від 15. 01. 2003 р.) до структури наукової статті, згідно з якими стаття повинна містити такі елементи:
  - постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
  - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання обраної проблеми і на які спирається автор;
  - виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття;
  - формулювання мети та завдань статті;
  - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
  - висновки із запропонованого дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.
2. До публікації в журналі приймають раніше не опубліковані наукові праці. За точність цитування та наведених у статтях наукових фактів, цифр, інших відомостей відповідають автори. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.
3. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжують рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.
4. Рукопис статті подають в одному примірнику (українською або російською мовами), надрукованому з одного боку аркуша паперу формату А-4. Разом із рукописом подають електронний варіант статті у вигляді файлу, виконаний у текстовому редакторі MS Word for Windows (формати *.doc* або *.rtf*). Електронний варіант статті подають на диску, флешносії чи електронною поштою за адресою: novaparadigma@ukr.net.
5. **Основний** текст статті має супроводжуватись трьома анотаціями (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити прізвище, ініціали автора, назву статті, текст анотації (до 50 слів), перелік ключових слів (див. зразок на рисунку).

Рис. 1. Розташування структурних елементів статті

6. Окремим файлом автори обов'язково подають електронну версію **розширеної анотації статті (1-2 сторінки формату А 4) англійською мовою**, яка буде розміщена на web-сторінці видання відповідно до наказу № 1111 Монмолодьспорту України від 17.10.2012 р. «Про затвердження порядку формування переліку наукових фахових видань України» (кількість сторінок розширеної анотації не входить до загальної кількості сторінок статті). Розширена анотація повинна бути професійно та якісно перекладена англійською мовою.
7. Вимоги для оформлення тексту: всі поля по 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунок і таблиці оформляються згідно з ДСТУ.
8. Перелік літературних джерел розташовують за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком *Література* і виконують мовою оригіналу.
9. Обов'язковим є зазначення в переліку посилань загальної кількості сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). Джерела в переліку посилань нумерують вручну без використання функції меню Word «*Формат – Список – Нумерований*». Посилання на літературу в тексті подають за таким зразком: [5, 87], де 5 – номер джерела за списком літератури, 87 – сторінка. Посилання на декілька джерел водночас подають так: [3; 5; 7] або [3, 145; 5, 25; 7, 348].
10. Статтю обов'язково супроводжують *авторською довідкою* із зазначенням прізвища, імені, по батькові (повністю); наукового

ступеня, вченого звання, посади, місця роботи; а також робочої, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

11. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди авторів. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти статті, які не відповідають вимогам ВАК України.

До уваги авторів!

Електронні версії усіх статей, надрукованих у журналі «Нова парадигма», безоплатно публікують на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України у розділі «Наукова періодика України» та на сайті журналу «Нова парадигма» (згідно з наказом № 1111 Монмолодьспорту України від 17.10.2012 р. «Про затвердження порядку формування переліку наукових фахових видань України»). Автор, подаючи статтю до редакції журналу, надає тим самим згоду на безоплатну публікацію електронної версії своєї статті на зазначених сайтах.

Наукове видання
Журнал «НОВА ПАРАДИГМА»
Випуск 120

- Журнал виходить щоквартально.
- Редакція приймає матеріали від авторів у друкованому вигляді з обов'язковим електронним варіантом у форматі будь-якої версії MS-Word.
Адреса редакції:..... вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01030
Телефон:.....(044) 230-92-85
E-mail:.....novaparadigma@ukr.net
- Редакція залишає за собою право редагування текстів статей, які до неї надходять.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.
- Редакція матеріали не рецензує і не повертає. Статті до друку підписують за рекомендацією Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.
- У разі передруку посилання на «Нову парадигму» *обов'язкове*.
- Журнал регулярно розсилають у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України, а також безоплатно публікують на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України у розділі «Наукова періодика України» та на сайті журналу «Нова парадигма».

Головний редактор – *В. П. Бех*
Відповідальний секретар та наукове редагування – *Ю. В. Бех*
Літературне та технічне редагування – *І. В. Григоренко*

Підписано до друку 24 квітня 2014 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Умовн. друк. аркушів 13,75. Облік. видав. арк. 14,09. Наклад 300.
Віддруковано з оригіналів

Видавництво
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.
01030, м. Київ, вул. Пирогова, 9.
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002
(044) тел. 230-92-85